

**ANALI HRVATSKOG POLITOLOŠKOG DRUŠTVA
2020.**

**godište 17
Zagreb, 2020.**

ANALI HRVATSKOG POLITOLOŠKOG DRUŠTVA**ANNALS OF THE CROATIAN POLITICAL SCIENCE ASSOCIATION****IZDAVAČ/PUBLISHER**

HRVATSKO POLITOLOŠKO DRUŠTVO/CROATIAN POLITICAL SCIENCE ASSOCIATION
FAKULTET POLITIČKIH ZNANOSTI, SVEUČILIŠTE U ZAGREBU/FACULTY OF POLITICAL
SCIENCES, UNIVERSITY OF ZAGREB

ZA IZDAVAČA/OFFICIAL REPRESENTATIVE

GORAN ČULAR
ANDRIJA HENJAK

UREDNIŠTVO/EDITORIAL BOARD

DANIEL BOCHSLER, University of Copenhagen
TIHOMIR CIPEK, Sveučilište u Zagrebu/University of Zagreb
KONRAD CLEWING, Leibniz-Institute for East and Southeast European Studies, Regensburg
NENAD DIMITRIJEVIĆ, Central European University, Budapest
ZSOLT ENYEDI, Central European University, Budapest
DANICA FINK-HAFNER, University of Ljubljana
JOSIP GLAURDIĆ, Université du Luxembourg
FLORIAN GROTZ, Helmut-Schmidt-Universität Hamburg
ENES KULENOVIĆ, Sveučilište u Zagrebu/University of Zagreb
DANIJELA LUCIĆ, Sveučilište u Zagrebu/University of Zagreb
ZDRAVKO PETAK, Sveučilište u Zagrebu/University of Zagreb
ANA PETEK, Sveučilište u Zagrebu/University of Zagreb
SABRINA PETRA RAMET, Norwegian University of Science and Technology
IVO ŽANIĆ, Sveučilište u Zagrebu/University of Zagreb

GLAVNA I ODGOVORNA UREDNICA/EDITOR-IN-CHIEF

MIRJANA KASAPOVIĆ, Sveučilište u Zagrebu/University of Zagreb

IZVRŠNA UREDNICA/EXECUTICE EDITOR

DANIJELA ŠIRINIĆ, Sveučilište u Zagrebu/University of Zagreb

LEKTORICA ZA ENGLJSKI JEZIK/ENGLISH REVISOR

ELVIRA MULIĆ

GRAFIČKA PRIPREMA/TYPESETTING

VLADO ZELENIC

NAKLADA/PRINT RUN

220

TISAK/PRINTING HOUSE

GRAFIČKI ZAVOD HRVATSKE, ZAGREB

OBJAVLJENI PRILOZI REFERIRAJU SE U/INDEXED IN

ERIH PLUS, European Reference Index for the Humanitarian and Social Sciences (European Science Foundation)
International Political Science Abstracts/Documentation Politique Internationale (IPSA)
Political Science Complete (EBSCOhost)
SCOPUS (Elsevier)
Social Science Premium Collection (ProQuest)

Članci objavljeni u Analima javno su dostupni u online bazi Portala hrvatskih znanstvenih časopisa Hrčak (MZO, Srce & HIDD) i u bazi Directory of Open Access Journals – DOAJ (Lund University Library). / Papers published in Annals are available on the Hrčak – Portal of scientific journals of Croatia (full text) and on Directory of Open Access Journals – DOAJ.

ČASPIJ JE OBJAVLJEN UZ SUFINANCIRANJE MINISTARSTVA ZNANOSTI I OBRAZOVANJA RH. / THE JOURNAL IS FINANCED BY THE CROATIAN MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION.

Anali su časopis s otvorenim pristupom. Autorima se ni kod predaje rada ni za objavljivanje rada ne naplaćuju nikakvi troškovi. / Annals are an open access journal. Annals do not levy any charges to an author to process or publish paper.

Cijena primjerka je 50 kn. / Price 7 €

Anali izlaze jednom godišnje. / Annals are published once a year.

Rukopisi se predaju putem OJS elektronskog sustava Anala (<https://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/analihpd/%20index>). / Manuscript should be submitted by Annals' Open Journal System (<https://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/analihpd/%20index>).

Adresa: Lepušićeva 6, HR – 10000 Zagreb / Address: Lepušićeva 6, HR – 10000 Zagreb

Internetska stranica: <https://www.fpzg.unizg.hr/izdavastvo/casopisi/analihrvatskogpolitoloskogdruštva>

Web: https://www.fpzg.unizg.hr/en/publishing/journals/annals_of_the_croatian_political_science_association

E-mail: anali@fpzg.hr

SADRŽAJ / CONTENT

POLITIKA U DOBA PANDEMIJE I INFODEMIJE / POLITICS IN TIMES OF PANDEMIC AND INFODEMIC

Višeslav Raos: Struktura rascjepa i parlamentarni izbori u Hrvatskoj 2020. u doba pandemije	7
Robert Mikac: COVID-19 pandemic and crisis management of the Republic of Croatia	31
Marijana Grbeša: Communicating COVID-19 Pandemic: Media Coverage of the Headquarters and the Use of Persuasion Strategies in Croatia	57
Iva Nenadić: Moć bez odgovornosti: politike moderacije sadržaja <i>online</i> -platformi u borbi protiv infodemije	79
Petar Popović: Globalno zdravlje i interes države	103

POLITIČKA TEORIJA / POLITICAL THEORY

Tonči Kursar, Ana Matan: Život tranzitologije u hrvatskoj politologiji: Rancièreovski pristup	123
---	-----

KOMPARATIVNA POLITIKA / COMPARATIVE POLITICS

Maja Gergorić: Antirodni pokreti u 21. stoljeću	149
Borna Zgurić: Komparativne studije Bliskoga istoka u Hrvatskoj – stanje discipline	169

RECENZIJE / BOOK REVIEWS

Hrvoje Cvijanović: John Gray, <i>Sedam tipova ateizma</i>	193
Enes Kulenović: Michael Sandel, <i>The Tyranny of Merit: What's Become of the Common Good?</i>	199
Krešimir Petković: Mila Dimitrijević, <i>Amoral Communities: Collective Crimes in Time of War</i>	209

OBAVIJEST / INFORMATION

Bartul Vuksan-Ćusa: Hrvatski politološki razgovori 2020. "Politika u doba pandemije"	221
--	-----

***POLITIKA U DOBA
PANDEMIJE I INFODEMIJE***

***POLITICS IN TIMES OF
PANDEMIC AND INFODEMIC***

STRUKTURA RASCJEP A I PARLAMENTARNI IZBORI U HRVATSKOJ 2020. U DOBA PANDEMIJE

Višeslav Raos

Fakultet političkih znanosti
Sveučilišta u Zagrebu
E-mail: viseslav.raos@fpzg.hr

DOI: 10.20901/an.17.01
Izvorni znanstveni rad
Prihvaćeno: listopad 2020.

Sažetak Na temelju rezultata predizborne terenske ankete, autor istražuje strukturu društvenih rascjepa u Hrvatskoj u kontekstu parlamentarnih izbora 2020. Multinomialnom logističkom regresijom ispituje dosadašnje spoznaje o vrijednosnom rascjepu utemeljenu u religiji i identitetskom rascjepu utemeljenu na odnosu prema prošlosti, koji tvore kulturnu dimenziju stranačkog natjecanja. Testira se i moguća pojava novoga društvenog rascjepa ukorijenjenoga u razlikama u stavovima birača o ekonomskim pitanjima, kao i rascjepa vezana za pitanja suverenizma i zahtjeva za većom demokratskom participacijom. Istraživanje uvodi nove prediktorske ljestvice koje dosad nisu korištene u sličnim istraživanjima hrvatskih izbora. Evaluacija predloženoga regresijskog modela pokazala je kako su religioznost i odnos prema prošlosti ostali dominantni prediktori ponašanja birača u Hrvatskoj. Potvrđene su i značajne dobne razlike u ponašanju, pri čemu mlađi birači vjerojatnije podržavaju Domovinski pokret ili apstiniraju, a stariji birači vjerojatnije glasuju za koaliciju lijevog centra. Nalazi pokazuju kako se s porastom vrijednosti na ljestvici populizma smanjuje vjerojatnost glasanja za HDZ. Zaključno se potvrđuju stabilnost vrijednosnoga i identitetskoga rascjepa te značenje religije i prošlosti, ali se ne utvrđuje postojanje ekonomskoga rascjepa.

Ključne riječi Hrvatska, parlamentarni izbori, društveni rascjepi, biračko ponašanje, političke stranke

Uvod

Dosadašnja istraživanja dinamike stranačkog natjecanja i strukture društvenih rascjepa u Hrvatskoj opetovano su pokazala kako se biračke preferencije strukturiraju na "ideološko-kulturnoj i povijesno-identitetskoj dimenziji", dok je uloga društvenog rascjepa koji bi bio utemeljen na razlikama u ekonomskim stavovima, interesima i identitetima izrazito slabo izražena (Henjak, Čular i

Zakošek 2013: 462-463). Dolenc (2012) pak zaključuju kako socijalno-ekonomski rascjep postoji u hrvatskom društvu, ali nije predstavljen u parlamentarnoj stranačkoj areni, što interpretira kao problem adekvatnosti političkog predstavnštva. Novija istraživanja (Ančić, Baketa i Kovačić 2019) također pokazuju kako postoji veza između socijalno-ekonomskoga (klasnog) statusa i razine i kakvoće političke participacije, ali se to još ne pretače u ekonomsku

dimenziju strukturiranja biračkih preferencija. Neki su autori ustvrdili kako ne postoji socijalno-ekonomski rascjep, nego birači svoje stavove o ekonomskim pitanjima oblikuju sukladno otprije uspostavljenim afinitetima prema određenima političkim strankama, kao što se dogodilo u izborima 2007. i tada važnom pitanju uvođenja poreza na nekretnine (Henjak 2007: 86).

Henjak, Zakošek i Čular (2013: 463-464) ističu da su stupanj religioznosti i obiteljsko povijesno naslijeđe iz Drugoga svjetskog rata najvažniji čimbenici koji određuju strukturiranje birača uzduž ideološko-kulturnoga i povijesno-identitetskoga društvenog rascjepa, koji zajedno čine kulturnu dimenziju stranačkog natjecanja. Razina religioznosti pokazala se stabilnim prediktorom glasovanja, čak ako se uzmu u obzir i dobne razlike, odnosno očekivanje da će kod mlađih birača taj čimbenik biti manje izražen, dok je odnos prema prošlosti kod mlađih birača, posebice onih na ljevici, s protokom vremena ponešto oslabio (Henjak, Zakošek i Čular 2013: 465-466).

U jednoj starijoj raspravi o prirodi stranačkog sustava u Hrvatskoj i pravcima njegova razvoja, Čular (2004: 139) potvrđuje ključnu ulogu religioznosti, ali i detektira smanjenje važnosti autoritarnosti kao prediktora biračkih preferencija, što se može protumačiti kao posljedica demokratske konsolidacije i opće prihvaćenosti demokracije kao "jedine igre u gradu" (Linz i Stepan 1996: 5). Također, predviđa eventualno otvaranje novog rascjepa između pobornika globalizacije i nadnacionalnog odlučivanja i udruživanja, s jedne, te zagovornika nacionalnoga suverenističkog pristupa, s druge strane (Čular 2004: 142). Recentno longitudinalno istraživanje normativne i praktične potpore demokraciji razotkrilo je pak jaz koji se otvara s izborima 2015. te otvorilo pitanje

o dosezima demokratske konsolidacije u Hrvatskoj (Čular i Šalaj 2019: 17). Ti nalazi potiču na ponovno ispitivanje autoritarnosti kao mogućeg prediktora biračkih preferencija, ali i na razmišljanje o novim varijablama koje bi detektirale razlike na osi pobornici-osporavatelji globalizacije i nadnacionalnog odlučivanja.

Cilj je ovog rada provjeriti strukturiraju li se biračke preferencije u Hrvatskoj još uvijek dominantno uzduž religijskog i povijesnog rascjepa koji proizvode kulturnu dimenziju stranačkoga natjecanja ili, osim te dimenzije, možemo govoriti i o (slabim) naznakama novoga ekonomskog rascjepa, koje se testira pomoću novih pitanja o ekonomskim stavovima. Nadalje, rad uvodi u raspravu o kulturnoj dimenziji stranačkog natjecanja u Hrvatskoj i novu ljestvicu populizma, ali i aktualizira neke starije ljestvice, poput konzervativizma i autoritarnosti. Time se istraživanje odmiče od vrlo često korištene ljestvice lijevo-desno (Čular 1999) te širi dosadašnji "naglasak" u istraživanjima društvenih rascjepa u Hrvatskoj. Uz to, rad provjerava i mogućnost nastanka novog rascjepa utemeljenog u opreci između zagovornika i osporavatelja suverenizma, to jest odlučivanja ponajprije na razini nacionalne države i iz perspektive nacionalne države, kao i rascjepa između zagovaratelja većega demokratskog suodlučivanja građana i onih koji ne smatraju da je ono potrebno, odnosno prihvaćaju zatečeno stanje. Ispitivanje ekonomskog rascjepa, kao i rascjepa koji se strukturiraju oko pitanja suverenizma i demokratske participacije potaknuto je temama koje su u javnosti kružile tijekom dugog razdoblja neformalne pretkampanje za parlamentarne izbore, koja se izravno nastavila na predsjedničke izbore održane krajem prosinca 2019. i početkom 2020. siječnja, kao i za vrijeme same izborne kampanje u drugoj polovici lipnja 2020.

Kontekst izbora 2020.

Izbore za deseti saziv Hrvatskog sabora obilježila je slaba izlaznost, manja od pedeset posto, uvelike uzrokovana ljetnim terminom i strahom dijela birača od izlaska na birališta usred pandemije koronavirusa. Kampanjom nisu prevladavale samo teme vezane za krizno upravljanje, javno zdravstvo i očekivane negativne učinke karantene na gospodarski rast, porezne prihode i stopu nezaposlenosti, nego i bioetička pitanja, poput zakonskog reguliranja prekida trudnoće. Dio poduzetnika, mahom mlađe i srednje generacije, okupljen u udruzi "Glas poduzetnika", stavio je na dnevni red pitanja liberalizacije poslovanja, poreznog sustava i radnog zakonodavstva te potaknuo raspravu o suprotstavljenim interesima zaposlenika u javnome i privatnom sektoru. Uz to, pojavile su se i teme jačanja mehanizama referendumskog odlučivanja, kao i odnosa između suverenizma (unilateralnoga nacionalnog djelovanja i odlučivanja) i europeizma (multilateralnoga nadnacionalnog djelovanja i odlučivanja). Te su teme posebno naglašavali Most nezavisnih lista i koalicija stranaka okupljenih oko Domovinskoga pokreta Miroslava Škore.

Nakon što su izbori 2015. i 2016. doveli u pitanje dotadašnju razmjerno stabilnu bipolarnu strukturu stranačkog natjecanja (Raos 2015: 9; Grbeša i Šalaj 2017: 11-12) i omogućili parlamentarizaciju dviju novih izazivačkih stranaka,¹ Mosta nezavisnih lista i Živog zida, koje su privukle birače koji nisu bili jasno vrijednosno opredijeljeni (Henjak 2018:

¹ Izazivačke su stranke novi akteri, često organizirani u obliku pokreta ili platforme, uz odmak od klasične stranačke organizacije, koji postavljaju nove teme i predstavljaju se kao beskompromisni borci za "malog čovjeka" od etabliranih stranaka i društvenih elita općenito (De Vries i Hobolt 2020).

403), izbori 2020. doveli su do nekoliko međusobno oprečnih procesa. Prvo, parlamentarizirali su se novi politički akteri i na lijevome, i na desnom, i na sredinskom dijelu ideološkog spektra. Time se osnažuje uloga Sabora u duhu ideala razmjernog predstavnštva koje bi, načelno, trebalo proizvoditi sastav predstavničkog tijela koji odražava cijelu paletu stavova, identiteta i interesa u društvu. Drugo, HDZ se suočio s Domovinskim pokretom, najснаžnijim izazivačem desno od sebe u posljednjih trideset godina, čiji se vođe obraćaju HDZ-ovu biračkom tijelu s izravnom porukom kako oni primjerenije predstavljaju vrednote HDZ-a od sadašnjeg vodstva stranke. Treće, nasuprot HDZ-u, SDP je ponovno okupio široku koaliciju lijevo od centra, nastavljajući trend koji je počeo s koalicijom "Kukuriku" 2011. Glasovna i mandatna razlika između HDZ-a i SDP-a (s članicama koalicije lijevog centra ili bez njih) značajno se povećala i vratila na razine kakve su postojale prije više od jednog desetljeća. To upućuje na ponovnu aktualizaciju "asimetričnog obrasca mobilizacije" (Henjak 2011), budući da je HDZ-ovo biračko tijelo na izborima 2020. ostalo mnogo stabilnije od biračkoga tijela SDP-a i partnera, unatoč usponu Domovinskog pokreta Miroslava Škore i njegovih partnera.

Podaci i metode

Istraživanje se temelji na podacima prikupljenima u okviru *Hrvatskih izbornih studija*, dugogodišnjeg niza predizbornih i poslijeizbornih terenskih anketa koje na reprezentativnom uzorku od tisuću ispitanika na području cijele Hrvatske provodi Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Poblize, u ovome radu koristim podatke prikupljene u predizbornoj anketi provedenoj početkom 2020. Terensko prikupljanje podataka završeno je sredinom ožujka

2020, neposredno prije uvođenja javnozdravstvenih mjera izazvanih pandemijom virusa SARS-CoV-2. Analiza je provedena pomoću inačice programskog jezika *R 4.0.2.*, u verziji sučelja *R Studio 1.3.1056*.

Kao što je spomenuto, izbori 2020. unijeli su novu dinamiku u politiku u obliku parlamentarizacije zelene (Možemo!) i antikapitalističke ljevice (Radnička fronta) te centrističkih liberalnih opcija okupljenih u strankama Pametno, Stranka s imenom i prezimenom i Fokus. No broj ispitanika koji su izrazili preferencije prema tim akterima u anketi bio je premali da bi mogle biti adekvatno uključene u analizu. Njihova "nevidljivost" u anketi ne čudi uzme li se u obzir da su te opcije najveći rast popularnosti, mjerene telefonskim ispitivanjima javnog mnijenja koja su objavile javne i privatne televizijske kuće, doživjele tek od kraja svibnja pa do samih srpanjskih izbora (Bago 2020). Inicijalno je u istraživanje trebao biti uključen Most nezavisnih lista kao četvrtoplasirana lista na nacionalnoj razini. No razmjerno mali broj birača Mosta u ukupnoj anketi otvorio je pitanje stabilnosti analize koja bi uključivala populaciju ispitanika koja bi bila značajno manja od ostalih te su stoga formirane četiri populacije ispitanika. Na temelju anketnog pitanja o namjeri glasovanja za određenu stranku ili koaliciju, ispitanici su grupirani u kategorije "HDZ", "Restart koalicija", "Domovinski pokret" i "Izborni apstinenti".² Ispitanici koji su se odlučili za neke druge stranke, isključeni su iz analize.

Prediktori korišteni u analizi uključuju kontinuirane i dihotomne varijable prisutne i u prijašnjima anketnim istraživanjima u projektu *Hrvatske izborne*

² Za HDZ se odlučilo 225 ispitanika, za Restart koaliciju 287, za Domovinski pokret 126, dok je izbornih apstinenta bilo 218. Za Most nezavisnih lista odlučila su se 34 ispitanika.

studije (primjerice Henjak, Zakošek i Čular 2013; Henjak 2018), ali i neke koje istraživači nisu koristili u obradi navedenih podataka, kao i nekoliko novih prediktora konstruiranih od čestica koje su prvi put uvrštene u upitnik na temelju kojega je provedena anketa 2020.

Prvi je prediktor ljestvica društvenog konzervativizma koja se, u nešto drugačijem obliku, prvi put pojavila u anketi 2000. Ljestvica izvorno sadržava šest čestica (tablica 6) i daje jedan opći faktor. Za potrebe ovoga istraživanja, posljednja je čestica isključena zbog niske korelacije s ostalim česticama na ljestvici. Cronbachova α za tu skraćenu ljestvicu iznosi vrlo dobrih 0,71. Drugi je prediktor, također jednodimenzionalan, ljestvica autoritarnosti (tablica 7), koju je u ovom obliku opisao Šiber (1998: 196), a izvorno se temelji na Adornovoj F-ljestvici (Adorno i dr. 1950: 226-227). Koeficijent unutarnje konzistentnosti (α) za tu ljestvicu iznosi dovoljnih 0,62.³ Treći je prediktor ljestvica populizma koja se temelji na novoj ljestvici populizma koju su razvili Castanho Silva i suradnici. Ona se temelji na devet čestica koje daju tri latentne varijable – democentričnost (*people-centeredness*), protuelitizam (*anti-elitism*) i manihejski pogled na svijet (*Manichean outlook*) (Castanho Silva i sur. 2019: 160-161). Autori ljestvice predlažu i skraćenu inačicu sa šest čestica (tablica 8), koja daje jedan opći faktor (Castanho Silva i sur. 2019: 166), te je upravo u tome obliku uključena u izbornu anketu 2020. U ovom su istraživanju dvije posljednje čestice izbačene zbog niske koreliranosti s ostatkom ljestvice, tako da

³ Novija psihometrijska istraživanja pokazala su da među istraživačima nema suglasja o poželjnim i minimalnim vrijednostima Cronbachove alfe, da kraće ljestvice obično daju niže koeficijente i da je čestice uputno izbacivati ako su izrazito slabo (ili negativno) korelirane s ostatkom ljestvice, a ne samo zato da bismo "napuhali" alfa-koeficijent (Hoekstra i dr. 2019: 353-354).

je naposljetku dobivena skala od četiri čestice, uz Cronbachovu α koja iznosi dovoljnih 0,60.⁴ Četvrti je prediktor nova kratka ljestvica ekonomskog liberalizma (tablica 9), zasnovana na novim pitanjima koja nisu bila uvrštena u prethodne valove istraživanja u sklopu *Hrvatskih izbornih studija*. Ona se temelji na trima česticama koje mjere sklonost ispitanika tržišnim rješenjima u obrazovanju, stambenoj politici i zapošljavanju. Ljestvica daje Cronbachovu α od dovoljnih 0,62, a odabir takvih čestica temelji se na očekivanju kako će one jasnije kontrastirati lijeve (više države i javnoga, uz naglasak na društvenoj jednakosti) i desne (manje države i više privatnoga, uz naglasak na osobnoj slobodi) socijalno-ekonomske stavove od općenitijih pitanja o ulozi države u gospodarstvu ili

⁴ Peta i šesta čestica (tablica 8), koje su izbačene, odnose se na manihejski pogled na svijet. Peta čestica bila je negativno korelirana s ostatkom ljestvice. Autori u opisu postupka stvaranja te nove ljestvice populizma navode kako su u nekim slučajevima, posebice u slučajevima Švicarske i Hrvatske, inicijalna testiranja ljestvice na studentskoj populaciji imala problema u analizi invarijance (Castanho Silva i sur. 2019: 158-159). Drugim riječima, autori su ustanovili kako su detektirani problemi u psihometrijskoj istovjetnosti mjenog konstrukta u različitim populacijama/zemljama (Putnick i Bornstein 2016: 71), što implicira drugačije lokalno (u pojedinim zemljama u kojima se testira mjerni instrument) shvaćanje koncepata koje istraživanje želi zahvatiti. Konačna inačica nove ljestvice populizma dodatno je provjeravana u devet zemalja, a u toj dodatnoj provjeri jedna od čestica koje se vezuju za manihejski pogled na svijet – "Ljudi s kojima se politički razilazim samo su neinformirani" (šesta čestica u skraćenoj ljestvici) – imala je nešto nižu razinu faktorskog zasićenja od ostalih čestica (Castanho Silva i sur. 2019: 160). Uzevši to u obzir, ne treba čuditi što je u ovom istraživanju ljestvica populizma dodatno skraćena, premda takav postupak, sâm po sebi, ne govori ništa protiv opće validnosti i uporabljivosti ljestvice, kako u istraživanjima u jednoj zemlji tako i u komparativnim istraživanjima.

prikladnoj visini poreznog opterećenja. Riječ je, dakle, o pokušaju (ponovnog) testiranja prihvaćene teze kako ekonomski stavovi hrvatskih birača ne mogu služiti kao vjerodostojni prediktori njihovih izbornih preferencija.

Uz navedene glavne prediktivne ljestvice, u istraživanje su uključene varijabla *religioznost* (zasnovana na učestalosti pohađanja vjerskih obreda) i dvije posve nove varijable: *suverenizam* (zasnovan na stupnju suglasnosti ispitanika s izjavom "Trebalo bi donositi manje odluka na europskoj razini")⁵ i *demokratska participacija* (stupanj suglasnosti s izjavom "Građani u našoj zemlji trebaju više mogućnosti za suodlučivanje"). Uz to, uključena je varijabla dobi, koja se pokazala značajnim prediktorom i u ranijim istraživanjima (primjerice, Henjak 2018).

Stupanj religioznosti pokazao se važnim i u prethodnim istraživanjima, uključivši ona koja zahvaćaju razliku među biračima novih izazivačkih stranaka, poput Mosta nezavisnih lista i Živoga zida, i etabliranih stranaka, poput HDZ-a i SDP-a (Henjak 2018: 397). Dok su neka prethodna istraživanja iz *Hrvatskih izbornih studija* religioznost mjerila pomoću stupnja suglasnosti sa službenima vjerskim učenjima, sada se mjeri učestalošću sudjelovanja u vjerskim obredima kako bi se zahvatila praktična, a ne samo deklarativna religioznost. Suverenizam, kao ideološka samoidentifikacija i kao opis želje za većim stupnjem odlučivanja na nacionalnoj razini, posljednjih se godina pojavio u nizu europskih zemalja, posebice u kampanji za izbore Europskog parlamenta u svibnju 2019. (Basile, Borri i Verzichelli 2020). Demokratska participacija posljednjih se godina u hrvatskoj javnosti nameće kao važna tema, posebice u kontekstu

⁵ Izvorna je varijabla rekodirana kako bi više vrijednosti označavale veći stupanj suglasnosti s navedenom izjavom.

Tablica 1. Deskriptivna statistika prediktora

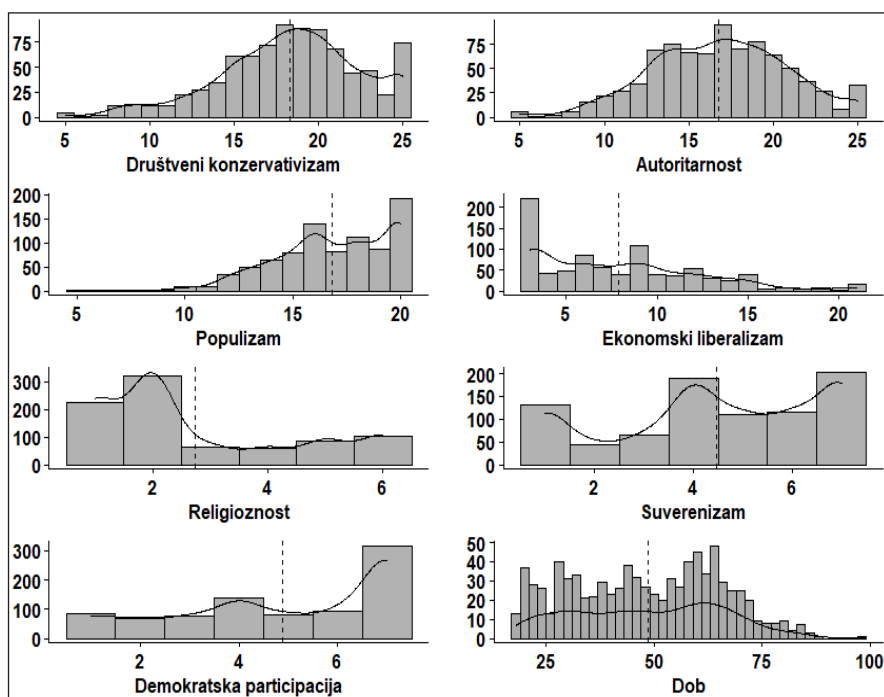
Ljestvica	N	M	SD	Min	0,25	0,75	Maks
Društveni konzervativizam	856	18,29	4,16	5	16	21	25
Autoritarnost	856	16,78	4,03	5	14	19	25
Populizam	856	16,82	2,65	5	15	19	20
Ekonomski liberalizam	856	7,86	4,46	3	4	11	21
Religioznost	856	2,73	1,71	1	1	4	6
Dob	856	48,5	17,28	18	33	62	99
Suverenizam	856	4,47	2,06	1	3	6	7
Demokratska participacija	856	4,88	2,09	1	3	7	7

uspona pučkih referendumskih inicijativa (Čepo i Nikić Čakar 2019).

Nadalje, kreirane su dihotomne varijable *pobačaj* ("Žene trebaju imati pravo slobodno odlučivati o pobačaju, i to treba zajamčiti zakonom"), *vjeronauk* ("Nastavu vjeronauka treba izvoditi u školama") i *privatni sektor* (sve kategorije zaposlenih u privatnom sektoru). Reguliranje prava na prekid trudnoće u nekima prijašnjima istraživanjima pokazalo se relativno dobrim prediktorom stranačkih preferencija, posebice u smislu veze restriktivnijih stavova i preferencija za stranke desno od centra (Bagić 2007: 108; Raos 2019: 22). To pitanje uključeno je u analizu ponajprije zato što je bilo snažno prisutno u kampanji uoči izbora 2020. Budući da je pitanje smjera, dinamike i strukture kurikularne reforme posljednjih godina postalo novim bojištem normativnih prijedloga o odnosu javnog školstva i vjerskih zajednica, posebice Katoličke crkve, uvrštena je varijabla koja mjeri stav o školskom vjeronauku. Premda su neka starija istraživanja (Bagić 2007; Henjak 2007) koristila mnoštvo kategorija profila radnog mjesta kako bi testirala odnos socijalno-ekonomskog statusa i biračkih preferencija, sada je kreirana jedna diho-

tomna varijabla na temelju zaposlenja ispitanika u privatnom sektoru kako bi se ispitalo značenje navodne snažne opreke među građanima koji primaju plaću iz proračuna i onih u privatnom sektoru za koje se kaže "da ga pune", na tragu javnih polemika koje su tijekom 2020. zaoštrili predstavnici udruge "Glas poduzetnika", ali i neki mrežni portali skloni dihotomnom tumačenju socijalno-ekonomske stvarnosti u Hrvatskoj.

Uz to su stvorene i tri *dummy*-varijable za obiteljsko naslijeđe NOB-a ("Obitelj je pretežno djelovala u okviru antifašističkoga partizanskog pokreta"), odnosno NDH-a ("Obitelj je pretežno djelovala u domobranskima i/ili ustaškim postrojbama NDH"), kao i za ispitanike s obiteljskim naslijeđem Domovinskog rata ("Ispitanik i/ili član kućanstva ima braniteljski status"). Obiteljsko naslijeđe Drugoga svjetskog rata uključeno je u analizu kako bi se ispitalo je li "politička biografija obitelji" (Šiber 1997) još uvijek dobar pretkazatelj stranačkih preferencija. No u ovome istraživanju, za razliku od prethodnih sličnih radova (Henjak 2011, 2018), dodano je i naslijeđe Domovinskog rata kako bi se ispitalo u kojoj je mjeri braniteljski status ispitanika ili ispitanikovih ukućana povezan sa

Slika 1. Stupčasti dijagram glavnih prediktora

stranačkim preferencijama, očekujući da će se potvrditi veza braniteljskog statusa i preferencija desno od centra, kao što su to pokazali Bačić i Kardov (2018: 100).

Analiza prezentirana u ovome radu temelji se na multinominalnome logističkom regresijskom modelu s četirima kategorijama na ovisnoj varijabli: HDZ, Restart koalicija, Domovinski pokret, izborni apstinenti. Za iste prediktore izvedene su četiri inačice modela, s referentnim kategorijama za svaki od četiri moguća ishoda na ovisnoj varijabli. U drugom dijelu analize, za one prediktore za koje su dobiveni statistički značajni koeficijenti, prezentirani su i marginalni efekti kako bi se поближе razjasnilo učinke pojedinih varijabla.

Nalazi i rasprava

Prije nego što se prikažu i rasprave nalazi regresijskog modela, treba se osvrnuti

na distribuciju prediktora (osam ljestvica opisanih u prethodnom odjeljku, v. tablicu 1). Na slici 1. može se vidjeti kako je distribucija društvenog konzervativizma nakošena udesno, implicirajući općenitu konzervativnu prirodu hrvatskog društva. Nasuprot tome, premda nije normalno distribuiran, prediktor *autoritarnost* pokazuje mnogo ravnomjerniju distribuciju. Zanimljiv je nalaz za ljestvicu populizma koja je izrazito nakošena udesno (prema većim vrijednostima), što bi značilo da su ispitanici u anketi izrazito bili skloni iskazivati populističke stavove. Naposljetku, nova ljestvica ekonomskog liberalizma pokazuje obrnutu distribuciju, s izrazitom nakošenošću stupčastog dijagrama ulijevo (niže vrijednosti), što ukazuje na to da je prema ekonomskim stavovima društvo mnogo bliže lijevim pozicijama, dok protržišne stavove, u osjetnoj mjeri, zastupa manjina.

Tablica 2. Regresijski model 1.

	Neovisne varijable		
	Restart koalicija	Domovinski pokret	Izborni apstinenti
Društveni konzervativizam	-0,141*** (0,042)	-0,037 (0,052)	-0,172*** (0,044)
Autoritarnost	-0,004 (0,040)	-0,013 (0,049)	0,027 (0,042)
Populizam	0,103** (0,052)	0,145** (0,069)	0,170*** (0,057)
Ekonomski liberalizam	-0,007 (0,031)	-0,021 (0,037)	-0,010 (0,032)
Religioznost	-0,190** (0,085)	-0,110 (0,102)	-0,136 (0,090)
Suverenizam	-0,092 (0,066)	0,015 (0,082)	0,057 (0,072)
Demokratska participacija	0,099 (0,067)	0,065 (0,080)	0,082 (0,07)
Dob	0,009 (0,009)	-0,026** (0,012)	-0,012 (0,010)
Pobačaj	0,534 (0,392)	-1,074*** (0,390)	-0,396 (0,356)
Vjeronauk	-1,271*** (0,320)	-1,131*** (0,378)	-0,620* (0,321)
Privatni sektor	0,166 (0,281)	-0,128 (0,344)	0,446 (0,304)
NOB	1,047*** (0,348)	-0,361 (0,574)	0,601 (0,390)
NDH	-0,802** (0,370)	0,295 (0,367)	-0,206 (0,353)
Domovinski rat	-0,718*** (0,273)	-0,042 (0,334)	-0,810*** (0,292)
Konstanta	1,334 (1,280)	0,382 (1,614)	0,729 (1,355)
N			856
Nagelkerkeov pseudo R ²			0,375
Log-vjerodostojnost predloženog modela			-539,450
Log-vjerodostojnost nultog modela			-644,230

* p<0,1; ** p<0,05; *** p<0,01

Napomena: referentna kategorija je "HDZ".

Tablica 3. Regresijski model 2.

	Neovisne varijable		
	HDZ	Domovinski pokret	Izborni apstinenti
Društveni konzervativizam	0,141*** (0,042)	0,104** (0,051)	-0,031 (0,038)
Autoritarnost	0,004 (0,040)	-0,010 (0,049)	0,030 (0,039)
Populizam	-0,103** (0,052)	0,042 (0,069)	0,066 (0,052)
Ekonomski liberalizam	0,007 (0,031)	-0,014 (0,038)	-0,002 (0,031)
Religioznost	0,190** (0,085)	0,080 (0,109)	0,054 (0,091)
Suverenizam	0,092 (0,066)	0,107 (0,082)	0,149** (0,065)
Demokratska participacija	-0,099 (0,067)	-0,034 (0,084)	-0,016 (0,067)
Dob	-0,009 (0,009)	-0,035*** (0,012)	-0,021** (0,009)
Pobačaj	-0,534 (0,392)	-1,609*** (0,441)	-0,930** (0,395)
Vjeronauk	1,271*** (0,320)	0,140 (0,418)	0,651* (0,343)
Privatni sektor	-0,166 (0,281)	-0,294 (0,354)	0,280 (0,283)
NOB	-1,047*** (0,348)	-1,409*** (0,531)	-0,447 (0,302)
NDH	0,802** (0,370)	1,097*** (0,422)	0,597 (0,393)
Domovinski rat	0,718*** (0,273)	0,675** (0,341)	-0,093 (0,280)
Konstanta	-1,334 (1,280)	-0,952 (1,647)	-0,604 (1,281)
N			856
Nagelkerkeov pseudo R ²			0,375
Log-vjerodostojnost predloženog modela			-539,450
Log-vjerodostojnost nultog modela			-644,230

* p<0,1; ** p<0,05; *** p<0,01

Napomena: referentna kategorija je "Restart koalicija".

Tablica 4. Regresijski model 3.

	Neovisne varijable		
	HDZ	Restart koalicija	Izborni apstinenti
Društveni konzervativizam	0,037 (0,052)	-0,104** (0,051)	-0,135*** (0,052)
Autoritarnost	0,013 (0,049)	0,010 (0,049)	0,040 (0,050)
Populizam	-0,145** (0,069)	-0,042 (0,069)	0,025 (0,072)
Ekonomski liberalizam	0,021 (0,037)	0,014 (0,038)	0,011 (0,039)
Religioznost	0,110 (0,102)	-0,080 (0,109)	-0,026 (0,111)
Suverenizam	-0,015 (0,082)	-0,107 (0,082)	0,042 (0,086)
Demokratska participacija	-0,065 (0,080)	0,034 (0,084)	0,017 (0,085)
Dob	0,026** (0,012)	0,035*** (0,012)	0,014 (0,012)
Pobačaj	1,074*** (0,390)	1,609*** (0,441)	0,679* (0,409)
Vjeronauk	1,131*** (0,378)	-0,140 (0,418)	0,510 (0,407)
Privatni sektor	0,128 (0,344)	0,294 (0,354)	0,574 (0,368)
NOB	0,362 (0,574)	1,409*** (0,531)	0,962* (0,555)
NDH	-0,295 (0,367)	-1,097*** (0,422)	-0,500 (0,404)
Domovinski rat	0,042 (0,334)	-0,675** (0,341)	-0,768** (0,353)
Konstanta	-0,382 (1,614)	0,952 (1,647)	0,348 (1,690)
N			856
Nagelkerkeov pseudo R ²			0,375
Log-vjerodostojnost predloženog modela			-539,450
Log-vjerodostojnost nultog modela			-644,230

* p<0,1; ** p<0,05; *** p<0,01

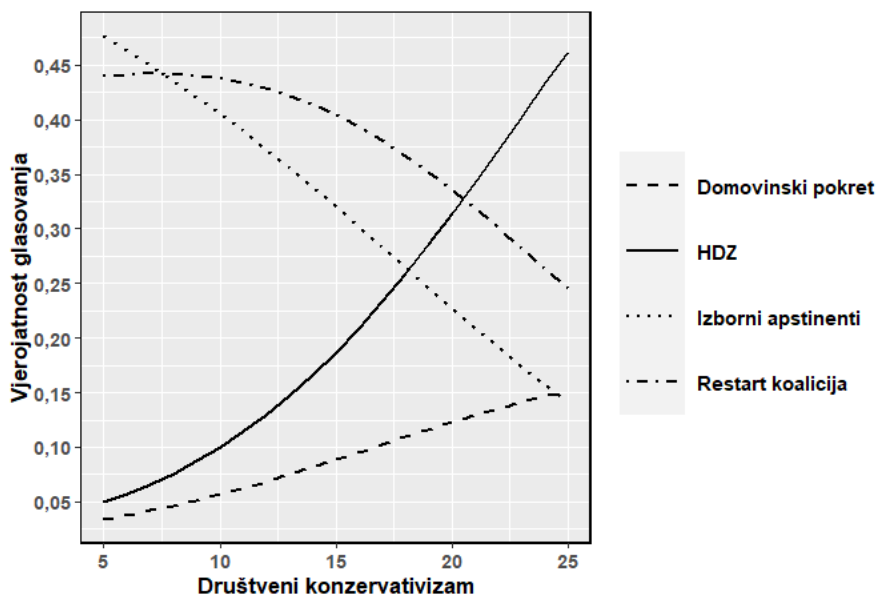
Napomena: referentna kategorija je "Domovinski pokret".

Tablica 5. Regresijski model 4.

	Neovisne varijable		
	HDZ	Restart koalicija	Domovinski pokret
Društveni konzervativizam	0,172*** (0,044)	0,031 (0,038)	0,135*** (0,052)
Autoritarnost	-0,027 (0,042)	-0,030 (0,039)	-0,040 (0,050)
Populizam	-0,170*** (0,057)	-0,067 (0,052)	-0,025 (0,072)
Ekonomski liberalizam	0,010 (0,032)	0,002 (0,031)	-0,011 (0,039)
Religioznost	0,136 (0,090)	-0,054 (0,091)	0,026 (0,111)
Suverenizam	-0,057 (0,072)	-0,149** (0,065)	-0,042 (0,086)
Demokratska participacija	-0,082 (0,070)	0,016 (0,067)	-0,017 (0,085)
Dob	0,012 (0,010)	0,021** (0,009)	-0,014 (0,012)
Pobačaj	0,396 (0,356)	0,930** (0,395)	-0,679* (0,409)
Vjeronauk	0,620* (0,321)	-0,651* (0,343)	-0,510 (0,407)
Privatni sektor	-0,446 (0,304)	-0,280 (0,283)	-0,574 (0,368)
NOB	-0,601 (0,390)	0,447 (0,302)	-0,962* (0,555)
NDH	0,206 (0,353)	-0,597 (0,393)	0,500 (0,404)
Domovinski rat	0,810*** (0,292)	0,093 (0,280)	0,768** (0,353)
Konstanta	-0,729 (1,355)	0,604 (1,281)	-0,348 (1,690)
N			856
Nagelkerkeov pseudo R ²			0,375
Log-vjerodostojnost predloženog modela			-539,450
Log-vjerodostojnost nultog modela			-644,230

* p<0,1; ** p<0,05; *** p<0,01

Napomena: referentna kategorija je "Izborni apstinenti".

Slika 2. Društveni konzervativizam i vjerojatnost glasovanja

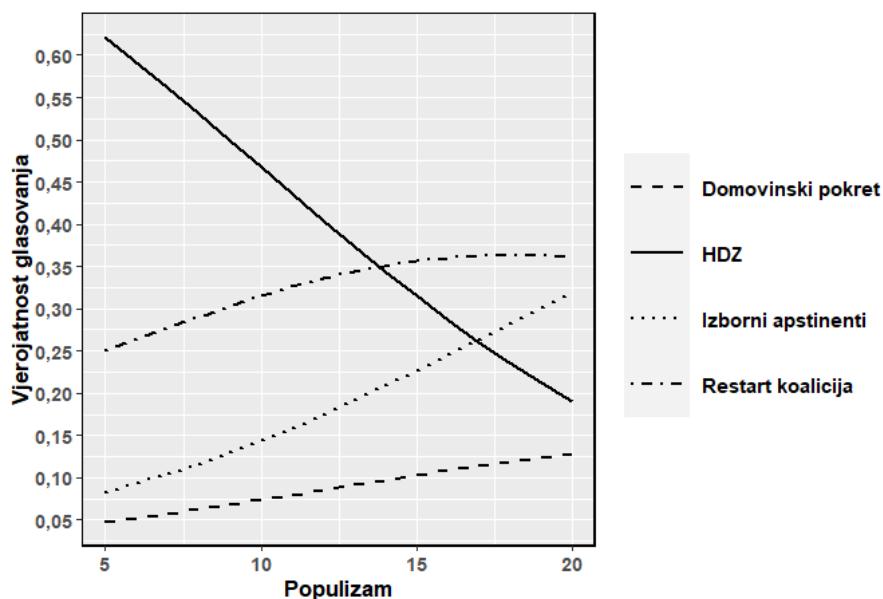
Iz slike 1. može se također zaključiti kako se u uzorku ističu ispitanici koji rijetko pohađaju vjerske obrede ("običajni" ili "godišnji" vjernici), što se uvelike poklapa s rezultatima recentnih istraživanja koja su proveli sociolozi religije (Nikodem i Zrinščak 2019: 377). Zanimljivo je primijetiti i to da je velik dio ispitanika grupiran na najvišim vrijednostima varijable koja mjeri stav o potrebi veće mogućnosti demokratske participacije.

Takvi nalazi na makrorazini ne bi trebali čuditi istraživače stavova u hrvatskom društvu, ali je važno eksplicitno prezentirati te uvide kako bi se bolje sagledali nalazi u nastavku istraživanja.

Tablice 2-5 pokazuju da predloženi regresijski model bolje objašnjava promatrani ishod nego nulti model (-2LL predloženog modela manji je od -2LL vrijednosti nultog modela). Uz to, Nagelkerkeov izračun pseudo R^2 daje vrijednost od 0,375, što svjedoči o dovoljno dobroj prilagodbi modela. Statistič-

ki značajni koeficijenti utvrđeni su za varijable društvenog konzervativizma, populizma, suverenizma, religioznosti, dobi, slobodnog odlučivanja o pobačaju, školskog vjeronauka, obiteljskog naslijeđa NOB-a te obiteljskog naslijeđa Domovinskog rata. Drugim riječima, osim ekonomskih (*ekonomski liberalizam*) i socijalno-ekonomskih (*privatni sektor*) varijabla te ljestvica autoritarnosti i demokratske participacije, svi ostali prediktori u predloženom modelu pokazali su se statistički značajnima.

Analiza marginalnih efekata za varijablu društvenog konzervativizma (slika 2) pokazuje kako s većim vrijednostima na toj ljestvici raste vjerojatnost glasovanja za HDZ i Domovinski pokret, a pada za Restart koaliciju ili za opciju neizlaska na izbore (izborni apstinenti), s time da je utjecaj društvenog konzervativizma posebice izražen u slučaju HDZ-a. Premda se na temelju Čularova i Šalajeva rada (2019) moglo očekivati da bi autoritarnost mogla (ponovno) biti dobar

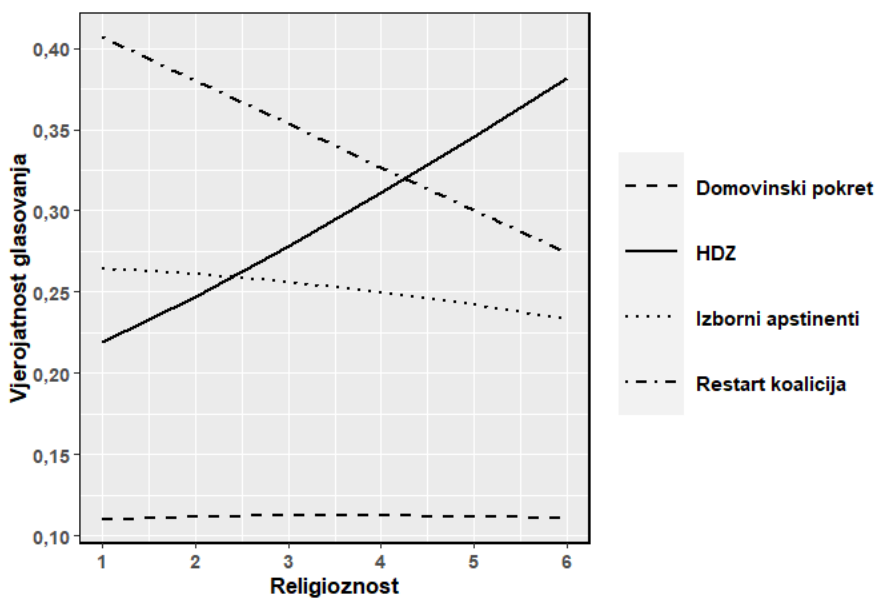

Slika 3. Populizam i vjerojatnost glasovanja

prediktor glasovanja za stranke desno od centra, ta varijabla nije pokazala statistički značajan učinak u predloženom modelu. Uzevši oba nalaza u obzir, očito je da korištena ljestvica dobro bilježi razlike u razinama društvenog konzervativizma te, očekivano, više vrijednosti i veće vjerojatnosti glasovanja, povezane s višim vrijednostima, vezuje za stranke desno od centra.

Izračun marginalnih efekata za novu ljestvicu populizma (slika 3) pokazuje zanimljivu dinamiku kod HDZ-a, gdje s rastom vrijednosti na ljestvici populizma prilično oštro pada vjerojatnost glasovanja za tu stranku. Nasuprot tome, za izborne apstinente, a u mnogo manjoj mjeri i za Domovinski pokret, može se ustvrditi suprotno, odnosno da s većim vrijednostima na ljestvici raste vjerojatnost toga ishoda na ovisnoj varijabli. S obzirom na mnoge democentrične, ali protuelitističke izjave čelnika potonje političke grupacije, bila je očekivana pozitivna sprega viših vrijednosti po-

pulizma i veće vjerojatnosti glasovanja za Domovinski pokret, ali se pokazalo da ona ipak nije toliko izražena koliko se možda očekivalo. Povezanost razine populizma i vjerojatnosti neizlaska na izbore (odnosno ishoda "izborni apstinenti") dobro se uklapa u prijašnja istraživanja koja su pokazala kako su izborni apstinenti, u usporedbi s biračima etabliranih ("starih") i izazivačkih ("novih") stranaka, politički, ali i socijalno-ekonomski isključeni (Henjak 2017: 98-99). Osjećaj isključenosti lako se pretače u protuelitističke stavove, koji su jedna od triju glavnih sastavnica populizma mjenoga ovom ljestvicom. U donošenju konačna suda o negativnoj povezanosti povećanja vrijednosti na ljestvici populizma i vjerojatnosti glasovanja za HDZ-a treba ipak biti oprezan s obzirom na to da taj nalaz možda ne znači nužno da ispitanici koji preferiraju HDZ doista imaju slabije populističke stavove nego, primjerice, dvije čestice na toj ljestvici (v. tablicu 12) glase: "Vlada radi isključivo u korist nekoliko krupnih

Slika 4. Religioznost i vjerojatnost glasovanja

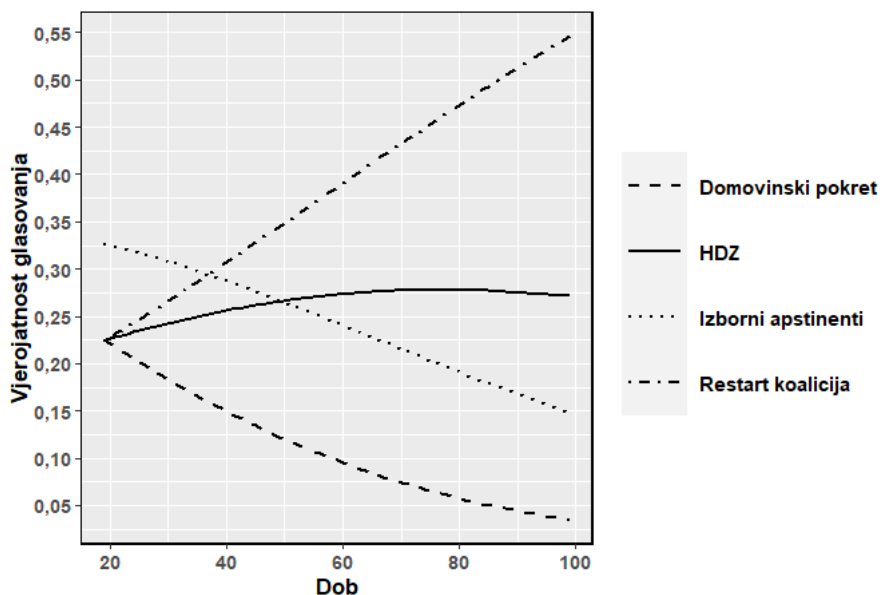
interesnih grupa koje brinu samo o sebi" i *"Malo tko od ljudi u vladi je pokvaren"*. Premda, prema zamisli autora, ljestvica označava općenito državnu (izvršnu) vlast (*government*), riječ *vlada* dio ispitanika može protumačiti kao vladu u užem smislu (*cabinet*). Stoga ispitanici koji preferiraju premijerovu stranku (HDZ) u trenutku provođenja anketa zasigurno nisu pokazali visok stupanj suglasnosti s tim izjavama te su posljedno imali niže vrijednosti na ljestvici populizma.

Kao što je vidljivo iz tablica 2-5, varijabla ekonomskog liberalizma nije se pokazala statistički značajnom. Ostaje otvoreno pitanje jesu li čestice iz ankete koje su odabrane za tu mjeru – stupanj suglasnosti s tržišnim rješenjima u obrazovanju, stambenoj politici i politici zapošljavanja (v. tablicu 9) – odgovarajuće zahvatile razlike u ekonomskim stavovima ispitanika. Izostanak statistički značajnog rezultata dobro se nadovezuje na sva prethodna istraživanja koja

su detektirala slabe ili nikakve učinke ekonomskih stavova na biračke preferencije. Stranačka identifikacija naknadno determinira stavove o ekonomskim temama.

Izračun marginalnih efekata za varijablu religioznosti (slika 4) potvrđuje prijašnja istraživanja (npr. Raos 2019: 23-24) koja su pokazala kako je upravo religioznost, mjerena učestalošću odlaska na vjerske obrede, ponajbolji prediktor glasovanja za HDZ. Slika 4. ilustrira kako s učestalošću pohađanja vjerskih obrade pada vjerojatnost glasovanja za koaliciju lijevog centra, a raste za HDZ. No zanimljivo je da religioznost uopće nije prediktor glasovanja za Domovinski pokret, odnosno s pomakom na ljestvici religioznosti ne detektiramo bilo kakvu promjenu u vjerojatnosti glasovanja za skupinu stranaka okupljenih oko Miroslava Škore.

Analiza marginalnih efekata za varijablu dobi pokazuje vrlo snažan efekt za Restart koaliciju – s porastom životne

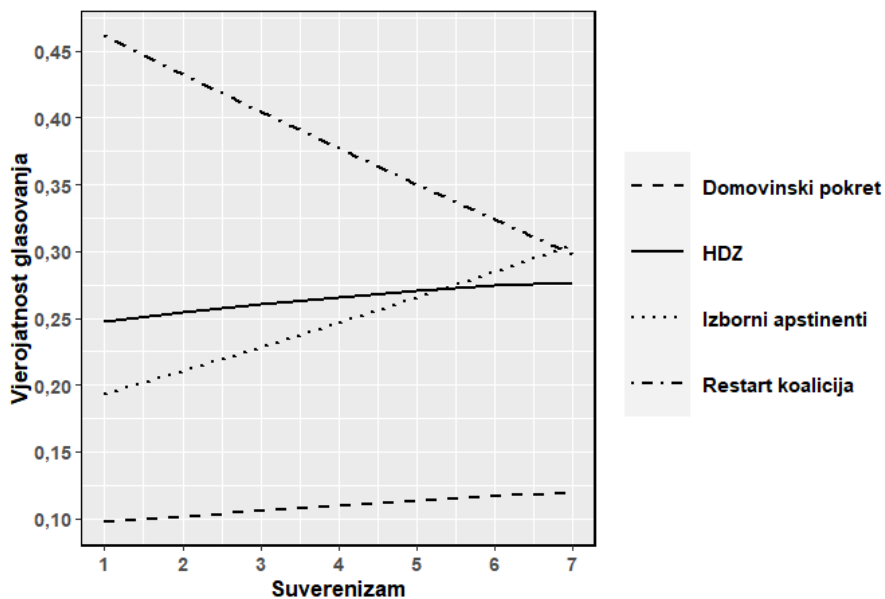
Slika 5. Dob i vjerojatnost glasanja

dobi snažno raste vjerojatnost glasanja za tu političku opciju. Nasuprot tome, birači mlađe životne dobi više glasuju za Domovinski pokret, ali su i češći izborni apstinenti, premda je efekt slabiji. Taj se nalaz uklapa u argumentaciju prema kojoj nove stranke privlače mlađe birače, ali i u uvid da mladi manje sudjeluju u izborima od ostatka populacije (usp. Henjak 2018: 403).

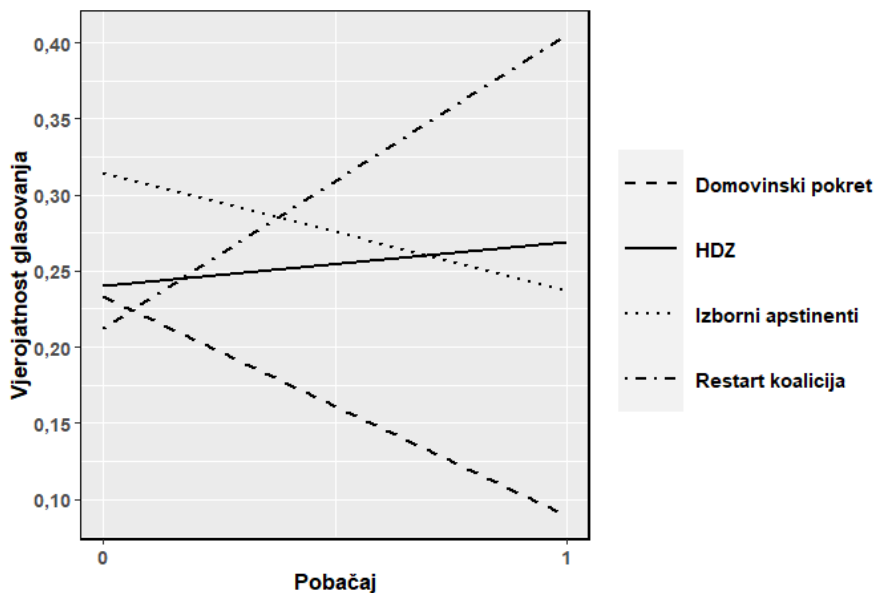
Kod varijable suverenizma (slika 6) možemo vidjeti kako se s većim vrijednostima smanjivala vjerojatnost glasanja za Restart koaliciju, a rasla vjerojatnost da će ispitanici biti izborni apstinenti, s time da je za potonju skupinu taj efekt manje izražen. Nasuprot tome, kod HDZ-a i Domovinskog pokreta ne može se govoriti o nikakvoj svezi kretanja na toj ljestvici i vjerojatnosti glasanja. Zanimljivo je da s povećanjem stupnja suglasnosti s izjavom da bi trebalo manje odluka donositi na europskoj razini raste vjerojatnost da ispitanici neće glasovati, a ne da će glasovati za listu koja

se sama predstavlja kao suverenistička (Domovinski pokret). To se može tumačiti i kao pokazatelj da u Domovinskom pokretu kao novoj stranci koja privlači heterogeno biračko tijelo – poput birača Živog zida, ali i Mosta nezavisnih lista, makar u prvim godinama djelovanja – postoji raskorak između stavova birača ili makar simpatizera i vodstva stranke i njezina proklamiranoga političkog sadržaja.

Demokratska participacija – za koju se zbog prominentnosti te teme posljednjih godina, ali i zbog činjenice da neki izborni akteri, poglavito Domovinski pokret i Most nezavisnih lista, često koriste argumente da su institucije otuđene od građana ze da postoje demokratski deficit i potreba za više (referendumske) demokracije, pa se očekivalo da bi mogla biti dobar prediktor biračkih preferencija – nije se pokazala kao statistički značajna varijabla u predloženom modelu.

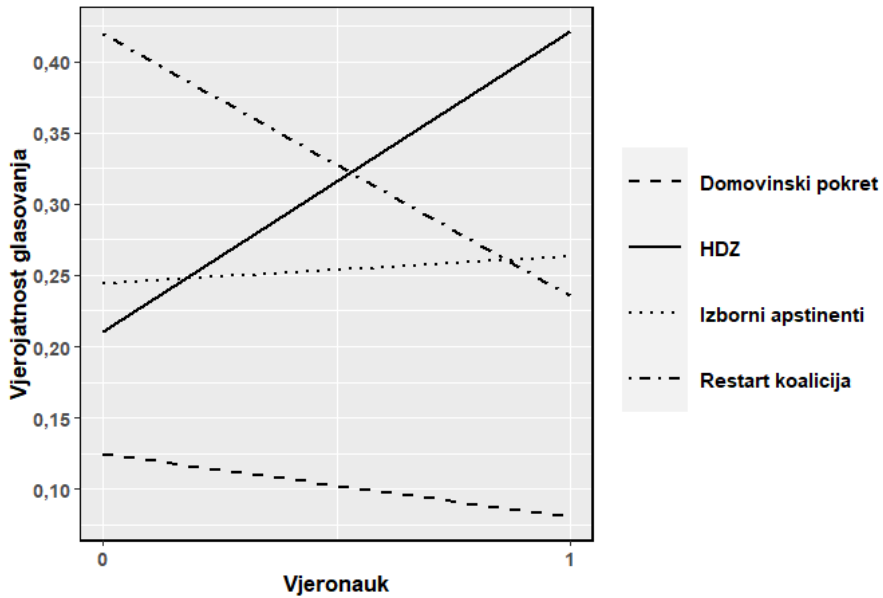
Slika 6. Suverenizam i vjerojatnost glasovanja

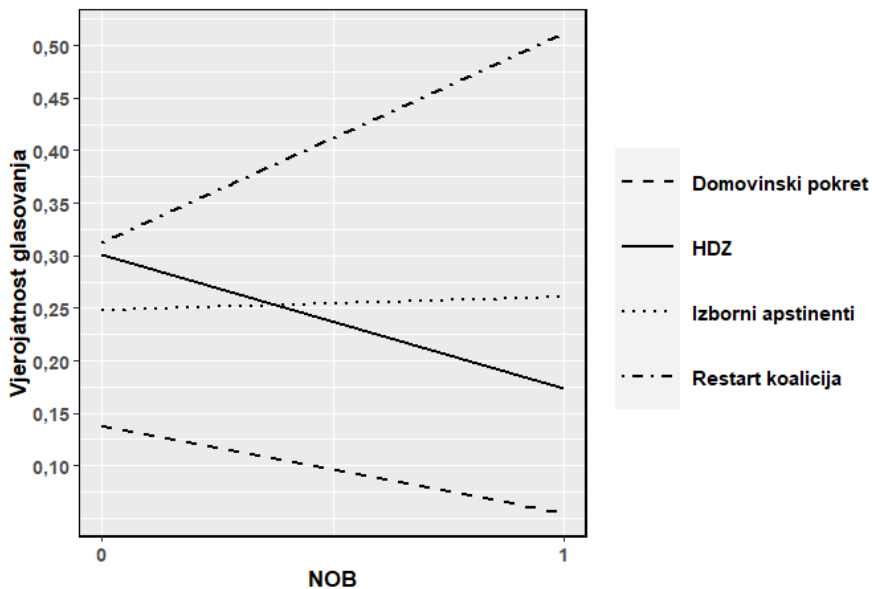
Slika 7. Pobačaj i vjerojatnost glasovanja

Pitanje zakonskog uređenja prekida trudnoće tijekom izborne kampanje u kasno proljeće i rano ljeto 2020. snažno su potencirali istaknuti članovi Domo-

vinskog pokreta i Mosta nezavisnih lista, dok su se istaknuti članovi etabliranih stranaka lijevo od centra (Restart koalicija) i novi akteri na ljevici (Možemo!)

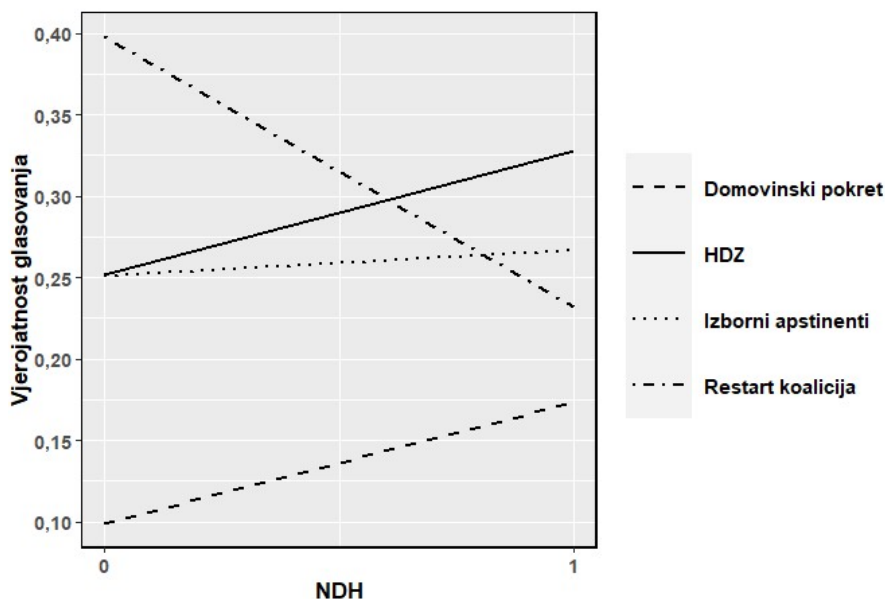
Slika 8. Vjeronauk i vjerojatnost glasovanja

Slika 9. Naslijeđe NOB-a i vjerojatnost glasovanja

snažno zauzimali za slobodno odlučivanje žena o prekidu trudnoće i zakonsku dostupnost pobačaja. HDZ se pritom držao prilično postrance, odnosno branio

je zatečeno stanje, istodobno ponavljajući načelno zauzimanje za zaštitu života od začeca. Detektiran je snažan pozitivan efekt glasovanja za Restart koaliciju,

Slika 10. Naslijeđe NDH i vjerojatnost glasovanja

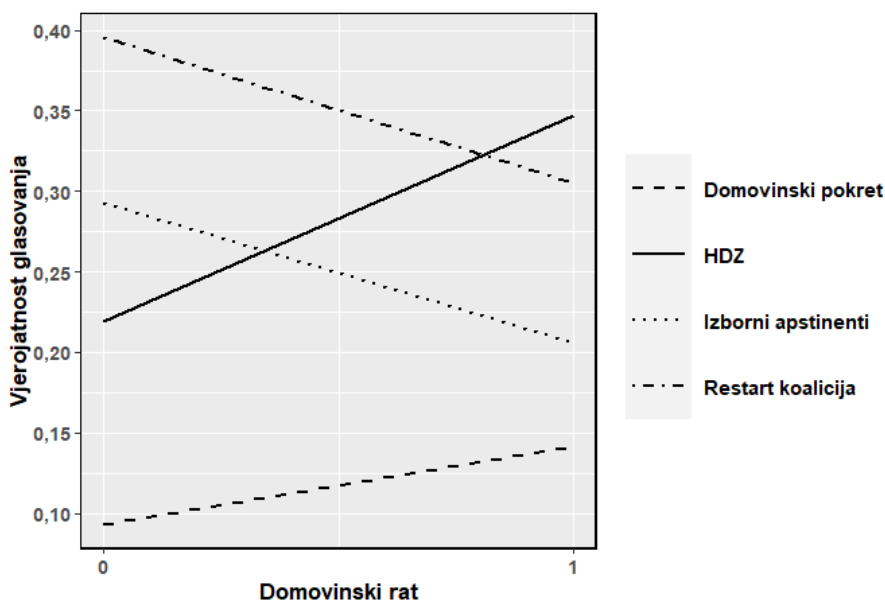
a negativan za Domovinski pokret, dok kod HDZ-a stav o tome pitanju gotovo uopće nije utjecao na vjerojatnost glasovanja za tu stranku (slika 7).

Podrška školskom vjeronauku ističe se kao izrazito snažan pozitivan prediktor glasovanja za HDZ i negativan za Restart koaliciju. Treba istaći kako pozitivan stav o izvođenju vjeronauka u školi ne daje gotovo nikakav efekt glede pitanja vjerojatnosti glasovanja za Domovinski pokret. Pitanja slobodnog odlučivanja o prekidu trudnoće i školskog vjeronauka konceptijski su povezana s razinom religioznosti te se stoga potvrđuju kao dobri dodatni indikatori kulturno-vrijednosnog rascjepa.

Dihotomne varijable koje mjere odnos prema prošlosti, odnosno obiteljskim naslijeđima Drugoga svjetskog rata i Domovinskog rata, u izračunima marginalnih efekata (slike 9. i 10) pokazuju kako obiteljsko naslijeđe partizanskog pokreta snažno povećava vjerojatnost glasovanja za lijevi centar, dok uz mno-

go manji efekt smanjuje vjerojatnost glasovanja za HDZ ili Domovinski pokret. Jednako tako, obiteljsko naslijeđe NDH snažan je negativni prediktor glasovanja za Restart koaliciju, dok mnogo slabije povećava vjerojatnost glasovanja za HDZ ili Domovinski pokret. Drugim riječima, odnos prema prošlosti još je uvijek vrlo dobar prediktor biračkih preferencija, s time da ima snažniji utjecaj na birače koji preferiraju opcije lijevo od centra.

Naposljetku, obiteljsko naslijeđe Domovinskog rata, varijabla koja je kao novost uvedena u ovo istraživanje, snažno povećava vjerojatnost glasovanja za HDZ te, u mnogo manjoj mjeri, za Domovinski pokret (slika 11). Obratno, s braniteljskim statusom ispitanika i/ili njegovih ili njezinih ukućana značajno pada vjerojatnost da će netko glasovati za Restart koaliciju ili apstinirati od izbora. Ti su nalazi potvrdili očekivanje da bi braniteljski status ispitanika ili njihovih obitelji mogao biti dobar pre-

Slika 11. Naslijeđe Domovinskog rata i vjerojatnost glasovanja

diktator glasovanja za stranke desno od centra, posebice one koje ističu sjećanje na Domovinski rat i nastoje održavati posebno blizak odnos s braniteljskom populacijom.

Zaključak

U ovome istraživanju nastojalo se utvrditi jesu li biračke preferencije u Hrvatskoj još uvijek stabilno strukturirane uzduž kulturnog rascjepa, koji je utvrđen poglavito na temelju odnosa prema religiji, i povijesnoga društvenog rascjepa, koji je ukorijenjen u vrednovanju naslijeđa Drugoga svjetskog rata i Domovinskog rata, ili se može govoriti i o pojavi ekonomske dimenzije koja determinira ponašanje birača, kao i rascjepa povezanih s pitanjima suverenizma i zahtjeva za većom demokratskom participacijom. Predloženi model multinominalne logističke regresije dao je statistički značajne koeficijente za varijable *društveni konzervativizam*, *populizam*, *pobačaj*, *vjeronauk*, *dob*, *NOB*, *NDH*, *Domovinski*

rat i *suverenizam*. Najveći koeficijenti dobiveni su za varijable *pobačaj*, *vjeronauk*, *NOB* i *Domovinski rat*, što potvrđuje prethodne nalaze koji govore kako se biračke preferencije u hrvatskom društvu temelje na kulturno-vrijednosnima i povijesno-identitetskim rascjepima. Unatoč uvođenju novih mjerila ekonomskih stavova (varijabla *ekonomski liberalizam*), kao i kontrastiranja birača s obzirom na zaposlenje u privatnome ili javnom sektoru, nije utvrđeno da se pojavio nov rascjep ukorijenjen u razlikama u ekonomskim stavovima birača. Također, opreka između pobornika i osporavatelja nacionalnoga, odnosno nadnacionalnog odlučivanja i kreiranja vanjske politike, dala je tek slabe razlike među biračima pojedinih stranaka, dok se zahtjev za većom razinom suodlučivanja građana (demokratska participacija) nije potvrdio kao osnova za otvaranje novoga društvenog rascjepa. Zanimljivi rezultati dobiveni su kod varijable *populizam*, gdje je analiza marginalnih efekata pokazala kako se s ra-

stom vrijednosti na ljestvici populizma snažno smanjuje vjerojatnost glasovanja za HDZ. To se može tumačiti i kao manja sklonost protuelitizmu, jednoj od sastavnica te ljestvice, kod ispitanika koji podržavaju HDZ. Buduća istraživanja koja budu koristila tu ljestvicu na anketnim podacima za izbore 2020. mogla bi ponuditi dodatna objašnjenja takva nalaza. Kada se promotre razlike između birača HDZ-a i Domovinskog pokreta, pokazuje se kako će pristaše Miroslava Škore vjerojatnije biti protiv slobodnog odlučivanja o prekidu trudnoće, da su nešto skloniji populističnim stavovima, da je manje vjerojatno kako imaju braniteljski status i da slabije podržavaju školski vjeronauk. Stoga se može reći kako religioznost, iskustvo Domovinskog rata i više vrijednosti društvenog konzervativizma izdvajaju HDZ-ove birače od svih ostalih skupina, pa i skupine birača Domovinskog pokreta, dok se negati-

van stav prema slobodnom odlučivanju o prekidu trudnoće iskače kao posebno dobar prediktor glasovanja za stranku Miroslava Škore. Birači te stranke dijele dobna obilježja – mlađi ispitanici pokazuju veću vjerojatnost da se odluče za tu opciju – s izbornim apstinentima, kao i sklonost populističkim stavovima.

Zaključno se može kazati da je analiza na temelju podataka dobivenih anketom provedenom uoči izbora 2020. potvrdila kako birače HDZ-a i birače lijevoga centra, predvođenoga SDP-om, još uvijek ponajviše dijele stavovi o prošlosti i stupanj religioznosti, dok se Domovinski pokret, uz određene sličnosti s HDZ-om kao glavnom strankom desno od centra, nastavlja na trend prethodnih, slabije vrijednosno određenih novih stranaka koje privlače mlađe birače i građane koji imaju slična obilježja kao izborni apstinenti.

Literatura

- Adorno, Theodor W., Frenkel-Brunswik, Else, Levinson, Daniel J., Sanford, R. Nevitt. 1950. *The Authoritarian Personality*. New York: Harper & Brothers.
- Ančić, Branko, Baketa, Nikola, Kovačić, Marko. 2019. Exploration of Class and Political Behavior in Croatia. *International Journal of Sociology*. (49) 4: 264-281. <https://doi.org/10.1080/00207659.2019.1634826>
- Bagić, Dragan. 2007. Društveni rascjepi i stranačke preferencije na izborima za Hrvatski sabor 2003. godine. *Politička misao* (44) 4): 93-115.
- Bagić, Dragan, Kardov, Kruno. 2018. Politička participacija i stranačke preferencije ratnih veterana u Hrvatskoj. *Politička misao*. (55) 3: 82-103. <https://doi.org/10.20901/pm.55.3.03>
- Bago, Mislav. 2020. Crobarometar otkriva odnos snaga mjesec dana prije izbora: HDZ ispred RESTART koalicije, Škoro treći. *Dnevnik.hr*. 25. svibnja 2020. <https://dnevnik.hr/vijesti/parlamentarni-izbori-2020/crobarometar-za-svibanj-hdz-na-vrhu-ali-im-je-restart-za-petama---606754.html>
- Basile, Linda, Borri, Rossella, Verzicelli, Luca. 2020. 'For whom the sovereignist Bell Tolls?' Individual determinants of support for sovereignism in ten European countries. *European Politics and Society*. (21) 2: 235-257. <https://doi.org/10.1080/23745118.2019.1633035>
- Castanho Silva i sur. 2019. Public opinion surveys: a new measure. U: Hawkins, Kirk A., Carlin, Ryan E., Littvay, Levente, Rovira Kaltwasser, Cristóbal. (ur.). *The Ideational Approach to Populism: Concept, Theory, and Analysis*. Abingdon, Oxon i New York: Routledge, Francis & Taylor Group, str. 150-177.
- Čepo, Dario, Nikić Čakar, Dario. 2019. Direct democracy and the rise of political entrepreneurs: an analysis of citizens' initiatives in post-2010 Croatia. *Anali Hrvatskog politološkog društva*. (16) 1: 27-48. <https://doi.org/10.20901/an.16.02>
- Čular, Goran. 1999. Koncept lijevog i desnog u empirijskoj političkoj znanosti: značenje, razumijevanje, struktura, sadržaj. *Politička misao*. (36) 1: 153-168.
- Čular, Goran. 2004. Razvoj hrvatskog stranačkog sustava: četiri teze. U: Kregar, Josip, Puljiz, Vlado, Ravlić, Slaven. (ur.) *Hrvatska – kako dalje? zadanosti i mogućnosti*. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo "Miko Tripalo", str. 135-150.
- Čular, Goran, Šalaj, Berto. 2019. Kritički građani ili nezadovoljni autokrati? Potpora demokraciji u Hrvatskoj 1999-2018. *Anali Hrvatskog politološkog društva* (16) 1: 7-26. <https://doi.org/10.20901/an.16.01>
- De Vries, Catherine E., Hobolt, Sara B. 2020. *Political Entrepreneurs: The Rise of Challenger Parties in Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Dolenec, Danijela. 2012. The Absent Socioeconomic Cleavage in Croatia: a Failure of Representative Democracy? *Politička misao*. (49) 5: 69-88.
- Henjak, Andrija. 2007. Values or Interests: Economic Determinants of Voting Behavior in the 2007 Croatian Parliamentary Elections. *Politička misao*. (44) 5: 71-90.
- Henjak, Andrija. 2011. Stranačka identifikacija i granice stranačke mobilizacije u Hrvatskoj nakon 2000. godine. *Političke perspektive*. (1) 1: 29-55.
- Henjak, Andrija. 2017. Lojalnost, glas ili izlazak: izborna participacija i potpora novim strankama u Hrvatskoj. *Anali Hrvatskog politološkog društva*. (14) 1: 79-103. <https://doi.org/10.20901/an.14.04>

- Henjak, Andrija. 2018. Nose li parlamentarni izbori 2015. i 2016. godine promjenu političkih rascjepa u Hrvatskoj? *Društvena istraživanja*. (27) 3: 383-406. <https://doi.org/10.5559/di.27.3.01>
- Henjak, Andrija, Zakošek, Nenad, Čular, Goran. 2013. Croatia. U: Berglund, Sten, Ekman, Joakim, Deegan-Krause, Kevin, Knuten, Terje. (ur.). *The Handbook of Political Change in Eastern Europe*. 3. izd. Cheltenham i Northampton: Edward Elgar, str. 443-480.
- Hoekstra, Rink, Vugteveen, Jorien, Warrens, Matthijs J., Kruijven, Peter M. 2019. An empirical analysis of alleged misunderstandings of coefficient alpha. *International Journal of Social Research Methodology*. (22) 4: 351-364. <https://doi.org/10.1080/13645579.2018.1547523>
- Glaudić, Josip, Vuković, Vuk. 2016. Voting after war: Legacy of conflict and the economy as determinants of electoral support in Croatia. *Electoral Studies*. (42) 1: 135-145. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2016.02.012>
- Grbeša, Marijana, Šalaj, Berto. 2017. Populism in Croatia: The Curious Case of The Bridge (Most). *Anali Hrvatskog politološkog društva*. (14) 1: 7-30. <https://doi.org/10.20901/an.14.01>
- Linz, Juan J., Stepan, A. 1996. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Nikodem, Krunoslav, Zrinščak, Siniša. 2019. Između distancirane crkvenosti i intenzivne osobne religioznosti: religijske promjene u hrvatskom društvu od 1999. do 2018. godine. *Društvena istraživanja* (28) 3: 371-390. <https://doi.org/10.5559/di.28.3.01>
- Putnick, Diane L., Bornstein, Marc H. (2016) Measurement invariance conventions and reporting: The state of the art and future directions for psychological research. *Developmental Review*. (41) 1: 71-90. <https://doi.org/10.1016/j.dr.2016.06.004>
- Raos, Višeslav. 2015. Izbori 2015.: jesmo li ušli u razdoblje nestabilnosti i nepreglednosti? *Političke analize*. (6) 2: 3-11.
- Raos, Višeslav. 2019. Ideology, Partisanship, and Change: Voter Profiles of Main Political Parties in Croatia. *Politička misao*. (56) 3-4: 7-28.
- Šiber, Ivan. 1997. Izborne orijentacije i ideologijski sukobi tijekom Drugoga svjetskog rata. Značenje političke biografije obitelji. *Politička misao*. (34) 2: 104-128.
- Šiber, Ivan. 1998. Autoritarna ličnost, politički svjetonazor i stranačka preferencija. *Politička misao*. (35) 4: 193-209.

Prilozi

Tablica 6. Ljestvica društvenog konzervativizma

Nema društvenog napretka bez poštivanja autoriteta u obitelji, školi i državi.
Sukobi različitih interesnih skupina u našem društvu škode općem interesu države.
Trebalo se vratiti tradiciji i izvornim vrijednostima svoga naroda.
Hrvatskoj bi bilo bolje kad bi svi građani slijedili kršćanske moralne vrijednosti.
Države u kojima u velikoj većini živi samo jedna nacija i vjera stabilnije su od država s više nacija i vjera.

Pod izgovorom traženja ravnopravnosti, žene zapravo traže posebne povlastice.

Napomena: osjenčene su čestice isključene iz analize.

Tablica 7. Ljestvica autoritarnosti

Mišljenje većine uvijek je najbolje.
Ono što je ovoj zemlji potrebnije od zakona i političkih programa jest nekoliko hrabrih i odlučnih ljudi u koje narod može imati povjerenje.
Ne treba iznositi vlastito mišljenje, jer čovjek nikad ne zna od čega može nastradati.
Vlasti i moćnicima ne treba se zamjerati.
Ono što je mladima najpotrebnije, to su stroga disciplina, odlučnost i volja da rade i da se bore za obitelj i domovinu.

Tablica 8. Ljestvica populizma

Političari uvijek trebaju pažljivo slušati probleme ljudi.
Volja naroda treba biti najviše političko načelo ove države.
Vlada radi isključivo u korist nekoliko krupnih interesnih skupina koje brinu samo o sebi.
Malo tko od ljudi u vladi je pokvaren.

Je li netko dobar ili loš, jasno je po tome koju politiku podržava.
Ljudi s kojima se politički razilazim samo su neinformirani.

Napomena: osjenčene su čestice isključene iz analize. Čestice 4. i 6. izvorno su bile kodirane u suprotnom smjeru te su stoga rekodirane prije konstruiranja ljestvice za potrebe ove analize.

Tablica 9. Ljestvica ekonomskog liberalizma

Osiguranje stambenog prostora i njegovu cijenu država treba prepustiti tržištu.
Težište obrazovne politike treba biti poticanje najboljih.
Jedino tržište treba odlučiti o opstanku radnih mjesta.

The Cleavage Structure and parliamentary elections in Croatia in 2020 in times of pandemic

Abstract The article employs an electoral field survey to examine the social cleavages structure in Croatia in the context of the 2020 parliamentary election. Based on a multinomial logistic regression, the article assesses previous findings about a value cleavage rooted in religion, and an identity cleavage founded on views of the past, which combined make up the cultural dimension of party competition. The article also tests for a possible emergence of a new social cleavage, entrenched in voter opinions on economic issues, as well as cleavages pertaining to the issues of sovereignty and demands for more democratic participation. This study introduces new predictive scales which were not previously used in similar studies of Croatian elections. The evaluation of the proposed regression model has shown that religiosity and views of the past are still dominant predictors of voter behavior in Croatia. In addition, significant age differences were detected, whereby younger voters have a higher probability of supporting the Homeland Movement or abstaining, while older voters have greater chances of choosing the center-left coalition. The results also show that higher values on the populism scale lead to lower probability of voting for HDZ, the main center-right party. In conclusion, the article confirms the stability of the value and identity cleavages, as well as the significance of religion and the past, while not detecting the existence of an economic cleavage.

Key words Croatia, parliamentary elections, social cleavages, voter behavior, political parties

COVID-19 PANDEMIC AND CRISIS MANAGEMENT IN THE REPUBLIC OF CROATIA

Robert Mikac

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: rmikac@fpzg.hr

DOI: 10.20901/an.17.02

Review article

Accepted: November, 2020

Abstract The COVID-19 pandemic and the crisis that has affected all parts of the world, all industries and business processes, have significantly changed the usual way of life, introduced society to the 'new normal' and imposed the need for crisis management. Many organizations and countries were not ready for the crisis and consequently are suffering great consequences. The aim of this paper is to analyze how Croatia responded to this crisis from the aspect of the existing normative framework for crisis management and the operational solutions in practice, as well as to explore the role of the Government of the Republic of Croatia and its leaders in strategic decision making and interpretation of the crisis, and the extent to which homeland security and civil protection systems were put in function in managing the crisis. As an additional aim, the paper intends to mark a certain number of contradictions, controversies and paradoxes that arose during the crisis, as well as certain observations that can serve for further analysis and elements in the lessons learned process.

Keywords COVID-19 pandemic, Croatia, crisis management, homeland security system, civil protection system

Introduction

The coronavirus disease (SARS-CoV-2) and the COVID-19 pandemic originated in China in late 2019 and spread throughout the world through international travel causing immediate and immeasurable consequences. Coronavirus and the COVID-19 pandemic have caused a unique crisis in the entire human history because it literally affected the whole world, which has never happened before. Until this event, it was considered that only terrorism, confrontations of great powers and/or financial crises, such as the one that occurred in 2008, could cause major global

disturbances which, in turn, could lead to widespread tectonic consequences. All other causes – including natural or man-made disasters or devastating wars (like the ones in Syria and Libya and before them those in Iraq and Afghanistan), had and were seen as having a limited regional character and did not have a real possibility of affecting the whole world. There are also other disruptive events such as global warming, climate change, habitat destruction and uncontrolled disposing of large quantities of waste into the environment that will eventually take their toll but so far these have been considered "creeping

crises" for which the dynamic and busy world of today has no time. However, the world, governments, and international organizations cannot dismiss complex crises like COVID-19 (Mikac and Spevec 2020: 1-2).

Why is that so? How is it that a disease that has extremely low mortality has caused changes in life as we have known it? What is the cause of such high levels of fear in the actions of primarily states in dealing with the COVID-19 pandemic? This leads us to the first problem set of this research. Part of the answer lies in the amount of knowledge about the virus itself, in contradictory opinions, predictions and actions and in the ability of the international community to respond to such a challenge. Knowledge of the coronavirus was extremely limited at the beginning of the COVID-19 pandemic, but over time, scientists have been able to make significant advances in research and currently (mid-September 2020, when this paper was written) know much more about the virus itself (though still not enough) – the way it spreads and its consequences and, most importantly, about protection and self-protection. It is certainly necessary to emphasize fear as a psychological factor that played a significant role in the reaction of all actors – from states to the people. The positive aspect in this case is that the whole world is "united" in the search for a cure for coronavirus and for solutions to the crisis in which we find ourselves, but the negative is that the search for a cure has become a hurried pursuit for the Holy Grail with global pharmaceutical companies and most developed countries as the main competitors. That leads us to a contradiction that could be explained as simultaneous claims and negations of the same thing in the opinions, predictions and actions of global actors: US official policy at the beginning of the global cri-

sis (first quarter of 2020) blamed China for the spread of the virus, accusing that country of artificially creating it, of not warning the world on time about the (possible) consequences, and then went on to accuse the World Health Organization (WHO) of favoring China, of not predicting events on time, of not acting appropriately and of not managing the crisis well. On these accusations, China and the WHO defended themselves by denying such claims. While the "big ones" were arguing, paraphrasing the old adage *When America sneezes, the whole world catches a cold*, time passed, there was no global reaction, but regional organizations and states acted by combining different approaches: from initial inaction (a state of standstill or complete passivity), as was the case in the European Union, through the balancing in Sweden, which opted for moderate security measures, down to the complete absence of balance and the bandwagoning – which Rendall L. Schweller (1994) explains as distancing oneself from current threats in order to maintain the status quo – which the vast majority of countries around the world have done by introducing the lockdown. From this follows the assumption about the ability of the international community to respond to the challenge it has faced. Ability could be explained as the fact or skill of being able to use the existing possibilities that determines the level of success in performing an activity. Here the role of the international and global community will be emphasized, because the development of the crisis soon took on a global character but the global response was absent, and consequently the states were forced to manage the effects of the crisis on their own. The global international community and international organizations (both the global ones like the WHO and the regional ones like the European Union) have shown an inability and *unprepared-*

ness to adequately respond to the initial challenge of coronavirus, the COVID-19 pandemic and the emerging crises, which has after a long time put the states back into the spotlight as the key actors in international relations and the main protagonists in dealing with this crisis and consequently caused numerous contradictions, controversies and paradoxes.

Contradictions, controversies and paradoxes have characterized the world from its genesis to the present day. Every social activity is marked by statements or phrases that assert or imply both the truth and falsity of something (contradictions), discussions marked especially by the expression of opposing views (controversy), and statements that are seemingly contradictory or opposed to common sense and yet are perhaps true (paradoxes). All of the above are integral parts of crisis management at all levels and in all situations, and represent initial assumptions in the discussion on this topic. This represents the next problem set of this research. The greater the crisis, the more expressed are the features that accompany it. These are also "legitimacy" issues within the social sciences, politics, and everyday human interaction: in all processes where different experiences, views and interests exist, attitudes about the causes and consequences, what needs to be done and how, by what means and by whose responsibility will inevitably differ. This is further emphasized in areas with no clear competencies, detailed procedures and well-established mechanisms for implementing certain activities: in such situations we are often guided by a personal approach and preferences. All of the above is part of the discussion on the COVID-19 pandemic and how to react to the crisis. This crisis, as already mentioned, is unique in human history, it is extremely interdisciplinary and multi-layered with great current and

even greater long-term consequences, it has affected all segments of society and all industries and businesses around the world. In the absence of the necessary global, interdisciplinary and systematic response there have inevitably been numerous contradictions, controversies and paradoxes when it comes to the crisis management process itself.

Everything stated so far serves as an introduction to setting the concept of this research. The main focus of this research is the impact of the COVID-19 pandemic on countries as primary actors in responding to the crisis, primarily on the Republic of Croatia and its ability to manage the crisis. The aim of the research is to look at the key aspects of crisis management and to record a number of observations that can serve as a basis for creating the first identified and then learned lessons for the next crises that we as a society and the state will face. The central research question is explanatory in nature and shall be used for discovering the connection between the normative basis and the practice in crisis management, for investigating the causes and reasons behind certain actions and for explaining the social phenomenon of crisis management. The research question is: How is Croatia managing the crisis in which it finds itself? The expected result of the research is the contribution to the debate from an academic point of view on how and with what capabilities the Republic of Croatia has managed this complex crisis.

In order to structure the research, the text will be divided into five additional sections after the Introduction. The second chapter, Theoretical and Methodological Framework, will provide an overview of the research methodology. The third chapter, entitled The Normative Approach to Crisis Management in the Republic of Croatia, will present the Croatian normative framework for cri-

sis management, which provides a basis for discussing how Croatia has reacted in the current crisis. The next chapter, Croatian COVID-19 Pandemic Crisis Management, will give an analysis of crisis management compared to the normative framework. In the chapter entitled Discussion, the aim is to compare normative solutions with current practice and to note a number of observations that might in further analyses provide a basis for identifying and learning lessons. The last chapter, also the Conclusion, will provide a summary of the research and a review of the total collected material and the results of the analysis.

Theoretical and Methodological Framework

The crisis we are currently experiencing is extremely complex and interdisciplinary, and its observation and analysis can be approached from a multitude of different perspectives. While crisis management has been studied as part of security studies, economics, and management studies, for this purpose the classic discipline of crisis management will be used as part of security studies that has its own special vocabulary and concepts. In crisis management analysis, a framework consisting of four phases is most commonly and globally used: prevention, preparedness, response, and recovery. Each phase of the cycle has its own principles. Prevention refers to the measures, actions and activities taken to prevent the occurrence of harmful events. Preparedness means the establishment of all forms of cooperation and coordination of different actors in dealing with potential risks that have the capacity to grow into a crisis. Response is a reaction to the occurrence that caused a crisis situation and is carried out with the aim of mitigating and repairing the consequences. Recovery is an effort

to return to the original state before the crisis broke out.

Furthermore, the key terms and concepts are considered and used in accordance with the following statements. According to Ole Holsti, there are four reference levels of crisis analysis: the state, the bureaucratic organization, society and the individual (Kešetović et al. 2013: 29). As already mentioned, the focus is on the state level, since its activities influence reactions at all other levels. Croatia defines a crisis as: "an event or state that endangers national security, the health and life of citizens, significantly damages the environment or causes significant economic damage, and the response to such an event or state requires coordinated action by several state bodies and coordinated application of measures within the competence of those bodies" (Croatian Parliament 2017a: Article 3, paragraph 2). On the other hand, crisis management is: a) the ability of the observed actor to prepare for crisis events by developing a rapid and effective response when a crisis occurs as well as effective crisis management (Kešetović and Toth 2012); b) the implementation of strategic decisions that include activities related to action within all phases of crisis management (Boin et al. 2010: 18).

The approach developed by Arjen Boin, Paul 't Hart, Eric Stern and Bengt Sundelius regarding crisis management policy in political systems will be used as a theoretical framework for the analysis. The authors consider that "crises have an essentially political character" (2010: 7), subjective nature and start entering the agenda of politicians "when policy makers feel threatened by the basic structure or fundamental values and norms of a system which under the pressure of time and highly uncertain circumstances requires vital decisions to be made" (2010: 12). Threats can have different initial causes, but the cause of

the crisis in the political spectrum lies in the inability of the system to control the disturbances. The authors have developed a theoretical framework that involves five critical tasks for crisis management: observation, decision-making, interpretation, completion and learning (2010: 20) from which the parts related to decision-making and interpretation of crisis management will be used in this research. Decision-making is a key part of the spectrum of crisis response, which also includes the institutional context in which decisions are made and implemented, while interpretation is the transformation of a multitude of data into a coherent situational picture, informing different groups of the public and explaining decisions and actions.

Decision-making has, among other things, complicated characteristics because: a) it confronts political leaders with great uncertainties about the nature of the problem, the likelihood of future development and the possible consequences of different policy options; b) decisions must be made relatively quickly, under time pressure, which means that some of the tried and tested methods of the decision-making process cannot be applied. This puts politicians in an unenviable position because each of them expects a signpost, and in a crisis it is very difficult to provide that (2010: 46). As a rule, decision-making in crises takes place in small groups where political and bureaucratic leaders reach a kind of joint decision (2010: 48). The characteristics of the crisis, especially in its early stages, make central coordination and decision-making on the one hand more than desirable, while on the other hand almost unattainable. Therefore, each state, in accordance with the normative framework and previous practice, decides on a certain level of decentralization and improvisation (2010: 53-61). Finally, it is necessary to men-

tion the role leaders have in responding to the crisis. "Leaders are important – not as omnipotent decision makers but as creators, supporters and guardians of an institutional arrangement that leads to a process of successful decision-making and coordination" (2010: 65).

In terms of the interpretation of the crisis, "the crisis creates a context of basic ambiguities, confusion and speculation, conflicting beliefs, and collective awakenings. In these circumstances, it is important and extremely difficult for politicians to shape the process of social and political interpretation by which crises are named, understood and assessed – not only by what they are, but by what they tell us about social and institutional circumstances" (2010: 84). In times of crisis it is not uncommon for governments to "lose control, at least temporarily, over the drama of political communication. Events literally overwhelm them" (2010: 67). Therefore, political leaders along with other actors try to reduce the public and political uncertainty and stress caused by the crisis. They do that by constantly communicating, presenting data, explaining causes and consequences, and introducing their own political and personal credibility as they interpret the crisis. This theoretical framework is outlined in the previous three paragraphs, and will be applied when analyzing how the crisis has been managed in Croatia.

This paper presents a combination of results and findings: a) qualitative desk top research of primary and secondary sources in which methods of analysis and synthesis, induction and deduction are used; b) interviews with actors directly involved in crisis response activities working at the level of middle and senior management of public administration and the business sector; c) interviews with a focus group composed of members of the civil protection unit

who were engaged in operational tasks during the crisis; d) own knowledge of the functioning of state systems primarily through the perspective of the Commander of Civil Protection of Croatia and Deputy Chief of the Civil Protection Headquarters of the Republic of Croatia from 2012 to 2015.

The Normative Approach to Crisis Management in the Republic of Croatia

The Republic of Croatia and its citizens have faced serious crises several times since the country became independent. The entire Homeland War (1991-1995) was one huge crisis, the consequences of which are still visible today. In recent times, various crises have somehow become frequent and have had a large impact on the country and the people. "The Kornati tragedy" was a major accident that took place in 2007 when 12 firefighters lost their lives during an intervention on the Veliki Kornat island. All the interconnected details between cause and effect have not yet been determined, making a detailed investigation of the crisis impossible and missing the opportunity to learn the maximum of lessons. The threat of major floods has become constant over the past decade. Precisely due to the consequences of the great floods in 2014 in the eastern part of the country, the Government of the Republic of Croatia declared a catastrophe for the area of the Vukovar-Srijem County (Government of the Republic of Croatia 2014). A year later Croatia, same as all other countries in Southeast Europe, faced a migrant-refugee crisis and participated in the relocation of more than a million people from Greece to Western Europe. By the end of the crisis in April 2016, more than 660,000 people had passed through Croatia (Croatian Institute of Public Health, 2017). In both cases, the civil

protection system was the central platform of coordination that served as the backbone of the state's reaction by linking all other systems and actors in response to crises. In addition, there were occasional major or minor crises (fires, floods, adverse weather conditions due to snow and ice, swine flu, cyber attacks, etc.). This was the case until the first half of 2020 when the country suddenly became simultaneously exposed to several different types of crises: it started presiding over the Council of the European Union for the first time at the moment when the Union was in a deep structural crisis, with Britain withdrawing from full membership and Turkish president Recep Tayyip Erdogan threatening and pushing refugees and migrants towards Europe; several strategic state-owned companies (such as INA – a strategic oil company) were under strong cyber attacks; the global crisis caused by the COVID-19 pandemic began; on March 22nd a strong earthquake hit the country's capital, Zagreb, and its surroundings (Mikac 2020). Faced with the above-mentioned crises, one cannot but wonder about the normative-institutional framework through which the country or its competent institutions manage such diverse crises.

Since the end of the Homeland War, the development of the normative framework for crisis management has gone into several directions. Each system (internal security system, security-intelligence system, defense system, civil protection system, health system and others) developed its own procedures and proceedings for managing and dealing with crises. In this analysis, the focus will be on the concept of building an integrated crisis management system that includes and coordinates several different systems because each complex crisis has multiple effects within different areas. The first guidelines for the

development of public policies for the establishment of such a unified system in Croatia were given in the National Security Strategy of 2002, which indicated that a modern system of civil-military crisis planning and management would be organized by combining different parts of the system currently deployed in a number of ministries (Croatian Parliament 2002: paragraph 94). Afterwards, a similar approach was applied in the strategies that followed (National Strategy for the Prevention and Suppression of Terrorism of 2008 and 2015; National Strategy and Action Plan to Combat the Proliferation of Weapons of Mass Destruction of 2013; National Strategy for Cyber Security and the Action Plan for its Implementation of 2015), since there was a need to build a unified crisis management system. However, implementation did not take place immediately after the adoption of these strategies.

The next attempt to establish a unified crisis management system was related to the adoption of the 2017 National Security Strategy. The Strategy highlights separate crisis management systems, but also emphasizes the need to develop and establish an integrated system that would unite all existing systems into a single whole. It is stated that: "Experience to date in responding to emergencies suggests the need to establish a model that will systematically address identified shortcomings by ensuring coordinated planning, response and management in emergencies and crises. The goal is to achieve a synergistic preventive effect of several factors, quickly and effectively prevent or eliminate the harmful consequences of an emergency or crisis event and shorten the recovery time and return to functionality before the crisis event" (Croatian Parliament 2017b: Chapter IV, point A). For the implementation platform, it was decided that it would be a homeland security

system, which had yet to be established.¹ "Organizing the homeland security system will ensure the rational, efficient and harmonized use of existing resources in order to reduce or eliminate risks to national security. The homeland security system will support emergency and crisis management, which will include participation in crisis management at NATO and European Union level. The operation of the homeland security system will ensure a unique methodology and systematic monitoring of risks to national security and the determination of priorities in action" (Croatian Parliament 2017b: Chapter IV, point A). In order to harmonize the work of the homeland security system, it was decided that the Coordination of the homeland security system would be established. "In cases of emergency and crisis, the Coordination of the homeland security system shall propose to the Government of the Republic of Croatia and the President of the Republic of Croatia appropriate ways to respond and operationally coordinate state bodies involved in the operational response to the crisis" (Croatian Parliament 2017b: Chapter IV, point A).

¹ As a basic difference between the national security system and the homeland security system, we can point out the spectrum of security risks that the systems in question deal with. The national security system is in charge of analyzing and acting on security risks that are primarily directed towards the activities of the state and its institutions, while the homeland security system expands the analysis and action towards all security risks that pose a danger to citizens, the environment, critical infrastructure and sustainable development. Thus, by introducing the homeland security system, Croatia has upgraded and expanded the area of dealing with security risks and included a larger number of actors and institutions that are not all part of state institutions, as was the case with the national security system.

The operationalization of public policy guidelines related to the establishment of the homeland security system began with the adoption of the Homeland Security System Act a few months after the adoption of the Strategy. The Act, for the first time in Croatia, presented a definition of a crisis (mentioned earlier in the text) in an official document. The concept of a crisis and its definition were studied by a number of Croatian academic authors even before this official definition from 2017, but those definitions did not oblige State authorities to act upon them. According to its basic provisions, the Act "establishes a system of homeland security for the purpose of systematic management of security risks relevant to national security and crisis management" (Croatian Parliament 2017a: Article 1, paragraph 1) and "regulates the coordinated action of the body of the homeland security system and the implementation of activities and tasks within the competence of the body of the homeland security system arising from this Act, relating to security risk management and crisis management" (Croatian Parliament 2017a: Article 1, paragraph 2). Furthermore, the Act foresees the National Security Council as the central body of the homeland security system and prescribes the obligations of the Coordination for the homeland security system. It also describes how crises shall be coordinated: "In case of a gradual or sudden crisis, which poses a risk to national security, the Coordination for the homeland security system shall propose to the Government of the Republic of Croatia to declare a crisis, form crisis management headquarters and ways to respond to the crisis" (Croatian Parliament 2017a: Article 10, paragraph 2).

Since then, the Coordination for the homeland security system has become operational, initial annual work plans

have been adopted and approved by the National Security Council, and one of the goals for 2019 was to develop standard operating procedures and manuals for emergency and crisis management (the Office of the National Security Council 2018). Part of the professional and academic public, who follow and are particularly interested in the subject matter, felt satisfaction at the fact that the process of establishing a crisis management system has finally been launched with the aim of linking and coordinating the fragmented capabilities of different actors before and during crises. Further in the analysis, there will be an overview of how Croatia reacted in this crisis.

Croatian COVID-19 Pandemic Crisis Management

The test of the effectiveness of previous efforts in building a functional crisis management system came in early 2020, when Croatia faced several different and very demanding crises at the same time (mentioned earlier). Throughout the crises, a significant number of different institutions and individuals have been engaged and great political, organizational and physical efforts have been made to manage them and mitigate their consequences in the best way possible. It should be noted that at no time was there a risk of collapse of any system, of the institutions or of the political decision-making process, which would have led to an even greater crisis. However, emphasis should at this point in time be placed on "what could have been done better", because there have been situations that could have been dealt with faster and more efficiently, such as clearing the earthquake debris in Zagreb and the six months that it took to pass a law on repairing the damage caused by the earthquake. Another issue identified during this period is a general lack of awareness how this

affects the coordination of actions. For example, when strategic state-owned companies were under cyber attacks, some of them failed to report this (out of a desire to protect their brand, reputation and company market value), thus making it impossible for the competent law enforcement institutions to investigate all cases in detail and coordinate the response to attacks. These examples, as well as some other issues observed during the parallel crises of early 2020, serve to show that the field of crisis management as a discipline and an approach to crises is itself marked by *crises* in theoretical, normative and operational knowledge and activities – who, what, when, how and why should do something.

Focusing on the central theme of this research, the COVID-19 pandemic and crisis management, in relation to prevention (the first phase of the crisis management cycle) Croatia has recognized the risks of epidemics and pandemics. These have been identified and analyzed in the 2015 and 2019 Disaster Risk Assessment for the Republic of Croatia. Both documents state that pandemics are the kind of danger that can spiral out of control and turn into an event of catastrophic proportions. In the documents, the flu virus and the ensuing pandemic were considered and the description of the scenario envisages the exact same course of events that we have witnessed – the virus developed in Asia, from where it spread to Europe through international travel, and thus to Croatia (Government of the Republic of Croatia 2015; Government of the Republic of Croatia 2019). It predicts that in the most likely adverse event "the epidemic could last at least 9 weeks. Influenza and its complications kill 860 people in 9 weeks (mortality of 0.01%)." On the other hand, the prediction for the worst-case scenario was that "in 9 weeks, a to-

tal of 2,580 of all infected persons would die (mortality of 0.2%)" (Government of the Republic of Croatia 2019: 41). Now, six months into the COVID-19 pandemic, it can be seen that we are far from these figures – the number of infected is around 17,000 and the number of deaths is below 300. Also, concerning prevention, it is necessary to point out another detail from the National Security Strategy from 2017, which states that "an integrated health system, accessible to all citizens of the Republic of Croatia, will continue to develop prevention measures and capacity building in public health aimed at preventing infectious diseases and mass non-infectious diseases" (Croatian Parliament 2017b: Chapter IV, point B). In terms of this part it can be pointed out that Croatia recognizes the risks of epidemics and pandemics and has established institutions and procedures to provide the necessary response, whereby the ability and effectiveness of the reaction significantly depend on the speed and manner of virus spread, virus type, time of year and additional factors.

Regarding the transition from prevention to preparedness phase (the second phase of the crisis management cycle), Croatia and its institutions actively monitored developments related to the coronavirus situation in China and the spread of the COVID-19 pandemic. The Croatian Institute of Public Health (the leading institution of the health system responsible for the development of public policies and guidelines for public health and in this case, the rules of conduct in the period before, during and after epidemics and pandemics) has been active developing and publishing quality materials, guidelines and instructions on the basis of which all competent bodies and citizens acted. Thus, in the prevention phase and the initial part of the preparedness phase, significant

work was done to minimize the consequences of a potential crisis, because with the development of the situation in our environment it was obvious that the question is not whether the crisis will happen, but when and how ready we will be. The preparedness phase began with the activation of the Crisis Headquarters of the Ministry of Health at the end of January and the Civil Protection Headquarters of the Republic of Croatia in mid-February. The timely activation of these two headquarters enabled the necessary preparations for the crisis ahead. Every crisis carries uncertainties, time pressures and concern about how ready we are to react. In this phase, of the many open questions, two in particular should be singled out. First, how much protective equipment did the country have? Second, what about the activation of the homeland security system that is the law defines as the national crisis management platform? In terms of protective equipment, it was obvious that no country had sufficient amounts of protective equipment, which is understandable because of the cost, storage and maintenance issues related to equipment that might never be used. Croatia initially had some protective equipment in stock, but then went on to work on intensive procurement (receiving donations, purchasing, starting its own production). This was an appropriate reaction and answer to the issue. The answer to the second question related to the activation of the homeland security system in the preparedness phase was missing and it was not possible to understand why the Government did not activate this system. We had to wait for the reaction phase for indications of an answer.

For Croatia, the reaction phase began on February 25th, when the first infected person was registered in Croatia. After that, numerous activities to deal with the

crisis and its consequences took place on a daily basis. Regarding the international perspective of the initial response to the crisis, numerous aspects and situations described in various studies have been confirmed: International organizations either lack the power – such as World Health Organization, which works according to the principle of recommendations – or are again caught by surprise with the situation and react quite late, like the European Union (Mikac 2020: 5). Here it is necessary to single out two opinions that speak of the difficult situation at the beginning of the reaction to the crisis. First, the European Union has been late in responding to the crisis and is therefore forced to engage in ad hoc reactive measures and activities. Political leaders "underestimated" the magnitude of the danger posed by the coronavirus, as the president of the European Commission Ursula von der Leyen admitted: "I think that all of us who are not experts initially underestimated the coronavirus" (Bild 2020). Second, regarding the direct consequences of the crisis on human losses, Slovenian infectious disease specialist Andrej Trampuž believes that "the World Health Organization and the European Union (when it comes to Europe) are most responsible for the coronavirus pandemic in which a huge number of people died." Neither of them reacted in time, or rather their reaction was very belated. He states that the virus arrived from China to Italy and then spread from Italy throughout Europe, while "the Italians are not to blame for what happened to them. They are the victims of misjudgments by the WHO and the EU. They should have sent all possible medical and scientific assistance to Italy. They should have sent virologists, infectious disease specialists, epidemiologists and all the necessary equipment, in order to create a true quarantine in Italy and prevent further spread of the virus. However, the

WHO and the EU did not do that and they *failed the exam*. They did not do so because of economic lobbies, which pressured for the European borders not to close to avoid possible profit losses" (Marković 2020). The state of delay, incomprehension, lack of solidarity, closing of borders led each country to turn to itself and work on its own vision and crisis management skills. This is the context in which Croatia entered the response phase to the COVID-19 pandemic.

The executive authority decided that the response to the crisis would be based on the "Whole-of-Government" approach, with the civil protection system as the central framework of Croatia's response to the crisis. The system itself has been activated to the full of its capabilities and available capacities. At state level, the Civil Protection Headquarters of the Republic of Croatia have become the place for making strategic responses and from where all key activities are directed. The Civil Protection Directorate of the Ministry of the Interior determined all administrative, logistical, communication and coordination tasks for the needs of the Headquarters and the system as a whole, as well as cooperation with all institutions from the public and private sector. All regional and local civil protection commands have been activated, each carrying out activities and instructions from the state level in their area of responsibility. Alongside with the civil protection system, the entire health system – from the Ministry of Health, the Crisis Headquarters of the Ministry of Health, the Croatian Institute of Public Health, all health facilities and staff – were active and selflessly engaged to the maximum "from day zero" (Kranjčević 2020: 12). With them, many other systems and subsystems were engaged to a significant extent and contributed to the overall effort. All of them

are still very actively involved because the crisis is ongoing.

The initial course of action was marked largely by a general lockdown, the slowing down and cessation of numerous economic and social activities, the introduction of restrictions on movement and recommendations on physical distancing. According to research conducted by Oxford University COVID-19 government response tracker, at one time during March 2020 Croatia was the country that took the most restrictive measures (Večernji.hr 2020a). The Government established a Scientific Council (which includes a number of top Croatian medical/health scientists) with the aim of exchanging opinions on measures to be taken in combating the epidemic, assessing the situation and making recommendations for further action (tportal.hr 2020a). The Council and its members were very active in the months that followed. A public survey conducted at the end of March by Dnevnik Nova TV showed that 94% of the respondents supported the Government in the implementation of public health measures, and 63% thought that our measures were better than in the rest of the EU (Telegram 2020). The Civil Protection Headquarters of the Republic of Croatia met daily, tirelessly communicated with all groups of the interested public and directed the national crisis response. Therefore, it can be said that at the beginning of the crisis, while faced with a number of difficulties, Croatia reacted quite well in the health and security segment, while in some other areas such as financial management, economy and tourism, we cannot be satisfied with the initial reaction of the competent institutions. Moreover, this crisis has shown that the above sectors do not have crisis plans and that their leaders are not adequately trained in crisis management, which is why they are

having difficulties or hardly adjusting to functional operation in a state of crisis. Also, most business owners expect ready-made solutions and assistance from the state, and only a small number of them have the readiness and ability to cope with the crisis (Mikac 2020: 6). In this regard, there have been some initiatives for the establishment of a Crisis Headquarters for the economy (Crisis Economic Council of the Government of the Republic of Croatia) which would include representatives of the public, the real and the scientific sectors to advise the Government on the best possible crisis solutions. However, according to publicly available sources of information, it is not possible to determine whether such headquarters/council has been established and, if so, whether it is operational. In other words, the beginning of the crisis was marked by confusion in the sectors of finance, economy and tourism, which could be reduced to a common denominator as "Government measures for the economy show that they are completely lost in the crisis" (Vuković 2020a). No one remembered to propose, and the Government did not seem to deem necessary, the establishment of a Crisis Management Council, which would advise the Government on the necessary interdisciplinary crisis measures and which of all of the advisory bodies would be the most necessary one. To conclude this section, the first part of the crisis was characterized by a very good reaction in health and security, great disorientation in finance, economy and tourism and a very clumsy statement by Prime Minister Andrej Plenković that Croatia is at war with coronavirus, at war with panic and at war with economic consequences of the pandemic (Nacional 2020a). With that statement, he unnecessarily militarized the vocabulary of the crisis and instead of calming the situation only contributed even more to the panic.

Following the consolidation of the condition in all sectors, the continuation of crisis management was marked by a significant easing of lockdown measures, a gradual reopening of the borders and greater freedom of movement. Recommendations regarding protection measures, self-protection and physical distancing remained in force. During that time – between April and June – the Government faced two major challenges. The first was to coordinate the implementation of epidemiological measures and organize parliamentary election (held on 5 July). The other, to determine whether to "open the country up" in anticipation of the tourist season and to what extent. Regarding the first challenge, with the active preparation of all realistically feasible scenarios and possibilities, this period is marked by the beginning of stronger political influence on analyses, assessments and recommendations of the Civil Protection Headquarters, which ultimately resulted in a statement by the Health Minister, Vili Beroš, (mid-September) that the Headquarters are a political body, but that none of their decisions were politically motivated (Jutarnji.hr 2020). Very inconvenient and very untoward. When it is said that the Headquarters are a political body (and the essence of politics is the struggle for power, influence and positions), the essence of the message sent is understood quite differently by different people. Certain decisions that the Headquarters began to make from April to June had, to a lesser or a greater extent, a political background and connotation (permission to hold a church procession on the island of Hvar on April 10th when the whole country was in lockdown, the Sunday work ban, allowing masses to be held while all other gatherings were banned, the re-opening of the borders with Bosnia and Herzegovina due to elections, etc.) and that is best reflected in the results of monthly

polls on the popularity of public figures on the case of Beroš. From April to September "Beroš's drop in ratings became a phenomenon; that man slipped from 30 to 3 percent in 6 months" (Frlan Gašparović 2020). In addition to the above, the Headquarters and the civil protection system continued to do their best and were able to manage the crisis with the support of all other institutions involved. During this time, the finance, economy and tourism sectors began to keep pace with developments, the Government made significant progress compared to the initial situation, so that in these sectors most activities looked much better than at the beginning of the reaction (but was that good enough?). As the whole situation gradually consolidated and Croatia started recording days without no infected persons, Plenković once again needed to make a bombastic statement, this time at the end of May, saying that Croatia had defeated COVID-19, that the Government had defeated COVID-19, that we had overcome the epidemic and that at the economic and social level the epidemic was also defeated (Nacional 2020b). Purely political and too premature.

Regarding the second challenge, whether to reopen the country for the upcoming tourist season and to what extent, the Government opted for a "calculated risk" and that is why the tourist season was better than expected, as Plenković stated. "We have achieved this by opening up on time, by applying the calculated risk approach, and everything that was not completely shut down posed a risk. However, this was not accidental but based on consultations with prominent scientists who said this spring, not just based on observing past pandemics but based on attempts to predict what will happen during the summer months, that the character of the virus did not change; it is just that

the people's resilience to the virus is higher during the summer months. This allowed us to have a much better tourist season than expected, and in that regard, we rank at the very top when compared with our competitors from the European Union and the Mediterranean. So that was a good, wise, justified move and we would repeat it if we found ourselves in another situation of that kind" (Večernji.hr 2020b).

In the summer began the third part of the reaction to the crisis, described by scientist Ivan Đikić in the following way: "the Headquarters were set up as a political body, but in the beginning, out of fear, the Headquarters implemented perhaps 100 percent professional measures in their work. And then the Headquarters started being perceived as an expert body and all the scientists of the world supported such an attitude of the Headquarters. But the moment political pressure to open the borders with Bosnia and Herzegovina started, partly because of the election, and the pressure to engage in aggressive tourism promotion as if that was our only salvation, or when it was said that the virus had weakened, and that came from Minister Beroš, it became immediately obvious that by doing so the Headquarters were making increasingly politically motivated decisions, less and less motivated by expert data. And this caused the majority of citizens to lose trust in them. That is why today the citizens no longer believe that they are a body of experts" (tportal.hr 2020b). During the tourist season, the impression was that the financial, economic and tourism sectors had started to do their job more efficiently and together with diplomacy (of course, with the constant support of the health profession) worked very well in different markets and communicated daily with many domestic and international actors. During that time, the civil

protection system was still working on already well-established tasks, but the end of the summer showed that it was slowing down and losing pace with the development of events, and that events were happening faster than it could respond to them. Since what has just been described is also the current situation (at the moment when this paper was being written), the following analysis will determine what the reason behind that is.

In conclusion to this part, one needs to ask what happened to the homeland security system and its role in crisis management? Official information is very scanty. On March 5th, 2020, a session of the National Security Council (the central body of the homeland security system in accordance with the Homeland Security System Act) was held. The session was jointly convened by the President of the Republic of Croatia Zoran Milanović and the Prime Minister Andrej Plenković. "Members of the Government and the Civil Protection Headquarters of the Republic of Croatia reported on all activities undertaken in the past two months related to the suppression of the coronavirus (Covid 19) epidemic at both national and EU level, given the fact that Croatia is currently presiding over the Council of the European Union. It was concluded that all measures taken so far have been timely, effective and transparent. In addition to all activities related to health and security, possible consequences for finance, tourism and the economy were analyzed. Following the discussion, it was concluded that all competent institutions should continue to take additional measures in accordance with the needs, including regular meetings of the European Union Health Council" (Office of the National Security Council 2020). The Coordination for the homeland security system held a session on April 8th (the reaction to the crisis began on February

25th, and the coronavirus epidemic was declared March 12th) at which Plenković expressed that "the system [of homeland security] works well through the national Civil Protection Headquarters, which was established in a timely manner and which takes appropriate measures in the fight against coronavirus, as well as through the lightning reactions of all services after the earthquake in Zagreb a few weeks ago, which did everything to ensure the security of citizens, clean the city and all other things that followed – from preparations for repairing the damage, through drafting the laws, to finding the sources of financing for the reconstruction of the city" (Government of the Republic of Croatia 2020). After this, information on the activities of the National Security Council and of the Coordination for the homeland security system was no longer publicly available, so this part of analysis will be concluded.

Discussion

For the purposes of the discussion, it is necessary to specify the variables that determine its framework and content. Three of them will be used. First, it is much easier to be a critic of other people's thoughts, words and deeds than a creator of your own. Therefore, the authors have tried to express not a critique but their observations about certain activities, with the aim of indicating that there is a possibility, room and need for change. Second, the authors wished to avoid the trap of what Nassim Nicholas Taleb calls naive empiricism, that is, a "disgusting method of gathering selective corroborating evidence" that supports only one thesis (2009: 29). Third, as this crisis has caused numerous contradictions, controversies and paradoxes, certain opinions (of scientists, experts, chroniclers, politicians, entrepreneurs) were singled out to support the discussion on

the model and manner of managing this crisis.

The discussion should be opened with two statements. First, that the Government did not use all available capabilities. It did not activate the homeland security system and/or the Coordination for the homeland security system as the central platform and actor of crisis management, although that would have been expected in accordance with the Homeland Security System Act. Likewise, the initial impulse for the activation of the system and the operation of the Coordination for the homeland security system did not come from the homeland security system itself. Earlier, it was stated that one session of the National Security Council was held (March 5th) as well as one session of the Coordination for the homeland security system (April 8th) with very brief statements on what was discussed and what the next activities would be. There may have been additional activities, but they are not available or visible to the average observer nor to the analyst, so it can be concluded that they did not take place. Second, it is important to point out that no crisis has ever been officially declared – although there is a clear definition of crisis in the Homeland Security System Act and there is a mechanism for proposing it to the Government. Therefore, it remains quite unclear to almost everyone why the crisis has not been declared. Was it not even suggested? Has the proposal to declare a crisis not been adopted by the Government? How does the process of proposing and declaring a crisis function in general? An additional challenge to the fact that the crisis has not been declared is that everyone has talked about it, we have obviously found ourselves in a crisis of all possible forms and values, and on the other hand, the Government has pointed out that we are at war. How can one be at

war without being in crisis? These two examples alone shed light on the inconsistency between the existing normative framework of crisis management and its implementation in practice. It is important to reiterate (stated at the beginning of this section) that activating the homeland security system and the Coordination for the homeland security system as a platform and actor for crisis management is an opportunity and a capability that the Government did not use, but also one that it did not necessarily need. It would have been logical to use it but certainly the Government can decide on other options, which it did by activating the civil protection system and the Civil Protection Headquarters of the Republic of Croatia as the central elements for managing this crisis. Such a decision by the Government is its legitimate right, but it remained unexplained and confused all those who expected the homeland security system and the Coordination for the homeland security system to play a central role in crisis management. This is one of the reasons behind some of the contradictions, controversies and paradoxes that followed in the crisis management process.

In this part, some key messages from people who have political, business, social, scientific and journalistic credibility and/or influence will be singled out to point to the challenges of managing this crisis. These statements should be observed bearing in mind the time of their making. The first set of statements was made in April at the beginning of the crisis and refers to crisis management framework, content and manner. Observing the activities of the homeland security system, activist Gordan Bosanac believes that "the homeland security system has not disappeared. It simply never existed, and the COVID-19 pandemic (with the earthquake in Zagreb) revealed all the emptiness of

the term "homeland security" (Bosanac 2020). Quite the opposite is the opinion of journalist Petra Kostanjšak from the magazine *Hrvatski vojnik*, who believes that the Croatian model of coordinated response to crises in the first phase successfully passed the extraordinary exam (Hrvatski vojnik 2020), while journalist Ivica Đikić from *Novosti* states that "due to the spread of the corona infection and the Zagreb earthquake, all the preconditions were created for Damir Krstičević and the famous "homeland security system" to enter the scene. However, Plenković believed that Davor Božinović was his only associate who could manage the crisis relatively calmly and professionally" (Đikić 2020). On the topic, security analyst Igor Tabak wrote in May that "in recent months it has not been difficult to see how Croatia has practically been experiencing a clash of two crisis management and response systems – the civil protection system and the homeland security system" (Tabak 2020). Back in April, scientist Vuk Vuković said that the crisis has revealed that Croatia has major problems in functioning during the crisis (Vuković 2020b), entrepreneur Nenad Bakić believed that Croatia had successfully managed the crisis thus far (Bakić 2020), and security expert Robert Barić that Croatia does not have a crisis management system but has been managing the current crisis with a series of improvisations (Barić 2020). Infectious disease specialist Vladimir Krajinović states that luck is the primary reason for Croatia's success in the fight against the coronavirus epidemic. "There are several reasons. Although many think that it is all due to the National Headquarters, I will say that it was primarily – luck. (...) Croatia was lucky that the virus first came to Italy, so we had time to "wake up" and prepare. The cases came one by one and we somehow managed to get organized. (...) The second reason are

the isolation measures, and the National Headquarters did a pretty good job there. Personally, I think they should and could have been even faster with the closure measures. Many things were done reactively, and not proactively. (...) The third reason that helped us was possibly the fact that the virus did not enter the health system or nursing homes for a long time, as was the case, for example, with neighboring Slovenia. However, we now see that the virus entered nursing homes at a later stage and that does not favor of the Headquarters" (Krajinović 2020). Therefore, during April we witnessed very different statements that showed us that there are significantly different understandings and experiences of the framework, content and ways of managing the crisis.

The second set of opinions emerged during and after the summer. Tourism expert Veljko Ostojić stated that Croatia was sending confusing messages, and the competition was waiting for our mistake to take our guests (Koretić 2020). Scientist Ivan Đikić believed that "Croatia played a very good match from February to June. Every decision was made in such way that it was known what would happen in the next two weeks. Sometime in mid-June, when we declared that the coronavirus in Croatia was defeated, there was a relaxation, a misunderstanding of certain decisions, and poor communication and this, in turn, led to a loosening of public tension. People somehow began to understand that the virus was not so dangerous anymore, and now for the past month we have been faced with a relaxation, misunderstandings, and bad decisions" (tportal 2020c). Entrepreneur Branko Roglić thinks "that the Government has reacted extraordinarily so far, that it has taken everything necessary to maintain employment and keep the economy alive. The economy would simply not be able to survive on its own,

without these measures that we are all expecting to benefit from. There would be layoffs and companies would go bankrupt" (Novi List 2020). At the same time, the Association of Entrepreneurs "Glas" and its executive director Dražen Oreščanin considered numerous decisions of the Government to be belated, discriminatory or an alibi for the poor functioning of the Headquarters (Novac.hr 2020; Glaspoduzetnika.hr 2020; N1 2020a). Concerning the work of the Civil Protection Headquarters, scientist and member of the Scientific Council of the Government Gordan Lauc claimed: "When we see how some other things work in this country, the Headquarters function fantastically. There were certainly mistakes and misunderstandings, some things could have been done better, but in the context of our state, I think that the Headquarters have done a solid job and that there is not that much that we can hold against them" (net.hr 2020). Another scientist and member of the Scientific Council of the Government, Dragan Primorac, also thinks that the Headquarters have been doing a good job, that the position of the members of the Headquarters is among the most ungrateful in Croatia and says that after months spent under stress there was a certain relaxation by everyone, which he considers natural and normal (Jutarnji.hr 2020b). President Zoran Milanović, on the other hand, believes that the Headquarters are a para-constitutional body, referring in particular to the decisions restricting movement, which the Headquarters proposed and introduced and which in his opinion are not within the competence of the Headquarters but of the Parliament (Liberportal.hr 2020). At its session held on September 14th, 2020, the Constitutional Court of the Republic of Croatia ruled on the constitutionality of the decisions of the National Civil Protection Headquarters stating that the Headquarters

did not violate anyone's constitutional rights by issuing a series of decisions, including movement restriction measures. Three judges, Andrej Abramović, Goran Selanec and Lovorka Kušan disagreed with the majority decision of their Constitutional Court colleagues and issued separate opinions on this topic (Račić Knežević 2020). This all serves to show that this is a sensitive issue on which no consensus of opinion has been reached even within the Constitutional Court. Milanović commented on the decisions as follows: "Certain human rights have been suspended and for quite some time. A very vague and loose legal framework has been adopted and the Constitutional Court is scared, but this is only human" (N1 2020b). Finally, it is not pretentious to conclude that each of the above mentioned sources in the previous and this chapter is right, though not entirely because everyone has experienced, analyzed and commented on the management of the crisis from their perspective, taking into account own previous experience and referring to their part of expertise. This points to a vast area that has opened up concerning the manner in which this crisis was managed, that needs to be researched, analyzed and documented in order to extract all possible observations, identify and learn lessons.

Everything mentioned thus far fits perfectly into the previously set theoretical framework for crisis analysis. In the part related to decision-making, everything that Croatian decision makers underwent corresponds to the theoretical pattern developed by Arjen Boin and co-authors. Decision-making, especially of a strategic nature, confronted Croatian political leaders with great uncertainties about the nature of the problem, the likelihood of future developments and the possible consequences of different policy options, where all decisions had

to be made relatively quickly, under time pressure and without the possibility of theoretical verification of effects. All this has put them in a very unenviable position because everyone expects leadership and solutions, and in a crisis it is very difficult to provide that. Decision-making was done in small groups with only few participating members of the Civil Protection Headquarters (other members of the Headquarters were not involved). As far as decentralization and improvisation are concerned, these have been applied to a significant extent. Management was decentralized and strategic decisions were delegated to regional and local commands of the civil protection system. While improvisation was pervasive (which is not necessarily bad management on its own) it is the Croatian reality in management, not only in crises but also in regular business. Finally, let us not forget the role of the leader. The only true political leader in this crisis was Prime Minister Andrej Plenković. Regardless of his awkward and/or premature statements, he did not interfere in the work of key bodies, did not convene press conferences to praise the results, or publicly influence the processes. Instead, every time when there was a vacuum, when at lower levels politicians got stranded and/or were stuck with challenges – he stepped forward and stabilized the political situation with his credibility.

This crisis can be interpreted as bringing about many ambiguities, confusion and speculation, conflicting beliefs, and collective awakenings. Therefore, it has been and still is extremely difficult for politicians to shape the process of social and political interpretation of the crisis. For this reason, their openness and availability to communicate primarily with the media on a daily basis should be saluted, but they should be criticized for not hiring crisis communication ex-

perts and spokespersons (who would do it better than them, while they could focus on analysis and policy). Finally, it is important to point out that the government did not lose control over the temporary drama of political communication and, more importantly, over events – despite all the difficulties and improvisations.

The last part of this section is devoted to the insights gained through interviews with actors directly involved in crisis response activities, who worked at the level of middle and senior management of public administration and the business sector; interviews with a focus group composed of members of the civil protection unit who were engaged in operational tasks during the crisis; and own knowledge of the functioning of state systems gained primarily from the perspective of the Commander of Civil Protection of Croatia and Deputy Chief of the Civil Protection Headquarters of the Republic of Croatia from 2012 to 2015. This paragraph is also the shortest because the insight gained is mostly confirmed by what has previously been mentioned. Thus, the opinions of the respondents and the author's personal experience confirm the perception of how Croatia manages crises in general, and the current crisis: primarily by applying the "whole of Government" approach instead of an integrated crisis management system, where we rather rely on improvisation than set up the systems and play by the rules, where everyone does everything and therefore everyone exhausts their capacity, and where there is no inter-agency and interdisciplinary analysis after each action which means we enter the crisis every time from almost the same starting position.

Conclusion

The research conducted showed numerous open contradictions, contro-

versies and paradoxes arising from the non-existence of a crisis management system that would clearly define the competencies, powers and responsibilities of all actors – from the Government to the citizens. Therefore, it can be concluded that the research concept as well as the theoretical and methodological framework have been well set in order to conduct this research. The topic is multifaceted, everyone observes and analyzes it from their own angle of expertise. For the purposes of this research, the authors decided to compare the connection between the normative basis and the practice in crisis management, to investigate the causes and reasons for certain actions, and to explain crisis management as a social phenomenon. This was done by means of an overview of the normative solutions and practices, the causes and reasons for certain actions and the social perspective of crisis management. A large part of the challenge of good crisis management at all levels, from the President of the country to the citizens, lies in the fact that Croatia does not have an adequately developed legislative framework and crisis management system, that existing normative solutions are not properly applied in practice, and that practice is not sufficiently harmonized with the existing legislative framework.

In answer to the main research question: How is Croatia managing the crisis in which it finds itself?, it can be said that Croatia is currently relatively successful in navigating this crisis and ranks at the level of most Western European countries, with which our governments always like to compare themselves – neither better nor worse. This only serves to show that the crisis was a big surprise for all countries, it is still ongoing and its outcome is still uncertain. From an analytical point of view, it is interesting to see that two countries considered to

be global leaders (the USA and the UK) failed in crisis management (both in theory and in practice) during the first part of the crisis and therefore their population (and not the politicians responsible for such a condition) is now suffering severe consequences. For now, Croatia has managed to ensure that events do not overwhelm us, that we do not have large number of infected and deceased, that there are no significant disturbances in the functioning of the state and everyday life, and that the crisis does not cause domino effects that would create additional significant damage. On the other hand, the crisis has shown that Croatia in many areas was not ready or able to respond to the initial impact of the crisis, i.e. in the financial, economic and tourism sectors, and therefore our citizens (and not responsible politicians) will suffer the consequences. Operationally, Prime Minister Plenković decided to assign crisis management to Deputy Prime Minister and Minister of the Interior Davor Božinović in charge of civil protection, instead of Deputy Prime Minister Damir Krstičević and Minister of Defense in charge of homeland security. He thus determined that the civil protection system would be the platform through which Croatia would face the crisis, and reduced the chances for the homeland security system to establish itself. This was his decision and risk, which so far proves to be correct in terms of the ability of the civil protection system to coordinate and manage key processes. But as every crisis is also a good opportunity, this crisis was an ideal opportunity (it is now clear that it was a missed opportunity) to give the homeland security system and the Coordination of the homeland security system the responsibility to manage the crisis. This way, that system could have been established and finally become functional, and not pushed aside and exposed to criticism.

One of the observations coming from this crisis which could help politicians, and indirectly all others, could be that it is necessary to finally regulate security systems, their cooperation and coordination, open a public-private partnership in the field of security and involve the scientific community in solving problems, so that everyone can contribute to setting the key priorities of this country in the field of security, and then work on smart specialization. As for the Republic of Croatia, in addition to lacking a unified crisis management system, it also lacks a unified assessment of the security risks it faces. That assessment had to be made immediately after the Homeland War, because without it all investments and actions were brought down to silo mentality – where everyone works and acts in a world of their own, with limited inter-sectoral cooperation. Once that assessment has been made, politicians involved in strategic decision-making need to be trained on crisis management, as at lower levels there is more knowledge and experience, both because of training opportunities throughout their careers and because of the actual operational experience. Therefore, currently there is an imbalance in knowledge between those who manage and those who are managed. And finally, although the actual

list of observations is much longer, it is necessary to highlight the process of lessons learned which consists of making observations like these, identifying the lessons and ultimately learning them. This country has the knowledge and the experts capable of drawing observations from all situations, including crises like these, and synthesizing the identified lessons from them, but politics must refer to them and take their analyses and findings into consideration. Politicians have neither the practice nor the habit of doing cross-sectoral and interdisciplinary post-crisis analyses with crisis-involved operational forces, administrative experts, the private sector and the academia, in order to observe what really happened during the crisis. The main purpose of that would be to see what was good and what was not that good with the aim of improving the reaction to make it better, faster and more successful with less effort, cost and stress.

This research, its observations and results serve as an overview of the current state of Croatia's management of the current crisis. All of the above can primarily serve politicians to change systems for the better, because politics has networked our entire society and reality, it has entered every pore and activity, and without it nothing concrete can be done.

Bibliography

- Bakić, Nenad. 2020. Švedska dobro na-
preduje u borbi s koronom, Hrvat-
ska je fantastična. Poslovni.hr. Date
of publication 15.4.2020. Accessed
20. 9. 2020. <https://www.poslovni.hr/hrvatska/bakic-svedska-dobro-na-preduje-u-borbi-s-koronom-hrvatska-je-fantasticna-4226331>.
- Barić, Robert. 2020. Hrvatski paradoks:
improvizacija umjesto organiziranog
sustava. *Politička misao*. Date of publi-
cation 17. 4. 2020. Accessed 3. 9. 2020.
<http://politickamisao.com/hrvatski-paradoks-improvizacija-umjesto-organiziranog-sustava/#more-7940>.
- Bild. 2020. Wir alle, die keine Experten
sind, haben das Virus unterschätzt.
Date of publication 18.3.2020. Acces-
sed 18.9.2020. <https://www.bild.de/politik/inland/politik-inland/corona-virus-von-der-leyen-wir-alle-die-nicht-experten-sind-haben-es-unterschaetz-69459290.bild.html>.
- Boin, Arjen, Hart, Polt, Stern, Eric, Sun-
delius, Bengt. 2010. *Politika upravlja-
nja krizama: Javno rukovođenje pod
pritiskom*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bosanac, Gordan. 2020. Kako je nestao
sustav domovinske sigurnosti? Obris.
org. Date of publication 8. 4. 2020. Acces-
sed 22. 9. 2020. <https://obris.org/hrvatska/kamo-je-nestao-sustav-domovinske-sigurnosti/>.
- Croatian Institute of Public Health. 2017.
CARE: Zajednički pristup zdravlju
izbjeglica i drugih migranata. Acces-
sed 24. 9. 2020. <https://www.hzjz.hr/sluzba-epidemiologija-zarazne-bolesti/care-zajednicki-pristup-zdravlju-izbjeglica-i-drugih-migranata/>.
- Croatian Parliament. 2017a. Zakon o
sustavu domovinske sigurnosti. *Na-
rodne novine* br. 108/2017. Accessed
14. 9. 2020. <https://narodne-novine.nn.hr/eli/sluzbeni/2017/108/2489>.
- Croatian Parliament. 2017b. Strategija
nacionalne sigurnosti Republike Hr-
vatske. *Narodne novine* br. 73/2017.
Accessed 13. 9. 2020. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2017_07_73_1772.html.
- Croatian Parliament. 2002. Strategija
nacionalne sigurnosti Republike Hr-
vatske. *Narodne novine* 32/2002. Acces-
sed 15. 9. 2020. <https://narodne-novine.nn.hr/eli/sluzbeni/2002/32/692>.
- Đikić, Ivica. 2020. Portal Novosti: Ru-
svaj domovinske sigurnosti. Date of
publication 26. 4. 2020. Accessed 19.
9. 2020. <https://www.portalnovosti.com/rusvaj-domovinske-sigurnosti>.
- Frlan Gašparović, Irena. 2020. Berošev
pad rejtinga sad je već fenomen; čov-
jek je u 6 mjeseci s 30 skliznuo na 3
posto. Telegram.hr. Date of publica-
tion 8. 9. 2020. Accessed 18. 9. 2020.
<https://www.telegram.hr/politika-kriminal/berosev-pad-rejtinga-sad-je-vec-fenomen-covjek-je-u-6-mjeseci-s-30-skliznuo-na-3-posto/>.
- Glaspoduzetnika.hr. 2020. UGP upozo-
rava: Hrvatska potpuno nespremna
na turiste potencijalno pozitivne na
COVID-19. Date of publication 22.
6. 2020. Accessed 19. 9. 2020. <https://www.glaspoduzetnika.hr/ugp-upozorava-hrvatska-potpuno-nespremna-na-turiste-potencijalno-pozitivne-na-covid-19-n66>.
- Government of the Republic of Croatia.
2020. Sustav domovinske sigurnosti
dobro je odgovorio na dvije paralelne
krize – epidemiju korona virusa i po-
tres u Zagrebu. Date of publication 8.
4. 2020. Accessed 12. 9. 2020. <https://vlada.gov.hr/vijesti/sustav-domovinske-sigurnosti-dobro-je-odgovorio-na-dvije-paralelne-krize-epidemiju-korona-virusa-i-potros-u-zagrebu/29190>.

- Government of the Republic of Croatia. 2019. Procjena rizika od katastrofa za područje Republike Hrvatske.
- Government of the Republic of Croatia. 2015. Procjena rizika od katastrofa za područje Republike Hrvatske.
- Government of the Republic of Croatia. 2014. Odluka o proglašenju katastrofe za područje Vukovarsko-srijemske županije. 161. telefonska sjednica Vlade Republike Hrvatske, 20. 5. 2014. Accessed 23. 9. 2020. <https://vlada.gov.hr/sjednice/161-telefonska-sjednica-vlade-republike-hrvatske/11576>.
- Jutarnji.hr. 2020a. Beroš: 'Stožer je političko tijelo, ali niti jedna njegova odluka nije bila politički motivirana'. Date of publication 14. 9. 2020. Accessed 19. 9. 2020. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/beros-stozer-je-politicko-tijelo-ali-niti-jedna-njegova-odluka-nije-bila-politicki-motivirana-15018969>.
- Jutarnji.hr. 2020b. 'Nema novog lockdowna, ali danas ne možemo tvrditi da će se pronaći učinkovito cjepivo'. Date of publication 24. 8. 2020. Accessed 22. 9. 2020. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/nema-novog-lockdowna-ali-danas-ne-mozemo-tvrditi-da-ce-se-pronaci-ucinkovito-cjepivo-15015138>.
- Kešetović, Želimir, Korajlić, Nedžad, Toth, Ivan. 2013. *Krizni menadžment*. Sarajevo i Velika Gorica: Fakultet kriminalistike, kriminologije i sugurnosnih studija i Veleučilište Velika Gorica.
- Kešetović, Želimir, Toth, Ivan. 2012. Problemi kriznog menadžmenta (Crisis management problems). Velika Gorica: University of Applied Sciences Velika Gorica
- Krajinović, Vladimir. 2020. Hrvatska je imala sreće, za virus nismo bili spremni. Danica.hr. Date of publication 19. 4. 2020. Accessed 6. 9. 2020. <https://danica.hr/dr-krajinovic-hrvatska-je-imala-srece-za-virus-nismo-bili-spremni/>.
- Kranjčević, Vedran. 2020. COVID-19: Case Study of the Republic of Croatia – Management of the Crisis from the Healthcare Authorities Perspective. In: RACVIAC Newsletter. Special edition, June 2020, pp. 11-13.
- Koretić. Dora. 2020. Direktor HUT-a: Šaljemo zbunjujuće poruke, konkurencija čeka našu grešku da nam uzme goste. Date of publication 5. 7. 2020. Accessed 21. 9. 2020. <https://novac.jutarnji.hr/restart-ideje/direktor-hut-a-saljemo-zbunjujuce-poruke-konkurencija-ceka-nasu-gresku-da-nam-uzme-goste/10418878/>.
- Kostanjšak, Petra. 2020. Sustav domovinske sigurnosti: Uspjeh hrvatskog modela odgovora na krize. Hrvatski vojnici online izdanje. Date of publication 30. 4. 2020. Accessed 20. 9. 2020. <https://hrvatski-vojnici.hr/sustav-domovinske-sigurnosti-uspjeh-hrvatskog-modela-odgovora-na-krize/>.
- Liberportal.hr. 2020. Milanović o Stožeru: To je paraustavno tijelo. Date of publication 26. 7. 2020. Accessed 12. 9. 2020. <https://www.liberportal.hr/politika/covid-19-milanovic-o-stozeru-to-je-paraustavno-tijelo>.
- Marković, Ivica. 2020. 'Nemojmo se lagati, jako se dobro zna krivac za smrt desetke tisuća Europljana'. Svjetski poznati infektolog iz Berlina otvoreno govori za 'Slobodnu', Slobodna Dalmacija. Date of publication 20. 4. 2020. Accessed 19. 9. 2020. <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/svijet/nemojmo-se-lagati-jako-se-dobro-zna-krivac-za-smrt-desetke-tisuca-europljana-svjetski-poznati-infektolog-iz-berlina-otvoreno-govori-za-slobodnu-1017279>.
- Mikac, Robert, Spevec. Davor. 2020. Response of the European Union to the COVID-19 crises. In: Keković,

- Zoran, Đorić, Marija, Poplović, Ja-dranka. (ed.). *Security crisis in 21st century and how to manage them?* Zagreb: Institute for Development and International Relations, Center for Risk Analysis and Crisis Management, Croatian Association for International Studies (in publishing).
- Mikac, Robert. 2020. Kako Hrvatska upravlja krizama u kojima se našla? Politička misao. Date of publication 31. 3. 2020. Accessed 3. 9. 2020. <http://politickamisao.com/kako-hrvatska-upravlja-krizama-u-kojima-se-nasla/#more-7893>.
- Nacional. 2020a. PLENKOVIĆ: "Hrvatska je, kao i Europa i svijet, u ratu protiv koronavirusa...". Date of publication 13. 3. 2020. Accessed 15. 9. 2020. <https://www.nacional.hr/plenkovic-hrvatska-je-kao-i-europa-i-svijet-u-ratu-protiv-koronavirusa/>.
- Nacional. 2020b. PLENKOVIĆ: "Hrvatska je pobijedila covid-19, ova Vlada je pobijedila covid-19". Date of publication 26. 5. 2020. Accessed 14. 9. 2020. <https://www.nacional.hr/plenkovic-hrvatska-je-pobijedila-covid-19-ova-vlada-je-pobijedila-covid-19/>.
- net.hr. 2020. 'PITANJE JE KOLIKO ĆE HRVATA UMRIJETI TIJEKOM ZIME'; Lauc otkrio treba li razmišljati o oštrijim mjerama i priznao: 'Neke su bile pogrešne...' Date of publication 17. 9. 2020. Accessed 19. 9. 2020. <https://net.hr/danas/hrvatska/pitanje-je-koliko-ce-hrvata-umrijeti-tijekom-zime-lauc-otkrio-treba-li-razmisljati-o-ostrijim-mjerama-i-priznao-neke-su-bile-pogresne/>.
- Novac.hr. 2020. Glas poduzetnika: 'Nedopustivo je da mjere ostanu ograničene na samo tri djelatnosti'. Date of publication 25. 5. 2020. Accessed 19. 9. 2020. <https://novac.jutarnji.hr/aktualno/glas-poduzetnika-nedopustivo-je-da-mjere-ostanu-ogranicene-na-samo-tri-djelatnosti/10339531/>.
- Novi list. 2020. Branko Roglić o Vladi samo sve najbolje: 'Mislim da su u krizi reagirali izvanredno'. Date of publication 8. 9. 2020. Accessed 20. 9. 2020. <https://www.novolist.hr/vijesti/gospodarstvo/branko-rogljic-o-vladi-samo-sve-najbolje-mislim-da-su-u-krizi-reagirali-izvanredno/>.
- N1. 2020a. Dražen Oreščanin: Zatvaranje teretana je alibi za loš rad Stožera. Date of publication 28. 8. 2020. Accessed 19. 9. 2020. <http://hr.n1info.com/Video/Info/a539216/Drazen-Orescanin-Zatvaranje-teretana-je-alibi-za-los-rad-Stozera.html>.
- N1. 2020b. Zoran Milanović: Ustavni sud se prepao, ali to je ljudski. Date of publication 15. 9. 2020. Accessed 16. 9. 2020. <http://hr.n1info.com/Vijesti/a544718/Zoran-Milanovic-Ustavni-sud-se-prepao-ali-to-je-ljudski.html>.
- Office of the National Security Council. 2020. Održana sjednica Vijeća za nacionalnu sigurnost. Accessed 17. 9. 2020. <https://www.uvns.hr/hr/aktualnosti-i-obavijesti/odrzana-sjednica-vijeca-za-nacionalnu-sigurnost-1508>.
- Office of the National Security Council. 2018. Održana 4. sjednica Koordinacije za sustav domovinske sigurnosti. Accessed 13. 9. 2020. <https://www.uvns.hr/hr/aktualnosti-i-obavijesti/odrzana-4-sjednica-koordinacije-za-sustav-domovinske-sigurnosti>.
- Raić Knežević, Ana. 2020. Ovo su ustavni suci koji se ne boje usprotiviti većini. Jučer protiv Stožera nije bilo prvi put. Telegram.hr. Date of publication 14. 9. 2020. Accessed 18. 9. 2020. <https://www.telegram.hr/politika-kriminal/ovo-su-ustavni-suci-koji-se-ne-boje-usprotiviti-vecini-danas-protiv-stozera-nije-bilo-prvi-put/>.

- Schweller, L. Randall. 1994. Bandwagoning for Profit: Bringing the Revisionist State Back. *International Security*. (19) 1: 72-107. Doi:10.2307/2539149.
- Tabak, Igor. 2020. Ostavka Krstičevića ujedno i kraj "domovinske sigurnosti"? Orbis.org. Date of publication 11. 5. 2020. Accessed 20. 9. 2020. <https://obris.org/hrvatska/ostavka-krsticevica-ujedno-i-kraj-domovinske-sigurnosti/>
- Taleb, Nassim Nicholas. 2009. *Crni labud: Utjecaj krajnje nevjerovatnog*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Telegram. 2020. Istraživanje o koroni: 94 % ljudi podržava Vladu, 63 % misli da su nam mjere bolje nego u ostatku EU. Date of publication 28. 3. 2020. Accessed 18. 9. 2020. <https://www.telegram.hr/politika-kriminal/istrazivanje-o-koroni-94-ljudi-podrzava-vladu-63-misli-da-su-nam-mjere-bolje-nego-u-ostatku-eu/>.
- tportal.hr. 2020a. Vlada okupila Znanstveni savjet za borbu protiv koronavirusa, evo tko je sve sudjelovao na sastanku s Plenkovićem. Date of publication 25. 3. 2020. Accessed 20. 9. 2020. <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/vlada-okupila-znanstveni-savjet-za-borbu-protiv-koronavirusa-20200325>.
- tportal.hr. 2020b. Đikić: Previše smo se zaigrali govoreći da smo pobijedili virus. Po stopi smrtnosti smo samo iza Bugarske, Rumunjske i Španjolske. Date of publication 16. 9. 2020. Accessed 21. 9. 2020. <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/dikic-previse-smo-se-zaigrali-govoreci-da-smo-pobijedili-virus-po-stopi-smrtnosti-smo-sa-mo-iza-bugarske-rumunjske-i-spanjolske-foto-20200916>.
- tportal.hr. 2020c. Đikić: Prerano smo se otvorili i preagresivno propagiramo turizam, a mjere koje sada donosimo kasne. Date of publication 12. 7. 2020. Accessed 19. 9. 2020. <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/dikic-prerano-smo-se-otvorili-i-preagresivno-propagiramo-turizam-a-mjere-koje-sada-donosimo-kasne-20200712>.
- Večernji.hr. 2020a. Oxford: Hrvatska ima najstrože mjere u Europi. Date of publication 26. 3. 2020. Accessed 21. 9. 2020. <https://www.vecernji.hr/vijesti/oxford-hrvatska-ima-najstroze-mjere-u-europi-iza-su-samo-srbija-i-sirija-1389281>.
- Večernji.hr. 2020b. Plenković objasnio što je kalkulirani rizik kojim je spašena turistička sezona. Date of publication 8. 9. 2020. Accessed 22. 9. 2020. <https://www.vecernji.hr/vijesti/plenkovic-projekcije-za-proljec-bit-ce-nesto-bolje-1429790>.
- Vuković, Vuk. 2020a. Vladine mjere za ekonomiju pokazuju da su potpuno izgubljeni u krizi. Index.hr. Date of publication 23. 3. 2020. Accessed 14. 9. 2020. <https://www.index.hr/vijesti/clanak/vuk-vukovic-vladine-mjere-za-ekonomiju-pokazuju-da-su-potpuno-izgubljeni-u-krizi/2167932.aspx>.
- Vuković, Vuk. 2020b. Ova kriza razotkri-la je kako Hrvatska (ne) funkcionira. Index.hr. Date of publication 7. 4. 2020. Accessed 19. 9. 2020. <http://www.poduzetnistvo.org/news/vuk-vukovic-pise-za-index-ova-kriza-razotkri-la-je-kako-hrvatska-ne-funkcionira>.

Pandemija COVID-19 i upravljanje krizom u Republici Hrvatskoj

Sažetak Pandemija COVID-19 i kriza koja je zahvatila sve dijelove svijeta, sve industrije i poslovne procese, znatno su promijenili uobičajen način života svih ljudi, uveli društvo u "novo normalno" i nametnuli potrebu upravljanja krizom. Mnoge organizacije i države nisu spremne dočekale krizu te imaju velike posljedice. Cilj je ovog rada analizirati kako je Hrvatska reagirala na tu krizu s aspekta postojećega normativnog okvira upravljanja krizama i operativnih rješenja u praksi, istražiti ulogu Vlade Republike Hrvatske i njezinih čelnih ljudi u donošenju strateških odluka i tumačenju krize, kao i utvrditi u kojoj su mjeri korišteni sustavi domovinske sigurnosti i civilne zaštite u upravljanju krizom. Osim toga, cilje je rada zabilježiti određen broj kontradiktornosti, kontroverzija i paradoksa koji su se pojavili tijekom krize, kao i određena zapažanja koja mogu poslužiti za buduće analize i iskustva u procesu učenja.

Ključne riječi pandemija COVID-19, Hrvatska, krizno upravljanje, sustav domovinske sigurnosti, sustav civilne zaštite

COMMUNICATING COVID-19 PANDEMIC: MEDIA COVERAGE OF THE HEADQUARTERS AND THE USE OF PERSUASION STRATEGIES IN CROATIA

Marijana Grbeša

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: grbesa@fpzg.hr

DOI: 10.20901/an.17.03
Original scientific article
Accepted: November 2020

Abstract In February 2020 Croatia was affected by the COVID-19 global pandemic. A challenging task of communicating the pandemic was assumed by the people associated with the Headquarters of Civil Protection of the Republic of Croatia. The goal of this study was to examine how three of them were covered in the media and to test if and how they were using pandemic-related strategies of persuasion to achieve public compliance. The findings indicate that the coverage of the key communicators during the first three months of the pandemic was overwhelmingly positive. Moreover, in the early stages of the pandemic none of the examined news sites was really pushing issues or angles that questioned pandemic-related policies or actions of the Headquarters. Examination of the rhetoric of the key coronavirus communicators has established that they have embraced persuasive strategies that are typical of pandemic communication, most notably the use of fear appeals, military metaphors and insistence on messages of 'togetherness' and conversely, 'pandemic shaming'. The article concludes that professional credibility and favorable media representation of Croatian coronavirus envoys, along with adopted persuasive strategies, have probably encouraged people to trust their decisions and comply with restrictive measures that have suspended their freedoms and changed their life routines almost overnight.

Key words COVID-19 pandemic, coronavirus, communication, persuasion, experts, fear-appeals, Headquarters, Croatia

Introduction¹

In January 2020 the World Health Organization (WHO) declared a Public Health Emergency of International Concern (PHEIC) following the outbreak of the coronavirus (COVID-19). In March 2020 cases of the COVID-19 in-

fection were reported across the globe leading WHO to declare global pandemic. Hasty spread of the virus and the galloping number of infections forced leaders to call for desperate measures, including restriction of people's movements, closure of borders, schools, stores and restaurants, curfews etc. The world has found itself in an unprecedented crisis.

¹ I thank Petra Domazet, a graduate student at the University of Zagreb, for her help with coding.

The first case of the coronavirus infection in Croatia was registered in February 2020. Shortly after, The Civil Protection Headquarters of the Republic of Croatia was appointed to manage and communicate all pandemic-related matters. Four people from the team soon emerged as the faces of the battle against the virus: Vili Beroš, Croatian Minister of Health, Davor Božinović, Minister of Interior Affairs, Krunoslav Capak, the head of Croatian Institute for Public Health, and Alemka Markotić, the head of the Clinic for Infective Diseases 'Dr. Fran Mihaljević'. They communicated mainly through daily press conferences that became the central media event for citizens confined to their homes. The media and pundits praised 'the fantastic four' for their expertise, credibility, and sober communication. Commonly skeptical and distrustful citizens championed the efforts of the Headquarters and went along with their instructions.

The underlying assumption of this paper is that the flattering media image of the key communicators, along with their use of specific persuasive strategies, played important role in convincing people to adapt their behavior and comply with measures that heavily restricted their freedom during the 'first wave' of the pandemic in Croatia. Achieving compliance in a country with one of the lowest levels of trust in institutions in the EU was a daring task. Therefore, the idea of analyzing the factors that might have convinced the public to trust public authorities and consequently align with their recommendations seems both intriguing and relevant.

The goal of this study is two-fold. First, it wants to test the impression that the media coverage of the key communicators during the 'first wave' of the pandemic was unusually favorable. Such impression stands in stark contrast with commonly negative news coverage of

public authorities in Croatia. The second goal is to establish how the crisis team in Croatia was using specific persuasive strategies that had proven effective in achieving compliance in previous pandemics.

The theoretical section of the paper looks at the elements that contribute to efficient crisis risk communication in times of health emergencies. It specifically focuses on the role of experts and their contribution to achieving public trust, as a crucial precondition for people to accept proposed behavior changes. Previous research has shown that in health crisis people tend to trust experts more than they trust politicians, while politicians on the other hand refer to 'epistemic authority' of experts to justify unpopular measures. The section then discusses the use of fear-based tactics, including the use of military metaphors and 'pandemic shaming' that seem abundantly present in the discourse of the 2020 COVID-19 pandemic.

The analytical section of the paper examines media coverage of the three most prominent Headquarters' figures, Vili Beroš, Davor Božinović and Alemka Markotić and their rhetoric. The first part of this section builds on the idea that experts assume public stage in pandemics, and it investigates how Beroš, Božinović and Markotić were represented in the media. Although Beroš and Božinović are politicians, Beroš and Markotić assumed role of chief medical experts and the impression was that the credibility assigned to the team by the media was the one of experts capable to navigate the crisis. It uses quantitative content analysis to examine sentiment of news reports and then it resorts to qualitative analysis to deconstruct exemplary patterns used to report about selected Headquarters' members from February to May 2020.

The second part of the research section examines if and how the rhetoric of the Headquarters in Croatia embraced persuasive strategies that are typical of pandemic communication, most notably the use of fear appeals, military metaphors and insistence on the messages of togetherness and conversely, 'pandemic shaming'.

Compliance and behavior change in health communication

Health communication is a discipline aimed at preventing diseases through 'behavior modification' (Freimuth et al. 2000: 337). According to Reynolds and Seeger (2005), in times of large-scale threats, effective health communication should be a merger between *crisis communication* and *emergency risk communication*. The central goal of crisis communication is 'to strategically defend and explain the organization's position in the face of crisis induced criticism, threat, and uncertainty' (Reynolds and Seeger 2005: 46.). The main objective of risk communication is to persuade the public that their wellbeing is at risk and that they should modify their behavior and introduce changes into their lifestyle in order to alleviate the threat (Reynolds and Seeger 2005: 47). Risk communication commonly relies on different persuasive strategies to convince the public that the threat is real and that they should adhere to proposed behavior changes. Two strategies seem especially efficient in that respect: the use of credible experts with solid communication skills and the use of fear appeals.

Freimuth et al. (2000: 338) argue that 'scientifically based messages from credible sources' are a vital part of all health communication. Reynolds and Seeger (2005: 45) likewise suggest that 'credibility is important to the believability and effectiveness of messages'. Evidence from previous pandemics indeed

demonstrates that trust in health agents positively affected people's willingness to accept recommended behavior (Siegrist and Zingg 2014).

The dripping evidence from the COVID-19 pandemic also indicate that medical experts appear crucial in achieving compliance and accepting proposed behavior changes. According to Lavazza and Farina (2020: 1), in the 2020 Covid-19 pandemic medical experts of all sorts but especially 'virologists, epidemiologists, public health scholars, and statisticians' have been instrumental in fighting the virus. Their knowledge has been used by policy makers to tame and fight the pandemic while their 'epistemic authority' has been employed to justify and implement unpopular measures that limited people's freedom. The authors rely on WHO data to argue that despite increasing doubt in mainstream medicine, the rise of anti-vaxxer movement and other similar trends, 'experts still maintain their epistemic authority among the public in the biomedical field' (2020: 2). They believe that in the 2020 pandemic, trust in experts and their authority has been crucial in persuading people to adhere to 'socially demanding measures (such as enforced quarantine)' (2020: 5). In that respect, Renata Rašović from *Večernji list* wonders: if it wasn't for perceived expertise of the front figures of Croatian crisis team, 'would we be willing to sacrifice our personal freedom and uncritically obey the orders issued by Vili Beroš, Alemka Markotić and Krunoslav Capak?' (Večernji.hr 2020). After realizing the scale of the threat, 'most of the people began trusting experts more than their elected representatives', assert Lavazza and Farina (2020: 2). Media facilitated the process by giving experts a forum and hailing their competence and credibility. Moreover, chief doctors and epidemiologists across

the world acquired the status of 'household names' (Henley 2020) and even superstars. This is very much in line with arguments about increased 'celebritization' of society and 'celebrification' of individuals by which ordinary people or public figures from different social fields acquire celebrity status (Driessens 2013: 643). According to Driessens (2013), the process of celebrification has transgressed the boundaries of showbusiness or fashion and is nowadays well present in academia, medicine, and numerous other fields. Craig (2020: 3) observes that Anthony Fauci, the top infectious disease expert in the US, 'has emerged as much as media metaphor as medical expert' or 'a spectacularized Marvel superhero'. Building on the evidence that celebrities have 'significant influence on a range of health behaviors' (Caulfield and Fahy 2016: 25), it seems plausible to assume that in some cases, celebrityhood of the chief medical experts in the 2020 pandemic may have amplified their epistemic authority.

The accounts of previous pandemics indicate that the impact of experts' messages is greater if some level of 'efficacy', meaning notion that proposed measures and actions are indeed reducing the risk of the disease, is involved (Witte and Allen 2000). The same is true for the other powerful strategy of persuasion in health emergencies – the use of fear appeals.

Fear appeals or 'scare tactics' are commonly used in health crisis to encourage behavior change. They seem especially effective when combined with what Witte and Allen (2000: 607) identified as 'high-efficacy messages': people will act in line with recommendations if they believe that proposed safeguarding measures are efficient and that they are able to protect themselves. Witte and Allen (2020) recommend a range of fear-based tactics that may enhance compliance.

For instance, they instruct communicators to emphasize the severity of the threat, to use strong language and pictures to portray the consequences of the disease, and to personalize the language in order to make people believe that they are personally vulnerable and susceptible to the disease (2000: 606).

Media, with their tendency to 'reduce and simplify, exaggerate and sensationalize' (Bjørkdahl and Carlsen 2017: 359) act as a reliable helping hand in disseminating fear appeals. When analyzing the media coverage of the H1N1 pandemic in 2009, colloquially known as the 'swine flu', Bjørkdahl and Carlsen (2017) concluded that the 'panic, in this first period, seemed to be spreading faster than the disease itself'. More than a decade later, in the midst of the 2020 pandemic, almost the same phrasing was used to address frantic media reporting about the novelty virus (e.g. Specia 2020), as well as the spread of rumors and disinformation via social media, consequently dubbed as the 'infodemic' (e.g. Radu 2020).

In the case of the COVID-19 pandemic, common scare tactics included the use of exaggerated and provocative language, display of explicit images of the people who died from coronavirus and stigmatization of those who do not comply with the rules (those who do not physically distance, wear masks etc.) (Stolow et al. 2020: 531). The latter came to be known as 'pandemic shaming'. Jeniffer Weiner from *The New York Times* (2020) argues that the fear and uncertainty may have encouraged people to scrutinize, shame and 'snitch' uncompliant neighbors. Fear has been a key divider between 'us', who share a strong sense of connectivity, care and togetherness, and 'them' who refuse to respect the rules and consequently put 'us' at risk. Implicit to this divide between 'us' and 'them' is social inequality which

is why Sobande (2020: 2) finds the framing of the COVID-19 pandemic as a 'force that is bringing people together' hypocritical. Gardiner and Fulfer (2020) similarly argue that the solidarity that has been communicated throughout the 2020 pandemic is a narrow, limited kind of solidarity because it is based on fear for our individual health and safety while on the other hand it neglects or even amplifies social inequities. They argue that 'a positive view of solidarity in pandemic times must move beyond compliance with government or public health directives' towards a more inclusive political community (2020: 8). Their discussion builds on Hanna Arendt's (1968) differentiation between 'negative' and 'positive' solidarity. Negative solidarity is based on fear and common experience of suffering and sense of togetherness is being generated through 'identification with a common *bad*' rather than through 'pursuit of a common *good*' (Hayden and Saunders 2019: 15, original emphasis) On the other hand, Arendt's positive solidarity occurs when individuals 'put their efforts towards actively resisting oppression and injustice' and 'improving their common condition' in 'the inclusive space that lies between unique yet equal people' (Hayden and Saunders 2019: 15).

Another powerful fear-based instrument that has been extensively used in pandemics is the metaphors, especially military metaphors that are, according to Craig (2020: 2) 'abundant in discourses of plagues'. Machin and Mayr (2012: 165) argue that metaphors are an important discursive strategy used to 'transport processes of understanding from one realm or conceptual domain to another'. They can be 'deliberately persuasive and often conceal underlying power relations' (2012: 221). Craig (2020) critically addresses instrumental use of metaphors to frame diseases.

He brings up Susan Sontag's acclaimed 1989 essay about AIDS in which she condemns stigmatizing power of metaphors. She argued that metaphors were used to politically weaponize AIDS (Craig 2020: 2). Craig draws a parallel with the rhetoric of the COVID 19 that includes use of 'military commands', such as 'stay at home', 'shelter in place', appreciation for 'front-line workers' and other military associations (3). Discontent with the use of language of war in communicating the 2020 pandemic seems widespread and has given rise to the projects such as #ReframeCovid which is aimed at promoting 'non-war related language on Covid-19'.²

The evidence from 2020 crisis seems to confirm findings from previous pandemics about the fundamental role of experts and efficacy of fear appeals. Lavazza and Farina (2020) assert that countries that give priority to the authority of experts over political authorities are more likely to gain public trust. Early accounts from COVID-19 pandemic indicate that fear-based messages and strategies have been prominently used by governments in fighting coronavirus. At the same time, scholars and citizens raise concerns about militarization of pandemic discourse and the advance of discriminating discourses that encourage social divides. Finally, they criticize the hypocrisy of alleged togetherness and question the frankness of pandemic solidarity.

COVID -19 in Croatia: The Context of the 'First Wave'

At the time of the coronavirus outbreak, Croatia was governed by the conservative Croatian Democratic Union (*Hrvatska demokratska zajednica*, HDZ) and its partners. The Prime Minister was a

² <https://sites.google.com/view/reframe-covid/initiative> (Accessed on: 1 October 2020).

moderate conservative Andrej Plenković who took over the helm of the party and the country in 2016. From January until June 2020 Croatia presided the Council of the European Union. Its entire presidency was marked by an unprecedented global crisis caused by the COVID-19 pandemic.

The trust in institutions in Croatia is generally amongst the lowest in the EU (Henjak, 2017). According to the Eurobarometer, only 15% of respondents in Croatia tend to trust the Government while 16% tend to trust the parliament.³ In comparison, the average trust in national governments and parliaments in the EU is 34%, for both institutions. Moreover, in February 2020, just before the outbreak, 70 percent of respondents included in a regular monthly IPSOS survey believed that Croatia was heading in the wrong direction.⁴

The first COVID-19 case was reported in Croatia on 24 February 2020. Shortly after, The Civil Protection Headquarters of the Republic of Croatia was appointed the main decision making and crisis communication body for all epidemic (later pandemic) related matters. It has been mainly represented by four people who came to embody the battle against the virus: Vili Beroš, the HDZ's Minister of Health, Davor Božinović, the HDZ's Minister of Interior Affairs, Krunoslav Capak, the head of Croatian Institute for Public Health and Alemka Markotić, the head of the Clinic for Infective Diseases 'Dr. Fran Mihaljević'. Božinović has been the leader of the Headquarters, Ca-

pak has been the member while Beroš and Markotić have been associate members. The media will soon brand them as 'the fantastic four' (Horvat 2020).

In the early days of the spread in Croatia, the virus was perceived 'as dangerous as a flu' (Večernji.hr 26 February 2020). However, as the alarming scenes from Italian regions Veneto and Lombardy were mounting and the number of infected people in Croatia started to rise, the rhetoric of the Headquarters became more upsetting. On 26 February 2020 Davor Božinović introduced daily press conferences that will become the main media event in the following weeks. The conferences first took place twice a day, at 9 AM and 4 PM and afterwards once a day, at 2 PM. They were held continuously until 18 May 2020. The most anticipated information delivered at the conferences was the number of people directly affected by COVID – 19 – infected, deceased, people in quarantine etc. The main speakers at the conferences were Beroš, Božinović, Markotić and Capak.

On 16 March 2020, all schools in Croatia went online and soon after other restrictions were imposed: all restaurants, cafes and stores were closed except for supermarkets, pharmacies and drugstores, public events and gatherings were banned, and public transportation was halted. A week later, on 22 March 2020, Zagreb was hit by a strong earthquake that ruined parts of the city and left many people homeless. The earthquake urged many people to flee Zagreb which led the Headquarters to restrict inter-city movements of people. From 23 March 2020 commuting between cities was possible only with a special pass issued by state or local authorities. Croatia is now officially in a lockdown. According to the report released by The Oxford COVID-19 Government Response Tracker (OxCGRT) on 24 March 2020,

³ Eurobarometer (November 2019) file:///C:/Users/Korisnik/Downloads/eb92_nat_hr_hr.pdf

⁴ Dnevnik.hr (25 March 2020): Imaju li Vlada i predsjednik podršku građana u borbi protiv koronavirusa. <https://dnevnik.hr/vijesti/koronavirus/crobarometar-ima-ju-li-vlada-i-predsjednik-podrsku-gradjana-u-borbi-protiv-koronavirusa---599087.html>. (Accessed 15 September 2020).

Croatia was among the countries with the most rigorous pandemic response in Europe.⁵ The infliction of restrictive measures was accompanied by pervasive public campaign that encouraged people to protect themselves and 'stay at home' (*#ostanidoma*). The campaign was ferociously supported by the media. On 17 March 2020 editors of selected news media were summoned by the Government to a briefing about COVID-19 reporting. The agenda of the meeting was allegedly to instruct the media to reduce the panic and stop the spread of disinformation. Croatian Journalists' Association and the media that were not invited strongly criticized the meeting. Nevertheless, all mainstream media outlets endorsed 'stay at home' directions.

On 27 April 2020, the restrictions started to loosen up. On 11 May 2020 schools re-opened for younger children, along with restaurants and bars and the ban on inter-city travels was abolished. Croatia was slowly returning to its (new) normal.

The handling of the pandemic in Croatia throughout February, March and April 2020 was generally perceived as timely, adequate, and successful, while the actions of the Headquarters were hardly challenged or disputed. In April 2020, IPSOS registered a surprising surge in public optimism: 51 percent of respondents thought the country was going in the right direction.⁶ This was probably due to a confidence the citizens felt about

how the crisis was being handled. In the same month, Minister Vili Beroš emerged as the most popular politician in the country for 29.2 respondents compared to only 2 percent in March 2020, which is the biggest surge in personal rating in the history of CRO Demoskop, a regular political monthly survey conducted by Promocija Puls.⁷

In May 2020 the public mood shifted back to pessimism, with 61 percent of respondents thinking that country was going in the wrong direction to further deteriorate in June 2020 with 70 percent of the respondents thinking that the country was not doing well.⁸ Personal rating of Vili Beroš also started to deflate – he emerged as the most positive politician for 15.4 percent of respondents in May and 8.1 percent in June 2020.⁹

⁷ Maretić Žonja, Petra (5 April 2020) Nakon tri mjeseca HDZ ponovno prvi izbor građana, a a Beroš najpozitivniji političar. *Večernji list*. <https://www.vecernji.hr/vijesti/neocekivana-promjena-u-jeku-krize-politicari-ce-morati-opravdati-velika-ocekivanja-1392018>. (Accessed 10 November 2020).

⁸ Dnevnik.hr (25 May 2020): Crobarometar otkriva odnos snaga mjesec dana prije izbora. HDZ ispred Restart koalicije, Škoro treći. <https://dnevnik.hr/vijesti/parlamentarni-izbori-2020/crobarometar-za-svi-banj-hdz-na-vrhu-ali-im-je-restart-za-pe-tama---606754.html>. (Accessed 15 September 2020). Dnevnik.hr (26 June 2020) Hrvatska u završnici izbora. <https://dnevnik.hr/vijesti/parlamentarni-izbori-2020/hrvatska-u-završnici-izbora-hdz-biraju-stariji-muskarci-a-restart-koaliciji-sklonije-zene---610790.html>. (Accessed 15 September 2020).

⁹ Gregoret, Damira (7 June 2020): Novi CRO Demoskop: Preokret na vrhu, Restart u prednosti pred HDZ-om! Milanović najnegativniji. *RTL*. <https://www.rtl.hr/vijesti-hr/novosti/hrvatska/parlamentarni-izbori-2020/3829890/najnoviji-cro-demoskop-preokret-na-vrhu-restart-koalicija-u-prednosti-nad-hdz-om-milanovaic-najnegativniji> (Accessed 10 November 2020).

⁵ Coronavirus Government Response Tracker, <https://www.bsg.ox.ac.uk/research/research-projects/coronavirus-government-response-tracker>. (Accessed 15 September 2020).

⁶ Dnevnik.hr (24 April 2020) HDZ povećao prednost pred SDP-om, popularnost raste i Plenkoviću i Milanoviću. <https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/crobarometar-popularnost-stranaka-i-politicara-u-vrijeme-korona-krize---602923.html>. (Accessed 15 September 2020).

However, the overall perception of the Headquarters' response to the pandemic remained flattering in June 2020. According to Promocija Plus, 76.6 percent of respondents thought that the measures imposed by the Headquarters were well balanced while 87.2 percent said that they trusted or entirely trusted the Headquarters and their measures.¹⁰ By November 2020, the support for the Headquarters shrunk to 36 percent and support for the measures to 41.9 percent.¹¹

Methodology and research design

The goal of this study is to analyze features of the 2020 COVID-19 pandemic communication that may have encouraged Croatian public to comply with the new framework of life based on restrictions. It uses textual analysis to examine communication related to the COVID-19 pandemics in Croatia on two levels. First, it examines media coverage of three key individuals who acted on behalf of the Civil Protection Headquarters of the Republic of Croatia – Vili Beroš, Davor Božinović and Alemka Markotić. For the reasons of feasibility (primarily related to data processing and time constraints) the decision was made to exclude Krunoslav Capak from the study. Pilot analysis has indicated

¹⁰ Net.hr (6 June 2020). Veliko istraživanje: Jesu li mjere bile pretjerane? Građani su rekli svoje i otkrili što ako dođe do drugog vala. <https://net.hr/danas/hrvatska/veliko-istrazivanje-kako-nakon-svega-hrvati-ocjenjuju-rad-stozera-zanimljivo-misljenja-se-razlikuju-po-tome-biraju-li-hdz-ili-sdp/>. (Accessed 28 September 2020).

¹¹ Gregoret, Damira (7 November 2020): Koliko građana podržava lockdown, a što bi ostavili otvoreno?. *RTL*. <https://www.rtl.hr/vijesti-hr/novosti/hrvatska/3921186/ekskluzivno-veliko-istrazivanje-rtl-a-koliko-gradjana-podrazava-lockdown-a-sto-bi-ostavili-otvoreno-otkrivamo-i-kojem-c-lanu-stozera-najvise-vjeruju/> (Accessed 10 November 2020).

that he was the least exposed member of the Headquarters and that the study will not be compromised if this concession is made. However, further analyses of the Headquarters' role in the 2020 pandemic in Croatia should include Capak whose role and public visibility increased in the later stages of the pandemic.

The underlying assumption is that the favorable media representation of the individuals who were perceived as the faces of the battle against the pandemics may have been important in boosting their authority, and consequently their ability to persuade otherwise pessimistic and distrustful citizens.

The analysis of the news coverage relies on both quantitative and qualitative content analysis. The unit of analysis is one online article.

The second goal is to investigate discursive strategies and persuasive techniques used by Beroš, Markotić and Božinović to encourage citizens to act in accordance with imposed measures. Their statements are examined using qualitative content analysis. The 'statement' is here understood as the totality of all direct or paraphrased words assigned to one person in one article. All media outlets covered press conferences of the Headquarters and most of them aired or published same or similar reports, based on what was said that day at the conference. Although unmediated transcripts from press conferences would be more appropriate for this type of analysis, the presence of exhaustive press conference reports across different media outlets, including Index.hr and Večernji.hr, justifies the choice of material. This limitation of news articles is the immanent presence of the media filter that needs to be acknowledged and properly addressed by researcher.

The analysis on both levels includes articles related to the pandemic that

mention Vili Beroš, Davor Božinović and/or Alemka Markotić published on Večernji.hr and Index.hr from 24 February to 11 May 2020. The starting date is the day when the first COVID-19 case was reported in Croatia and the end date is the day when children returned to schools and other lockdown measures were significantly reduced. The articles that mention Beroš, Božinović and/or Markotić in passing but make no further reference to any of them were excluded from the sample

Večernji.hr is the online edition of one of the two leading Croatian broadsheet newspapers, *Večernji list*, owned by the Styria publishing company. *Večernji list* has a reputation of a mainstream, conservative-leaning newspaper. Bilić et al. (2018) classify it as a center-right private news organization. Its main competitor is *Jutarnji list* owned by Hanza Media, which is commonly perceived as a liberal-leaning newspaper. Bilić et al. (2018) identify it as a center-left private news organization. According to the Reuters Institute Digital News Report (2019), the main sources of print news in 2019 were the left-leaning tabloid *24 sata* owned by the Styria (37%, weekly use), *Jutarnji list* (29%) and *Večernji list* (19%).¹² The online edition of Večernji.hr has a weekly reach of 20 percent and is the best ranked conservative-leaning news site, according to the Reuters Institute.

Index.hr is the second most popular online news site after 24sata.hr (weekly reach of 56% and 57% respectively) and the most popular native digital news site in Croatia, according to the Reuters Institute (2019). It was established by journalist Matija Babić and has a reputation of an independent, liberal, and strongly oppositional outlet. Its editorial policy

¹² Peruško, Zrinjka (2019): *Reuters Digital News Report*. <http://www.digitalnewsreport.org/survey/2019/croatia-2019/>. (Accessed 20 August 2020).

towards HDZ's Government is aggressively critical while Večernji.hr is more accommodating. Finally, *Večernji list* was part of the group that was invited to the Government meeting concerning the Covid-19 reporting while Index.hr was not.

The rationale behind the choice of outlets was to include two influential media that have significant market share, different ownership, contrasting ideological positions and opposite tone towards the Government. Future studies should include more outlets that should lead to more conclusive findings.

The final sample includes 475 articles, 226 in Večernji.hr and 249 in Index.hr.

Findings

Media Representation of the Headquarters

The content analysis was conducted on 475 articles. Vili Beroš is mentioned in 217 articles (136 published on Večernji.hr and 91 on Index.hr), Davor Božinović in 177 (70 published on Večernji.hr and 107 on Index.hr) and Alemka Markotić in 123 (61 published on Večernji.hr and 62 on Index.hr). The articles were first coded for the presence of positive sentiment towards Beroš, Božinović or Markotić; then they were coded for the presence of negative sentiment towards them and finally, the articles were coded for the presence of unpleasant topics or arguments that do not necessarily involve criticism of analyzed people but may be potentially challenging to their image. For instance, articles that question if Croatia is testing enough, if there is enough medical equipment, or if nurses would be adequately paid for their work, were coded as positive in this category. The category was introduced because the pilot study indicated that the overall media coverage of the Headquarters

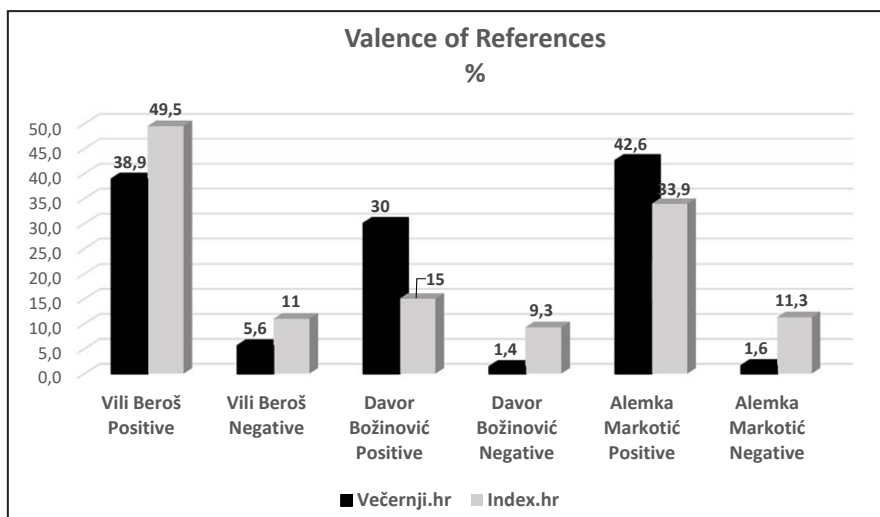

Figure 1. Valence of References

was not only favorable but that the media were also quite reluctant to question decisions of the Headquarters and bring up provocative issues in the early days of the pandemic. The agreement between coders across all categories ranged from Cohen's kappa .823 to 1.00

The analysis has revealed that the sentiment towards three most prominent figures who personified the battle against the virus, Vili Beroš, Davor Božinović and Alemka Markotić was exceptionally favorable. Figure 1 shows that Vili Beroš was the most praised person, followed by Alemka Markotić and finally by Davor Božinović.

Interestingly, Index.hr that is routinely aggressively negative towards governing political establishment and especially towards HDZ, had more positive references to Beroš than Večernji.hr (49.5 % compared to 38.9%). On the other hand, Index.hr had also significantly more negative comments than Večernji.hr (11% compared to 5.6%). The most acclaimed person on Večernji.hr was Alemka Markotić, with 42.6% articles that contain positive mention.

Her portrayal on Index.hr was also overwhelmingly favorable, with 33.9 % of articles that contain some positive remark. Davor Božinović was the least praised member of the team, with 30% positive references on Večernji.hr and 15% on Index.hr. Nevertheless, positive comments were convincingly more dominant than the negative ones. The highest total of 7.8% negative comments on both news sites was registered for Beroš, compared to 6.5% for Markotić and 6.2% for Božinović. As suggested in Figure 1, Index.hr was generally much more prone to negative comments than Večernji.hr. However, percentages are still surprisingly low, given the profile and fundamentally critical discourse of the site.

Figure 2 shows that negative comments about Beroš, Markotić or Božinović were almost nonexistent in February and March. The criticism started to show only in April, while the time span for May is too short to demonstrate the actual monthly trend.

In sum, results presented in this section confirm the initial impression that

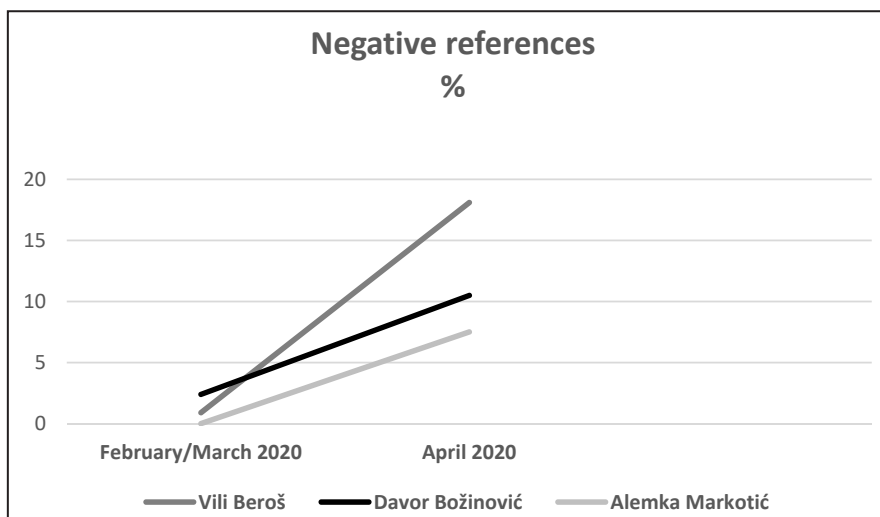

Figure 2. Negative references

the news coverage of the main pandemic envoys on Večernji.hr and Index.hr was exceptionally affirmative, especially during the first month of the crisis.

Inquiry into the presence of provocative and potentially damaging topics indicates that Index.hr was much more willing to address provocative issues and raise critical arguments (see Figure 3).

Figure 4 demonstrates that analyzed outlets were very conciliant in February and March while their tone became more confronting in April 2020.

However, the overall percentage of articles that contained contesting arguments remained relatively low – 19.35% for Vili Beroš, 16.95% for Davor Božinović and 10.57% for Alemka Markotić.

Media Representation of the Headquarters: Qualitative Findings

This section uses qualitative analysis to illustrate the findings from the previous section. Vili Beroš and Alemka Markotić were mostly praised for their expertise, communication skills and integrity.

Their media portrayal was especially flattering in February and March 2020, at the beginning of the crisis.

On 18 March 2020 Večernji.hr wrote: 'Vili Beroš has become the strongest link. The citizens simply trust him. His right and left hand, Alemka Markotić and Krunoslav Capak demonstrate supreme expertise and communication skills on every occasion'. On the same day, Index.hr (18 March 2020) quoted a letter from Croatian Patients' Association in which the president of the Association praises Beroš for his 'professional leadership of the defense against the pandemic' and says: 'Your calming public appearances and actions will hopefully save many lives of Croatian citizens, especially of the elderly... We, the Association... are immensely grateful for that'. Such messages of people's support and gratefulness were observed in both analyzed outlets but were apparently present in other mainstream media as well. Prominent was also the practice of quoting Beroš's social media posts and reporting about mainly delighted citizens' reactions. 'Beroš is a

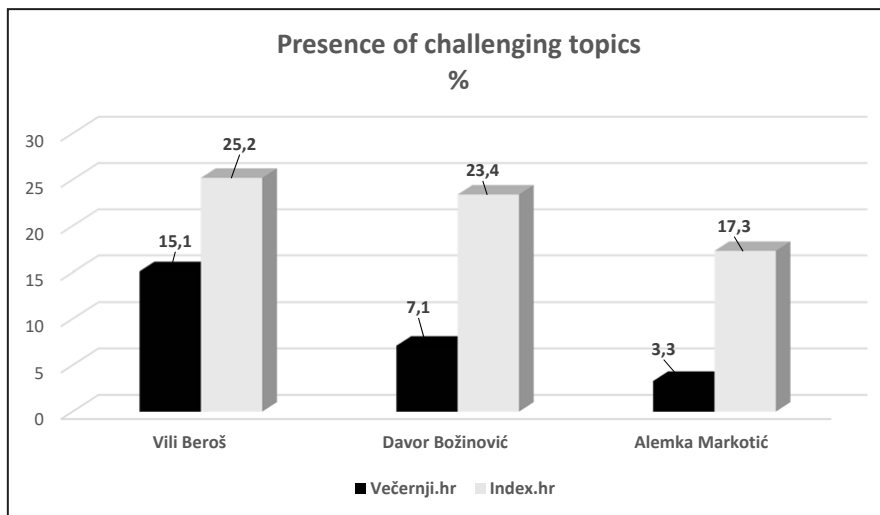

Figure 3. Presence of challenging topics

hit on social media, Croats adore him', wrote Index.hr (26 March 2020) and carried messages of enchanted citizens: 'Minister, thank you for your serenity and encouragement for all of us. You are our hope', 'You are the man who can be trusted', 'Vili for Prime Minister', etc. (Index.hr, 26 March 2020).

His 'calm' communication was the subject of numerous commentaries and news reports: 'New minister of health has swiftly gained huge public trust, mainly because of his calm and clear communication with the public' (Index, 22 March 2020); 'Minister Beroš won sympathies of Croatian citizens during battle with coronavirus with his communication style' (Index, 23 March 2020); 'He is ready to answer all journalists' questions, he is not arrogant and he remains calm when many have succumbed to panics' (Večernji.hr, 18 March 2020), etc. Even when crisis communication of the Government in general was criticized, Beroš was being praised as 'calm and relatively good communicator' (Index.hr, 19 March 2020).

Similar was representation of Alemka Markotić whose communication was described by Index.hr (26 February 2020) as 'professional and calm' and by Večernji.hr as 'clear, precise, calm and corroborated' (26 February 2020). Večernji.hr (11 March 2020) even suggested she should be awarded a title of the 'communicator of the year'.

Davor Božinović was not praised as often as the other two, but he was also complimented for his communication and organizational abilities, especially by Večernji.hr: 'If we are talking about deserving and committed individuals, Davor Božinović... should not be denied the merit of uniting superb experts into a harmonious team' (Večernji.hr, 18 March 2020).

One of the labels commonly assigned to the members of the Headquarters that stood out in the analyzed articles but seems to stretch across different media, is a label of a hero. 'Hero of the nation who did not want to be a hero' is how Večernji.hr described Vili Beroš (30 March 2020); 'A heroine, or just a woman who does her job wholeheartedly?'

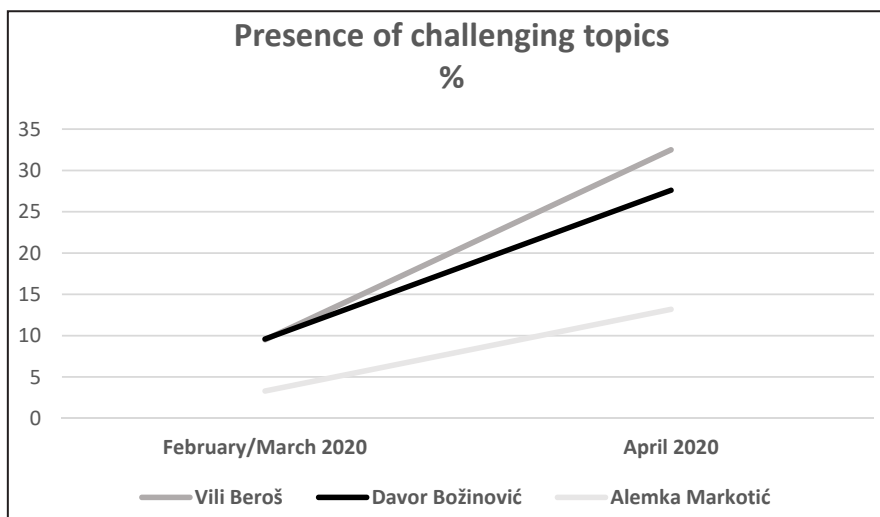

Figure 4. Presence of challenging topics across time

wrote Index.hr about Alemka Markotić (1 April 2020).

A trend has started when a boy named Šimun from village of Nuštar made a drawing of Beroš as Superman, Božinović as Flash Gordon, Capak as Batman and Markotić as Wonder Woman. The drawing was initially posted on Nuštar's official Facebook page, but it went viral when Beroš commented on the post: 'Dear Šimun, thank you. Take care of your family. You are their shield and my hero. Hi from Vili' (Index.hr, 27 March 2020). Božinović also reacted to the boy's drawing. He shared the drawing along with a message that was reported all over, including Index.hr (27 March 2020) and Večernji.hr (27 March 2020): 'We'll do anything to return childhood to our children. Šimun, thank you for your support, we shall never get tired because of you'. Other children's creations also got significant media attention, from drawings ('Heartbreaking: A girl from Murter drew a banknote with Alemka Markotić', Večernji.hr, 26 March 2020) to Lego constructions ('Davor Božinović sent a present to lit-

tle Dominik who used Lego figurines to impersonate the members of the Headquarters', Index.hr, 29 February 2020).

Creating bond with children was not the only technique used to 'humanize' Beroš, Markotić and Božinović. 'Humanization' is a political communication technique commonly used to soften politician's image and to demonstrate that he or she is not only outstanding professional but also good and caring human being (see Grbeša, 2010; Holtz-Bacha, 2004). Both Index.hr and Večernji.hr 'humanized' them by sharing information from their private lives. For instance, they published several interviews with Beroš's wife and we learned the names of Beroš's children and his dog. Alemka Markotić's life story and her war experience were also widely covered (e.g. 'She saved people in war', Index, 1 March 2020, etc.). Another related technique used to portray the members of the Headquarters was celebrification (e.g. Driessens, 2013). For instance, both Index.hr and Večernji.hr shared a post of Croatian actress who 'dreamt' that she and Minister Beroš 'fell

in love' (24 March 2020). Besides, Beroš was often referred to as 'my friend Vili' (e.g. Index, 26 March 2020), which is a direct reference to a famous American movie "Free Willy" (1993) that brings a story of a goodhearted whale who befriends a little boy.

Media representation of Croatian corona envoys on Index.hr and Večernji.hr has been exceptionally positive. This finding is in contrast with usually intensively negative news coverage of political institutions in Croatia (Grbeša 2017). They were praised for their professional competence, communication skills and character. The image that was projected by both analyzed outputs in examined period is the one of credible experts and likable people that were awarded the status of 'heroes' that people can look up to. The media portrayal of them as both exceptional professionals and kind, caring people has possibly inspired public sympathies and encouraged people's compliance with restrictive measures that have utterly shattered their lifestyle and daily routines. Outstanding personal rating of Vili Beroš and unexpected jump in public optimism measured in April 2020 speak in favor of this assumption

However, the immaculate media image of the Headquarters started to deteriorate in April 2020, probably because their decisions were perceived as inconsistent and speculative. For instance, they closed stores on Sunday with no convincing argument; they allowed church mass gatherings, while other venues were still closed, and people were encouraged not to leave their homes etc. In addition, they were repeatedly criticized for politicizing their role and acting as a megaphone of the ruling HDZ. Vojislav Mazzocco from Index.hr (2020) wrote: "The Headquarters was presented as a super competent team that is going to save us. They did part of the job ex-

ceptionally well, and then they started to politicize and make moves that are so typical of Croatian bureaucracy – pointless and harmful'. Perceived intrusion of politics into the actions of a team that was complimented for being 'professional', seems to have crucially tainted their reputation in the analyzed media.

The Rhetoric of the Headquarters

Preliminary analysis of statements of Vili Beroš, Davor Božinović and Alemka Markotić indicates that they were heavily relying on pandemic-related communication strategies that were discussed in the theoretical chapter: use of fear appeals and metaphors of war, encouraging sense of togetherness and pandemic shaming.

Fear appeals

Fear appeals permeated the discourse of the main key communication envoys in Croatia during the first wave of the pandemic. Although initial messages were intended to reduce the panic and minimize severity of the threat, the tone of the messages soon became more disturbing and consequently, more pressuring. Fear appeals were used on three levels: (a) to induce fear from the disease and its consequences on individual and social level, (b) to indicate that people who do not comply with the rules represent a danger, and (c) to threaten with sanctions those who challenge the rules or undermine attempts of the Headquarters.

As suggested by Wilke and Allen (2000), fear appeals are the most effective when combined with high-efficacy messages. The rhetoric of the Headquarters was a constant mix of scare tactics and efficacy messages. For instance, 'until now there were no cases among children but now we have more and more cases among children, even some death cases. Middle-aged and young people

should not think that they are not in danger' (Alemka Markotić, Večernji.hr, 11 April 2020), and then 'all these protective measures that we have been introducing wouldn't be efficient if citizens did not comply with them' (Alemka Markotić, 23 April 2020) or 'our destiny is in our hands... If we act in accordance with the rules, we may prevent further spread' (Vili Beroš, Večernji.hr, 30 March 2020).

The efficiency of Croatian approach was additionally accentuated by promoting comparative statistics that suggested that Croatia was more successful in combating the virus than some more advanced countries, such as France, Italy and Germany (Vili Beroš, Večernji.hr, 27 March 2020).

Disobedience was represented as the biggest threat to the efficiency. Those breaking or challenging the rules were identified as an immediate threat to the wellbeing of individuals and society. While addressing those who resisted the measures, Alemka Markotić has authored some of the most memorable pandemic soundbites: 'Breaking self-isolation is the same thing as having a gun and wanted to kill someone because you are irresponsible' (Večernji.hr, 16 March 2020) and 'Maybe I was too gentle when I compared it to shooting a gun. I'll be more severe now – it is like shooting a rifle in a shopping mall, it is terrorism' (Večernji.hr, 20 March 2020). She also coined the term 'corona party' (Alemka Markotić, Večernji.hr, 21 March 2020) referring to the people who were leaving their homes and gathering in the open. The specific technique used by Markotić to identify those noncompliant as 'assassins' and 'terrorists' is known as 'name calling' and entails assigning unattractive labels to individuals, groups or practices we want the public to condemn and reject (Sproul 2001).

The last set of fear appeals was based on threat of sanctions for breaking the rules. The most vocal about sanctions was, expectedly, Minister of Internal Affairs, Davor Božinović. He warned that 'Croatian police is going to monitor how people comply with the measures; if they don't they (the police) are going to react...', and 'I saw people walking in pairs this morning. This should not be happening. Keep the distance or police will punish you' (Index, 21 March 2020).

Finally, members of the Headquarters repeatedly condemned communication that was considered 'disinformation' or just hostile towards the efforts of the institutions: 'Information that have been circulating since yesterday that the number of infected is being concealed are a deep insult to the people who have been protecting health of this country; institutions will know how to protect themselves, if these insults continue' (Alemka Markotić, Večernji.hr, 12 March 2020). Interesting in that respect is a request from Davor Božinović regarding April Fool's Day to refrain from sharing jokes that could turn into disinformation. 'Let's keep humor funny', he pleaded (Večernji.hr, 31 March 2020).

Metaphors of War

As argued in earlier chapter, war metaphors are a distinctive feature of pandemic discourse. 'Covidian military metaphors', as Craig (2020) branded them, were abundantly present in Croatian public discourse during the first wave of the pandemic. Aside from concepts and expressions that are part of the global Covid-19 novel language, such as the "stay at home" (*#ostanidoma*) mantra, the use of words 'headquarters', 'isolation' and 'quarantine' and exploitation of generic war metaphors, association to the state of war was achieved through constant reminiscence of the 1990s Homeland War.

Davor Božinović (Večernji.hr, 31 March 2020) asserted:

'Like 29 years ago, we are faced with unfamiliar and unpleasant scenario... I can only wish for ourselves to be responsible, solidary and united in empathy and taking care of each other as our soldiers were in the war... I would like to thank the police, civil protection services, army, and of course, health workers. All these services were first on the ground in the war, and they are first on the ground today'.

Similarly, Alemka Markotić (Večernji.hr, 16 March 2020) commented: 'The Minister has declared mobilization and they (health workers) will go wherever they are needed... The Homeland War did not happen such a long time ago; the reaction and organization of our health service back then was exceptional. Our people are very competent. We are good when circumstances require us to be'. She also pleaded: 'During the war we were all confined for months; why can't we endure now, in the comfort of our homes, with everything we have in there' (2 April 2020). In addition to the Homeland War, national unity was promoted by evoking some other glorious and unifying moments in Croatian history, such as the performance of Croatian soccer team at the World Championship in Russia in 2018: 'It all reminds me of the World Cup. It is nerve-reckling. As we know, Croats were winning in the extra time and penalties. But you know it is unnerving. I wish we do not do that and that we win in those ninety minutes' (Alemka Markotić, Index.hr, 1 April 2020).

Aside from these specific national metaphors, examples of commonly used generic military metaphors include: 'battle with coronavirus' (e.g. Vili Beroš, Index.hr, 1 March 2020); 'I am

only a soldier in this battle' (Vili Beroš, Index.hr, 17 March 2020); 'our strategy of defense' (e.g. Vili Beroš, Večernji.hr, 15 March 2020); 'mobilization of health workers' (Vili Beroš, Večernji.hr, 15 March 2020); 'first line of defense' (Vili Beroš, Večernji.hr, 25 March 2020); 'every war has its spies (*peta kolona*)' (Vili Beroš, 25 March 2020) etc. Common was also honoring of professions whose contribution is crucial in times of war, such as the army, police, health workers and journalists. For instance, 'You journalists are doing a great thing and I congratulate you on your professionalism' (Vili Beroš, Večernji.hr, 4 April 2020).

Sense of togetherness

The discourse of togetherness in Croatia was built around shared sense of solidarity: 'We need to be compassionate', said Vili Beroš (Večernji.hr, 8 March 2020). However, what togetherness really meant was collective compliance with public health directives. Indeed, the most prominent aspect of togetherness was to praise those who comply with the rules and thus contribute to positive outcome of the battle against the virus. For instance, 'our message is – respect our decisions; that is the only way in which we can succeed. I would like to compliment all the citizens who comply with the rules, I would like to compliment everyone who helps our elderly citizens' (Davor Božinović, Večernji.hr, 20 March 2020) or 'If we are right after Japan (in terms of the success rate), it means that we have perfect citizens' (Alemka Markotić, Večernji.hr, 4 April 2020).

The technique that was abundantly used in constructing this idea of collectivity and shared experience is 'bandwagon'. It is aimed at creating an impression that 'everybody is doing it', which is why we should do it as well (Sproule 2001: 136). In this case 'everybody' is all compliant citizens who are repeatedly

praised for their resilience and discipline. For instance, 'The result we have is an accomplishment of all citizens who comply with the measures', (Davor Božinović, Večernji.hr, 11 April 2020) or 'I compliment all health workers and citizens who follow instructions of the Headquarters because your self-discipline led us to such good results. Thank you all!' (Vili Beroš, Večernji.hr, 19 April 2020).

Aside from sharing the same notion of good behavior, 'togetherness' of good citizens is being constructed in relation to the 'others' who misbehave and undermine rules and efforts of the Headquarters. Accentuating difference between 'us', who respect imposed frames of conduct and contribute to public health, and 'them' who represent a threat to public safety, the Headquarters was relying on 'negative solidarity' as the driving force behind collective pandemic identity.

Pandemic shaming

Finger-pointing and attribution of blame were standard techniques used to shame those who do not comply with the rules. For instance, 'I am proud, and we need to thank majority of Croats who have complied with the measures. However, those who have been obstructing our measures, need to be criticized' (Vili Beroš, Večernji.hr, 26 March 2020).

Certain parts of the country were identified as particularly troublesome and were consequently subjected to geographical shaming. This is particularly true for the coastal Mediterranean region of Dalmatia, known for its easy-going mentality and relaxed lifestyle. For instance, Vili Beroš warned: 'The situation is good because citizens respect the measures. However, I am saddened by the news coming from Zadar, Šibenik and

Split (cities in Dalmatia) where young people are gathering, drinking drinks and having fun. They are endangering themselves, health of their family and their nation' (Večernji.hr, 2 April 2020). Stereotyping people in Dalmatia as 'special' and 'different', and therefore probably more prone to ignorant behavior is implied in Alemka Markotić's patronizing statement: 'Our South, Dalmatia and Dubrovnik have been an avant-garde for centuries, in culture, sports, science, in everything, so we are sure they will be an avant-garde in defense against the virus' (Večernji.hr, 4 April 2020) and 'I ask them (Dalmatians) to be patient and to stop the spread of coronavirus; then we, the outsiders, we'll join them on our sea and we will not lose the tourist season' (Index.hr, 01 April 2020).

Conclusion

The goal of this study was to deconstruct media coverage of the people who were perceived as the faces of the battle against coronavirus in Croatia and to test if and how 'corona communicators' were using pandemic-related strategies of persuasion to achieve compliance. The incentive for this study was the impression that the coverage of the key communicators was exceptionally positive, that media tended to glorify the members of the Headquarters and that according to the relevant opinion polls, public tended to trust them.

The findings of the study point to three main conclusions. First, content analysis of the two online news sites, Večernji.hr and Index.hr showed that the coverage of Vili Beroš, Davor Božinović and Alemka Markotić was indeed overwhelmingly positive during the first three months of the pandemic. Negative comments were surprisingly rare even on Index.hr that was generally more critical than Večernji.hr but still far less than expected, given its editorial policy and usual-

ly harsh style of reporting. Moreover, during February and March, none of the news sites was really pushing issues or angles that challenged pandemic-related policies or actions. Qualitative analyses revealed that Beroš and Markotić were often praised for their competence, clarity, and sobriety, while Božinović was saluted for his organizational abilities and determination. Humanization technique was used to present primarily Beroš and Markotić, but also Božinović, as not just outstanding professionals, but also as caring human beings. This was achieved mainly by sharing stories about their lives, hobbies, and families. Another strand of humanization was to report about children's affection for the members of the team and vice-versa. Children were crucial in branding the team as "heroes" because the media built on children's creations that portrayed Beroš, Markotić, Božinović and Capak as superheroes. In addition, the 'heroism' was constructed around people's admiration for the members of the team, especially for Vili Beroš who was often glorified as the 'savior'. These findings are in line with evidence from other studies about the role of chief medical experts in health crisis risk communication and arguments about their 'celebrification' in the 2020 pandemic.

Second, the Headquarters was, intuitively or strategically, promoting tactics and discourses that were observed in previous pandemics or registered in other countries during the 2020 pandemic. Fear was abundantly present in the discourse of all three examined individuals. It was used to scare the public about the disease and its consequences, to identify those who resist the rules as dangerous, and to threaten those who break the rules with sanctions. As recommended by risk communication scholars, fear appeals were commonly combined with 'high-efficacy' messages. Military meta-

phors, as another prominent feature of the 'discourse of plague', were routinely present in communication of Beroš, Božinović and Markotić. Aside from generic war metaphors, a particularity of Croatian corona communication is the use of associations to the Homeland War. These associations served to evoke the feelings of unity, discipline, endurance, and victory. Finally, the idea of togetherness and solidarity permeated the rhetoric of Beroš, Božinović and Markotić and was often combined with the 'shaming' of uncompliant citizens. Interestingly, 'pandemic shaming' during the first wave in Croatia involved geographical stereotyping of Dalmatia, coastal region whose inhabitants are typically perceived as relaxed which in the discourse of the pandemic, translates into ignorant and unruly.

In sum, favorable media representation of Croatian corona envoys has probably encouraged people to trust their decisions and comply with restrictive measures that have suspended their freedoms and changed their life routines almost overnight. This suggestion is in line with previous findings about correlation between experts' integrity and trust in times of pandemic. However, as soon it was perceived that decisions of the Headquarters may be driven by politics rather than expert judgments, the media image of the key communicators started to deteriorate. Over the course of time, the public image of the Headquarters has also declined. With the loss of trust in the Headquarters, Croatia has lost important asset in fighting the virus. Achieving compliance in 'the second wave' with fallen heroes, exhausted citizens, and media back in the usual tracks of cynicism and negativity, will be a demanding mission.

Given the normally critical position of the news media towards political institutions and low public trust in institutions

in Croatia, these findings, although indicative rather than conclusive, call for comprehensive research of the influ-

ence of crisis communication envoys and their mediated image on public and achieving compliance in times of crises.

References

- Arendt, Hannah. 1968. Karl Jaspers: Citizen of the world? In: *Men in dark times*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, pp. 81-94.
- Bilić, Paško, Furman, Ivo, Yildirim, Savaş. 2018. The Refugee Crisis in the Croatian Digital News: Towards a Computational Political Economy of Communication. *The Political Economy of Communication*. (6) 1: 59-82.
- Björkdahl, Kristian, Carlsen, Benedicte. 2017. Fear of the Fear of the Flu: Assumptions About Media Effects in the 2009 Pandemic. *Science Communication*. (39) 3: 358-381. DOI:10.1177/1075547017709792
- Caulfield, Timothy, Declan, Fahy. 2016. Science, Celebrities, and Public Engagement. *Issues in Science and Technology* (32) 4: 24-26.
- Craig, David. 2020. Pandemic and its metaphors: Sontag revisited in the COVID-19 era. *European Journal of Cultural Studies*. (00) 0: 1-8. DOI: 10.1177/1367549420938403
- Driessens, Oliver. 2013. The celebrityization of society and culture: Understanding the structural dynamics of celebrity culture. *International Journal of Cultural Studies*. (16) 6: 641-657. DOI: 10.1177/1367877912459140.
- Freimuth, Vicki, Linnan, Huan W., Potter, Polyxeni. 2000. Communicating the threat of emerging infections to the public. *Emerging Infectious Diseases*. (6) 4: 334-347. DOI: 10.3201/eid0604.000403
- Gardiner, Rita A., Fulfer, Katy. 2020. Virus interruptus: An Arendtian exploration of political worldbuilding in pandemic times. *Gender Work Organ*. 1-12. DOI:10.1111/gwao.12510
- Grbeša, Marijana. 2010. Privatisation of Politics in Croatia: Analysis of the 2003 and 2007 Parliamentary Elections. *Medijska istraživanja*. (16) 2: 57-79.
- Grbeša, Marijana. 2017. Komuniciranje izvršne vlasti i javne uprave u medijaliziranom okruženju: izazovi i prilike. U: Koprić, Ivan, Musa, Anamarija, Giljević, Teo (ur.). *Građani, javna uprava i lokalna samouprava: povjerenje, suradnja, potpora*. Zagreb : Institut za javnu upravu, pp. 105-132.
- Hayden, Patrick, Saunders, Natasha. 2019. Solidarity at the Margins: Arendt, Refugees, and the Inclusive Politics of World-Making. In: Hiruta, Kei (ed.) *Arendt on Freedom, Liberation, and Revolution*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 171-199.
- Hanley, Jon. 2020. Coronavirus: Meet the scientists who are now household names. *The Guardian*. 22. March 2020. <https://www.theguardian.com/world/2020/mar/22/coronavirus-meet-the-scientists-who-are-now-household-names>. (Accessed 10 November 2020).
- Henjak, Andrija. 2017. Institutional Trust and Democracy Satisfaction in Croatia: Partisanship Versus Outcome Driven Evaluations. *Hrvatska komparativna i javna uprava* 17 (3): 343-363.
- Holz-Bacha, Christina. 2004. Germany: How the private life of politicians got into the media. *Parliamentary Affairs*. (57) 1: 41-52. DOI: 10.1093/par/gsh004
- Horvat, Hrvoje. 2020. Vili "the Kid" Beroš s javnim zdravstvom nadmašio Donalda Ducka. *Večernji.hr*. 9 April 2020. <https://www.vecernji.hr/premium/vili-the-kid-beros-s-javnim-zdravstvom-nadmasio-donalda-ducka-1393151>. (Accessed 10 September 2020).
- Lavazza, Andrea, Farina, Mirko. 2020. The Role of Experts in the Covid-19 Pandemic and the Limits of Their Epistemic Authority in Democracy. *Frontiers in Political Science*. (1) 1: 1-11. DOI: 10.3389/frps.2020.00001

- tiers in public health. 8: 1-11. DOI: 10.3389/fpubh.2020.00356
- Machin, David, Mayr, Andrea. 2012. *How To Do Critical Discourse Analysis. A Multimodal Introduction*. Sage.
- Mazzocco, Vojislav. 2020. Ovo je deset besmislenih i štetnih odluka Stožera. *Index.hr*. 27 April 2020. <https://www.index.hr/vijesti/clanak/ovo-je-deset-besmislenih-i-stetnih-odluka-stozera/2178434.aspx>. (Accessed 5 October 2020).
- Radu, Roxana. 2020. Fighting the 'Infodemic': Legal Responses to COVID-19 Disinformation. *Social Media and Society*. 1-4. DOI: 10.1177/2056305120948190
- Rašović, Renata. 2020. Sada barem znamo kako izgleda Hrvatska kada je vode sposobni. *Večernji.hr*. 25 March 2020. <https://www.vecernji.hr/premium/sada-barem-znamo-kako-izgleda-hrvatska-kada-je-vode-sposobni-1388624>. (Accessed 5 October 2020).
- Reynolds, Barbara, Seeger, Mathew W. 2005. Crisis and Emergency Risk Communication as an Integrative Model. *Journal of Health Communication*. (10) 1: 43-55. DOI: 10.1080/10810730590904571
- Siegrist, Michael, Zingg, Alexandra. 2014. The role of public trust during pandemics: Implications for crisis communication. *European Psychologist*. (19) 1: 23-32. DOI: 10.1027/1016-9040/a000169
- Sobande, Francesca. 2020. 'We're all in this together': Commodified notions of connection, care and community in brand responses to COVID-19. *European Journal of Cultural Studies*. (00) 0: 1-5. DOI: 10.1177/1367549420932294
- Sontag, Susan. 1989. *Illness as Metaphor and AIDS and Its Metaphors*. New York: Doubleday.
- Specia, Megan. 2020. In Europe, Fear Spreads Faster Than Coronavirus Itself. *The New York Times*. 18 February 2020. <https://www.nytimes.com/2020/02/18/world/europe/coronavirus-stigmaeurope.html>. (Accessed 5 October 2020).
- Sproule, Michael J. 2001. Authorship and Origins of the Seven Propaganda Devices: A Research Note. *Rhetoric and Public Affairs*. (4) 1: 135-143. DOI: 10.1353/rap.2001.0014
- Stolow, Jeni A., Moses, Linaa M., Lederer, Alyssa M., Carter, Rebecca. 2020. How Fear Appeal Approaches in COVID-19 Health Communication May Be Harming the Global Community. *Health Education & Behavior*. (47) 4: 531-535. DOI: 10.1177/1090198120935073
- Weiner, Jennifer. 2020. The Seductive Appeal of Pandemic Shaming. *The New York Times*. 14 April 2020. <https://www.nytimes.com/2020/04/14/opinion/coronavirus-shaming.html>. (Accessed 15 September 2020).
- Witte, Kim, Allen, Mike. 2000. A meta-analysis of fear appeals: Implications for effective public health campaigns. *Health Education & Behavior*. (27) 5: 591-615. DOI: 10.1177/109019810002700506

Komuniciranje o pandemiji COVID-19: medijsko praćenje stožera i uporaba strategija uvjeravanja u Hrvatskoj

Sažetak Hrvatsku je globalna pandemija COVID-a 19 pogodila u veljači 2020. Iza zovni zadatak komuniciranja tema vezanih za pandemiju dobilo je četvero ljudi povezanih sa Stožerom civilne zaštite Republike Hrvatske. Cilj je ovog rada istražiti kako je troje članova bilo prikazano u medijima te jesu li i kako koristili strategije uvjeravanja uobičajene za stanja pandemija kako bi dobili pristanak javnosti. Nalazi istraživanja ukazuju na to da je izvještavanje o ključnim komunikatorima tijekom prva tri mjeseca pandemije bilo uvjerljivo pozitivno. Štoviše, u ranoj fazi pandemije nijedan od analiziranih portala nije inzistirao na temama ili perspektivama koje propituju politike ili mjere Stožera vezane za pandemiju. Analizom retorike ključnih ljudi koji su komunicirali o koronavirusu utvrđeno je da su oni prihvatili strategije uvjeravanja tipične za komuniciranje u pandemijama, ponajprije uporabu poruka straha, vojnih metafora i poruka koje inzistiraju na "zajedništvu" i "pandemijskom sramoćenju". Autorica zaključuje kako su pozitivna medijska prezentacija komunikatora i strategije uvjeravanja koje su koristili vjerojatno potaknuli ljude da vjeruju njihovom odlukama i pristanu na restriktivne mjere koje su suspendirale njihove slobode i gotovo preko noći promijenile njihove životne navike.

Ključne riječi pandemija COVID-a19, koronavirus, komunikacija, strategije uvjeravanja, stručnjaci, poruke straha, stožer, Hrvatska

MOĆ BEZ ODGOVORNOSTI: POLITIKE MODERACIJE SADRŽAJA *ONLINE*-PLATFORMI U BORBI PROTIV INFODEMIJE

Iva Nenadić

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagreb
E-mail: iva.nenadic@fpzg.hr

DOI: 10.20901/an.17.04
Pregledni rad
Prihvaćeno: studeni 2020.

Sažetak Rad sadržava pregled politika vodećih online-platforni u borbi protiv dezinformacija i infodemije kako bi se promislile njihove moguće izravne ili neizravne, kratkoročne ili dugoročne posljedice za medijski pluralizam i informirano građanstvo, uzimajući u obzir značenje platformi u oblikovanju informacijskog okruženja. Metoda istraživanja je analiza dokumenata koje su odabrane platforme objavile od početka koronakrize u veljači do 31. srpnja 2020. kako bi komunicirale promjene svojih politika moderacije sadržaja kao posljedicu te krize. Uključena su i izvješća, koja su u kolovozu 2020. dostavile Europskoj komisiji, o mjerama koje su primijenile kako bi ograničile širenje dezinformacija povezanih s bolešću COVID-19. Analiza sugerira da su platforme nedvojbeno poduzele niz potencijalno korisnih mjera kako bi odgovorile na izazove širenja lažnih, obmanjujućih i štetnih informacija u pandemiji, ali gotovo svaka od tih mjera sadržava i potencijalan rizik za slobodu izražavanja i medijski pluralizam. Ti rizici ne proizlaze toliko iz samih inicijativa koliko iz nedostatka regulatornog okvira i neravnoteže između odgovornosti i moći koju platforme posjeduju.

Ključne riječi dezinformacije, infodemija, COVID-19, online-platforme, politike moderacije sadržaja, medijski pluralizam

Uvod

I prije no što je proglasila pandemiju bolesti uzrokovane novim koronavirusom, Svjetska zdravstvena organizacija (SZO) u veljači 2020. glasno je ukazivala na problem "infodemije", odnosno prevelika broja informacija koje cirkuliraju javnim prostorom, pri čemu su neke pogrešne ili namjerno manipulativne (dezinformacije). Infodemija se pojavljuje u događajima visokog intenziteta kada se u kratkom razdoblju i zbog velikog interesa jav-

nosti jako povećava broj informacija među kojima je teško, na prvi pogled, razlikovati glasine i dezinformacije od vjerodostojnih vijesti (PAHO 2020). Problem širenja pogrešnih i namjerno manipuliranih informacija jedan je od ključnih izazova domene *online*-platforni već neko vrijeme, ali u kontekstu infodemije predstavlja dodatni izazov za javno zdravlje. Prevelik broj informacija ljudima ponekad otežava pronalazak pouzdanih izvora, obavijesti i nužnih uputa, a pogrešne informacije mogu izravno ugroziti živote.

Online-platforme, poput društvenih medija, tražilica i agregatora vijesti, postaju sve većem broju ljudi primaran izvor informiranja (Standardni Eurobarometar 92, 2019). Na taj način privatne, uglavnom američke korporacije, vođene neoliberalnim tržišnim vrijednostima, postaju ključni akteri javne informacijske sfere i demokratskih sustava diljem svijeta (Van Dijck 2020). Iako same ne proizvode sadržaj, platforme objedinjuju ponudu različitih medija i drugih izvora te ih korisnicima nude kroz algoritamski proces personalizacije utemeljen na različitim čimbenicima, uključujući prethodne preferencije korisnika i njihove druge (osobne) podatke. Takvi algoritamski preporučitelji sadržaja smatraju se nužnima kako bi korisnicima omogućili snalaženje u golemom broju informacija dostupnih *online* (Helberger 2009; Gauch i dr. 2007; Oulasvirta i Blom 2007). No sve veći broj autora ih vidi i kao potencijalnu prijetnju pluralizmu i demokraciji, kako zbog toga što njihovo djelovanje nije transparentno (Zuiderveen Borgesius i dr. 2016) tako i zbog rizika da kroz personaliziran odabir sadržaja fragmentiraju javnu sferu, uskraćuju korisnicima drugačije poglede i mišljenja, a time i priliku za demokratski dijalog (Sunstein 2002, 2009; Pariser 2011).

Uz to što sadržaj preporučuju, platforme ga prema određenim kriterijima i moderiraju (filtriraju i uklanjaju) te kuriraju (ističući određeni sadržaj) kako bi zadovoljile ukus pojedinačnog korisnika i osigurale njegov duži boravak na platformi i veći angažman, što povećava prihod od oglašavanja (Gillespie 2018). Poslovni model *online*-platformi temelji se, dakle, na što većem angažmanu korisnika i zadržavanju njihove pozornosti, koja se potom prodaje oglašivačima. Takav poslovni model prioritizira sadržaje koji ostvaruju veći angažman i potencijal viralnosti, a upravo laži imaju poten-

cijal širenja "dalje, brže, dublje i šire" od istine (Vosoughi, Roy i Aral 2018: 1147).

Širenje pogrešnih i namjerno manipuliranih informacija i dezinformacija *online*-platformama već je neko vrijeme prepoznato kao jedan od ključnih izazova suvremenim demokracijama (Europska komisija 2018). Pritisak međunarodnih organizacija i pojedinih nacionalnih vlasti, pogotovo unutar Europske unije, rezultirao je nizom mjera koje su vodeće tehnološke tvrtke primijenile u svojim uslugama kako bi smanjile problem. No pandemija koronavirusa povećala je zabrinutost te su Svjetska zdravstvena organizacija (2020) i Europska komisija (2020) dodatno pojačale suradnju s platformama u borbi protiv infodemije. Sve aktivnosti koje platforme poduzimaju dobrovoljne su, budući da djelovanje platformi na tom području gotovo uopće nije regulirano, pogotovo na nadnacionalnoj razini.

U ovome radu analiziraju se politike i tehnološka rješenja koja su vodeće *online*-platforme primijenile u jeku pandemije bolesti COVID-19 odgovarajući na problem širenja dezinformacija kao koordinirane aktivnosti, kao i nepovjerenih informacija iz različitih izvora. Cilj rada je rasvijetliti nove pristupe u prikazu, moderaciji i rangiranju sadržaja te se kritički osvrnuti na potencijalne nedostatke tih politika i implikacije koje mogu imati za informirano građanstvo i pluralističnu javnu raspravu. Analiza se temelji na teoriji participativne demokracije koja zahtijeva informirano građanstvo (Helberger 2019) koje može nastati samo ako postoji medijski pluralizam koji građanima jamči pristup različitim i vjerodostojnim izvorima informacija i mišljenja kako bi izgradili svoj stav, bez pretjeranog utjecaja dominantnog središta moći (EK 2007: 5; Valcke i dr. 2009: 2). U takvu sustavu jedno od temeljnih prava jest pravo na slobodu izražavanja te transparentnost

i opravdanost svake vrste intervencije u slobodu govora.

Prije izlaganja metodologije istraživanja i same analize, prikazat ću trenutačne rasprave o demokratskoj funkciji *online*-platformi i dati kraći pregled fokusa i učinkovitosti samoregulacije platformi u borbi protiv dezinformacija.

Demokratska uloga *online*-platformi

Profesionalni i neovisni mediji odavno su prepoznati kao jedna od ključnih sastavnica demokracije. S jedne strane, građanima osiguravaju informacije koje su im nužne za participaciju i donošenje odgovornih i informiranih odluka. S druge strane, mediji u demokraciji djeluju kao četvrta vlast ili "psi čuvari" koji nadziru djelovanje poluga vlasti i moći u društvu. Mediji mogu ispunjavati te uloge samo ako je osiguran pluralizam, jedan od glavnih ciljeva medijskih politika koji se ostvaruje učinkovitom zaštitom slobode izražavanja i prava na pristup informacijama, zaštitom profesionalnih uvjeta i sigurnosti novinara u obavljanju posla, transparentnošću i pluralnošću medijskog vlasništva, političkom neovisnošću medija i društvenom uključivošću, odnosno primjerenim predstavljanjem različitih interesa i svjetonazora, kako u upravljačkim strukturama tako i u sadržajima (Brogi i dr. 2018).

Tijekom posljednja dva desetljeća broj izvora i opseg vijesti dostupnih *online* dramatično su se povećali. Tome su u velikoj mjeri pridonijele *online*-platforme koje su omogućile pojedincima da dijele informacije s potencijalno globalnim publikama. Iako bi se to na prvi pogled moglo tumačiti kao demokratizacija i veća pluralizacija u javnoj komunikaciji, dokazi sugeriraju kako je možda ipak riječ o previše informacija koje vode do preopterećenja vijestima (Holton i Chyi 2012; Newman i dr. 2019) i informacij-

skog poremećaja (Wardle i Derakhshan 2017), a što potencijalno ima negativne posljedice za informirano građanstvo i demokraciju.

Online-platforme, poput društvenih medija, ne proizvode vlastiti sadržaj, ali algoritamski kreiraju personalizirane preporuke medijskoga, političkog i drugog sadržaja prema obilježjima i preferencijama pojedinačnih korisnika. *Facebook*, primjerice, ne distribuira samo sadržaj nego kreira i arhitekturu u kojoj korisnici pronalaze i ostvaruju interakciju s vijestima (Helberger 2016). Helberger to objašnjava kao sposobnost toga društvenog medija da pozornost velikog broja korisnika usmjeri na određena važna pitanja, a da druge teme gurne u zaborav. Na taj način *Facebook* oblikuje uvjete javne rasprave, što ga čini "društvenim urednikom" i "privatno kontroliranom javnom sferom", koja pokazuje nov oblik vertikalne integracije u kojemu prikupljanje i korištenje velikog broja podataka o korisnicima ima središnju ulogu (Helberger 2016).

U jednom od ključnih radova o demokratskoj ulozi *online*-platformi i posebno njihovih sustava za preporuku vijesti, Helberger (2019) tvrdi da se demokratska uloga medija danas ne može ostvariti bez promišljanja demokratske uloge algoritamskih sustava za preporuku sadržaja. Ta se uloga može promatrati iz perspektive različitih teorija demokracije: od liberalne demokracije, koja u središte stavlja individualne slobode i osobnu autonomiju u izboru informacija prema vlastitim preferencijama, do participativne demokracije, u kojoj građani trebaju biti izloženi ne samo onome što "žele znati" nego i onome što "moraju znati" kako bi mogli sudjelovati u političkim procesima (Helberger 2019). Dok su u prvoj fazi postojanja *online*-platforme i njihovi algoritamski sustavi za preporuku sadržaja bili bliži liberalnom modelu, stavljajući u središte interese i informa-

cijske preferencije pojedinačnih korisnika na temelju podataka i saznanja koja o njima prikupljaju, u novije vrijeme sve je veći naglasak na očekivanju da platforme moderiraju i prezentiraju sadržaj tako da to odražava raznolikost ideja i mišljenja u društvu. Ukratko, od platformi se sve više očekuje da, kao jedne od ključnih aktera u informacijskom okruženju, ostvaruju svoju demokratsku funkciju iz perspektive participativne demokracije koja se temelji na načelima pluralizma. Helberger (2019) naglašava kako takav pristup uključuje transparentnosti i odgovornosti onih koji kreiraju algoritamsko donošenje odluka jer je pozornost ljudi smanjena, pa kriteriji prema kojima nešto dobiva veću, a nešto manju vidljivost moraju biti jasni i provjerljivi, a trenutačno nije tako.

U tradicionalnim medijima urednička je odgovornost zakonski regulirana. Kod platformi, koje nisu mediji u tradicionalnom smislu, ali nisu ni isključivo tehnološka poduzeća jer sve više djeluju kao *gatekeeperi* (Powers 2017) i kao arene za političku debatu (Woolley i Howard 2016), slična regulacija uredničke odgovornosti, pluralizma i zahtjeva za transparentnošću još uvijek uglavnom ne postoji. Njihove funkcije, koje su slične medijskima, trenutačno nisu pod nadzorom medijskih i drugih regulatora u većini zemalja u kojima djeluju. Jedno je od otvorenih pitanja jurisdikcija, budući da je uglavnom riječ o američkim poduzećima i korporacijama, koja znatno oblikuju informacijska okruženja diljem svijeta. Ne postoji konsenzus o tome tko bi, na koji način i na kojoj razni trebao regulirati djelovanje platformi s obzirom na to da ono zadire u različita područja javnih i komercijalnih aktivnosti (Helberger, Pierson i Poell 2018) te da se odnos društvenih i tržišnih vrijednosti drugačije interpretira u Sjedinjenim Američkim Državama nego, primjerice, u Europi (Gillespie 2018), a vrijednosne

razlike postaju još izraženijima kada se sagleda globalna slika. I same platforme koriste taj "poseban status" kako bi zabilazile sektorske regulative i javnu odgovornost (Van Dijk 2020).

Jasno je da regulacija i politike dizajnirane za tradicionalne medije ne odgovaraju kompleksnosti izazova povezanih s *online*-platformama. Razlika je posebno očita u dimenziji prikupljanja i korištenja velikog broja podataka o korisnicima, što platformama daje neviđenu prednost u količini znanja i kontroli koju imaju nad korisnicima, kao i u mogućnostima za oblikovanje informacijskog okruženja (Helberger, Kleinen-von Königslöw i Van der Noll 2015) te u privlačenju oglašivača kroz mikrotargetirano oglašavanje koje je u određenim slučajevima glavni katalizator širenja dezinformacija (Nenadić 2019). Usprkos tome što imaju vitalnu ulogu u ostvarivanju važnih javnih vrijednosti, djelovanje platformi trenutačno je gotovo potpuno prepušteno samoregulaciji utemeljenoj na njihovoj dobrovoljnoj suradnji s međunarodnim organizacijama, poput Europske komisije i Svjetske zdravstvene organizacije. Takva vrsta samoregulacije povećava ionako veliku moć platformi u odlučivanju o vjerodostojnosti, vrijednosti i legalnosti sadržaja, a istodobno nema učinkovite transparentnosti njihova djelovanja, kako u donošenju internih politika kojima oblikuju informacijsko okruženje tako i u njihovoj implementaciji.

Samoregulacija platformi u borbi protiv dezinformacija

Djelovanje *online*-platformi temelji se uglavnom na njihovim internim politikama, tehnologijama i uvjetima korištenja. Gotovo da nema regulacije na tom području, a upitno je bi li regulacija sadržaja donijela više koristi ili štete, ako se u obzir uzme kompleksnost implementacije budući da je riječ o korpo-

racijama koje djeluju globalno i posreduju goleme količine sadržaja, a da se pritom ne naštetiti slobodi izražavanja. Posljednjih godina, pod pritiskom zainteresiranih javnosti i razvojem iskustva i metodologija znanstvene zajednice, politike moderacije sadržaja vodećih platformi postale su nešto jasnije, ali još nisu potpuno transparentne. Primjerice, još ne znamo točno koje sve kriterije *Facebookov* algoritam uzima u obzir u određivanju i rangiranju sadržaja prema svakome pojedinom korisniku, a nije ni potpuno jasno odvaja li *Facebook* i kako to čini političko oglašavanje od drugih oglasa koji nisu izravno politički, ali promiču određenu političku agendu.

Barrett i Kreiss (2019) označili su politike moderacije sadržaja vodećih platformi "nestalnim". Kada govore o "nestalnim platformama", oni ukazuju na to da se njihove politike mijenjaju u kratkim razdobljima, često i dramatično, i to uglavnom kao rezultat vanjskih pritisaka i ekonomskih razloga. To se događa u tolikoj mjeri da je promjene gotovo nemoguće pratiti, pogotovo kada se uzme u obzir da vodeće platforme često ne primjenjuju sve novine na svim tržištima na kojima djeluju ili to makar ne čine istodobno. Osim toga, određene politike, iako su implementirane na jednak način, mogu imati potpuno drugačije implikacije u različitim kulturnim i političkim okruženjima.

Europska komisija objavila je 2018. "Komunikaciju" u kojoj problem širenja velikog broja dezinformacija *online* navodi kao jedan od glavnih izazova demokraciji. Tim dokumentom najavila je i svoj intervencionistički pristup platformama (Flew i dr. 2019; Nenadić 2019) te postavila temelje Kodeksa Europske unije o suzbijanju dezinformacija. Kodeks je predstavljen kao samoregulatorni instrument koji bi trebao osigurati proaktivnost platformi u ograničavanju širenja dezinformacija, odnosno trebao bi

biti prijelazna mjera kojom se privatnim akterima povjerava važan zadatak povećanja transparentnosti i vjerodostojnosti informacijskog okruženja. Ako platforme u tome ne uspiju, samoregulaciju bi mogla zamijeniti regulacija (EK 2018b). Kodeks su dosad potpisali *Facebook*, *Google*, *Twitter*, *Mozilla*, *Microsoft* i *Tik Tok* te oglašivači i oglašivačka industrija. Obvezali su se da će: (1) nadzirati i prekinuti monetizaciju računa koji se lažno predstavljaju i šire dezinformacije; (2) povećati transparentnost političkog oglašavanja označavanjem sponzora i utrošenih sredstava; (3) označavati automatizirane račune (botove); (4) osigurati veću vidljivost vjerodostojnim sadržajima; (5) omogućiti istraživačkoj zajednici pristup podacima kako bi mogla analizirati problem širenja dezinformacija *online*.

Nakon prvih dvanaest mjeseci implementacije Kodeksa, Europska komisija (2020) objavila je sveobuhvatnu analizu njegove učinkovitosti. U analizi je Kodeks načelno prepoznat kao vrijedan instrument u borbi protiv dezinformacija, ali sa značajnim nedostacima koje bi trebalo otkloniti, uključujući neusklađenost definicija među platformama (primjerice, što je političko oglašavanje), različite strukture izvještaja, što otežava komparativnu evaluaciju, te još uvijek prisutan nedostatak transparentnosti prema istraživačkoj zajednici i regulatorima, budući da nije osiguran funkcionalan pristup podacima koji bi omogućio neovisan nadzor nad primjenom različitih mjera.¹ Osim toga, kao

¹ Na problem je ukazala i ERGA, Skupina europskih regulatora za audiovizualne medijske usluge, u svojem izvješću zasnovanom na analizi implementacije Kodeksa Europske komisije o suzbijanju dezinformacija. European Regulators Group for Audio-visual Media Services (2020). Report on Disinformation: Assessment of the implementation of the Code of Practice. <https://erga-online.eu/wp-content/uploads/2020/05/ERGA-2019-report-published-2020-LQ.pdf>

značajan nedostatak navodi se činjenica da je Kodeksu pristupio samo manji broj platformi i da ne uključuje, primjerice, aplikacije za razmjenu poruka poput *Messengera* ili *WhatsAppa*, iako one imaju sve veću ulogu u širenju dezinformacija (Elias i Catalan-Matamoros 2020). Stoga su sve glasnije sugestije da samoregulaciju zamijeni koregulacija ili tradicionalna regulacija (ERGA 2019). I Europska komisija razmatra kako određene dijelove Kodeksa ugraditi u paket Zakona o digitalnim uslugama (Digital Service Act, DSA), koji se trenutačno izrađuje kako bi zamijenio dvadeset godina staru Direktivu o e-trgovini.

No, dok se taj zakon počne primjenjivati, proći će godine. U međuvremenu, uključujući i borbu protiv pogrešnih i dezinformacija o koronavirusu, Europska komisija računa na pojačan, koordiniran i transparentniji angažman platformi kroz samoregulaciju. Zajednička komunikacija Europske komisije (2020), naslovljena "Borba protiv dezinformacija o bolesti COVID-19 – prepoznavanje činjenica", preuzela je termin Svjetske zdravstvene organizacije ističući kako je "infodemija" vezana za bolest COVID-19 globalan izazov i kako je suradnja s platformama bitan element učinkovitog odgovora na to. Europska komisija zatražila je od platformi da "intenziviraju svoje aktivnosti za suzbijanje rizika prouzročenih krizom" te da o provedenim mjerama redovito izvještavaju. Jedna od ključnih očekivanih mjera jest promicanje i osiguravanje veće vidljivosti informacija iz nacionalnih i međunarodnih zdravstvenih organizacija te profesionalnih medija.

Informacije koje kruže uključuju i obmanjujuće zdravstvene informacije s lažnim tvrdnjama ("pranje ruku ne pomaže", "koronavirus je opasan samo za starije osobe" i sl.). Takav sadržaj nije nužno nezakonit, ali može izravno ugroziti živote i ozbiljno naštetiti napo-

rima da se pandemija ograniči. Jedan od mogućih odgovora jest da ključni akteri, kao što su javna tijela, mediji, novinari, provjeravatelji činjenica i udruge civilnog društva, stave na raspolaganje lako dostupne i vjerodostojne sadržaje te da platforme takve sadržaje učine vidljivijima kroz svoje usluge.

U veljači 2020. predstavnici Svjetske zdravstvene organizacije sastali su se s predstavnicima trideset poduzeća u Sicilijskoj dolini kako bi dogovorili strategiju borbe protiv "infodemije",² što je rezultiralo značajnim promjenama u moderiranju sadržaja vodećih platformi. Prvi put platforme, kao privatne kompanije, ocjenjuju sadržaje i izvore na temelju "vjerodostojnosti", što oblikuje informacijsko okruženje u pandemiji i može imati dalekosežne posljedice nakon što pandemija završi. U nastavku analiziram ključne politike koje su platforme primijenile kako bi suzbile problem dezinformacija o koronavirusu i bolesti koju uzrokuje. No, prije toga, objasniti ću metodu i analitički uzorak.

Metodologija

Facebook i *Alphabet (Google)*, prema različitim izvorima, najutjecajnije su tehnološke korporacije s najpopularnijim uslugama. *Facebook* to ostvaruje kroz društvene mreže *Facebook* i *Instagram*, a *Alphabet* kroz tražilicu *Google* i platformu za dijeljenje videa *YouTube*.³ *Twitter* je posebno popularan među tvorcima javnog mnijenja, poput novinara i političara (Newman 2020). *Facebook*,

² Više pojedinosti o aktivnosti Svjetske zdravstvene organizacije na: <https://www.who.int/news-room/detail/29-06-2020-covid-timeline>

³ V., primjerice, Statista (2020) Most popular social networks worldwide as of July 2020, ranked by number of active users. Global social networks ranked by number of users 2020. na: <https://www.statista.com/statistics/272014/global-social-networks-ranked-by-number-of-users/>

Google i Twitter bili su među prvim potpisnicima Kodeksa Europske unije o suzbijanju dezinformacija. Tih pet platformi – Facebook, Instagram, Google Search, YouTube i Twitter – stoga čini uzorak ovoga istraživanja. Metoda istraživanja je analiza dokumenata koje su odabrane platforme objavile od početka korona krize do 31. srpnja 2020. kako bi komunicirale promjene svojih politika moderacije sadržaja kao posljedice koronakrize, a uključeni su i izvještaji, koje su u kolovozu 2020. dostavile Europskoj komisiji, o mjerama koje su primijenile da bi ograničile širenje dezinformacija o bolesti COVID-19. Ukupno, riječ je o 16 objava i izvještaja koji prikazuju aktivnosti i alate koje su platforme primijenile kako bi ograničile širenje lažnih i obmanjujućih informacija kroz svoje usluge (Prilog 1). Glavne kategorije analize izražavaju ključne domene politika platformi u borbi protiv "infodemije", a proizlaze iz dogovorenih dimenzija Kodeksa Europske komisije o suzbijanju dezinformacija: (1) prominentnost autoritativnih izvora, (2) degradiranje ili uklanjanje štetnih i opasnih sadržaja, (3) sprječavanje koordiniranoga neautentičnog ponašanja i (4) politike oglašavanja.

Analiza

Sve analizirane platforme primijenile su niz politika i tehničkih rješenja kako bi kroz sve četiri kategorije borbe protiv dezinformacija, usuglašene na temelju Kodeksa, odgovorile na izazove vezane za informacijski dio krize oko bolesti COVID-19. Rasprava koja slijedi strukturira i opisuje te intervencije, ali i kritički preispituje njihovu implementaciju i potencijalne nedostatke iz perspektive zaštite pluralizma i slobode izražavanja. Pritom treba imati na umu da među odabranim platformama postoje značajne strukturne razlike, kao i razlike u načinima na koje se koriste. Jednu platformu

različite skupine i pojedinci mogu koristiti s drugačijom svrhom (primjerice, Facebook može primarno služiti za zabavu i povezivanje s prijateljima, ali i kao primaran izvor informacija i vijesti ili kao poligon za politički marketing). Cilj prikaza poduzetih inicijativa nije kvantitativna valorizacija i usporedba djelovanja različitih platformi. Ponekad jedna inicijativa neke platforme može imati bolji učinak nego veći broj inicijativa druge platforme. Ovaj rad donosi pregled politika odabranih platformi u borbi protiv dezinformacija i infodemije kako bi se promislile posljedice koje te politike, izravno ili neizravno, kratkoročno ili dugoročno, mogu imati za medijski pluralizam i informirano građanstvo, uzimajući u obzir njihovo značenje u oblikovanju informacijskog okruženja.

Prominentnost autoritativnih izvora

Povećanje vidljivosti autoritativnih i vjerodostojnih izvora jedna je od ključnih obveza na koju su pristali potpisnici Kodeksa Europske komisije o suzbijanju dezinformacija. Time su se obvezali da će "ulagati u tehnološka sredstva pomoću kojih se u pretragama, obavijestima o novom sadržaju ili drugim automatski rangiranim distribucijskim kanalima prednost, prema potrebi, daje relevantnim, izvornim i pouzdanim informacijama" (Kodeks II. D. 8.). Jedna od prvih inicijativa koju su sve analizirane platforme poduzele kako bi odgovorile izazovu infodemije bilo je upravo povećanje vidljivosti informacija koje potječu iz autoritativnih izvora, ponajprije od Svjetske zdravstvene organizacije i nacionalnih zdravstvenih institucija, ali i od vlada te javnih i drugih *mainstream*-medija.

Kao što je vidljivo iz tablice 1, većina tih inicijativa može se grupirati u tri kategorije: *pop-up*-obavijesti koje kori-

slike navode na informiranje o bolesti COVID-19 kod Svjetske zdravstvene organizacije ili službenih nacionalnih izvora; algoritamsko prioritiziranje i potenciranje autoritativnih izvora u pretraživanju i konzumiranju sadržaja o koronavirusu; algoritamsko prioritiziranje sadržaja koji su prošli proces provjere činjenica (*fact-checking*) ili su originalni (nisu reprodukcije). Platforme prilagođavaju inicijative prirodi svojih usluga te ih tijekom vremena, kao i prema dobitnim učincima dorađuju ili mijenjaju prema vlastitom nahođenju. Osim toga, nisu sve inicijative određene platforme dostupne u svim zemljama, kao što je također vidljivo iz tablice 1.

Iz perspektive zaštite pluralizma, kako tijekom krize COVID-19 tako i poslije nje, problem je to što nijedna od platformi ne definira precizno ni autoritativne i vjerodostojne izvore niti kriterije koje koristi u određivanju takvih izvora. Vrlo je važno u globalnoj zdravstvenoj krizi spriječiti širenje dezinformacija i raskrinkavati zablude promoviranjem vjerodostojnih izvora. No bitno je – ako takve odluke i procese oblikuju privatni akteri koje ne podliježu javnom nadzoru i nemaju uredničku ili drugu odgovornost – osigurati funkcionalnu transparentnost intervencija.

Institucionalni izvori nisu nepogrešivi, kao što ni vlade i središta političke moći nisu uvijek vjerodostojni. Primjeri su komuniciranja američkog predsjednika Donalda Trumpa i brazilskog predsjednika Jaira Bolsonaro. Bolsonaro su *Twitter*, *Facebook*, *Instagram* i *YouTube* uklonili objave zbog širenja problematičnih sugestija, poput odgovaranja ljudi od držanja fizičkog razmaka ili preporuka da se koristi hidroksiklorokin u liječenju COVID-19 (Wagner 2020). Trumpu je *Facebook* uklonio, a *Twitter* skrio iza upozorenja o "širenju obmanjujućih i potencijalno štetnih informacija" obja-

vu u kojoj tvrdi da je COVID-19 mnogo manje smrtonosan od gripe (BBC 2020).

Ako platforme nisu transparentne glede kriterija i procedura koje primjenjuju u određivanju vjerodostojnosti izvora, postoji rizik da se smanji vidljivost drugačijih glasova koji legitimno i vjerodostojno komuniciraju o istoj temi i nadziru rad institucija moći u svrhu zaštite javnog interesa. Posebno je važno da su platforme transparentne glede kriterija koje primjenjuju u određivanju i rangiranju vjerodostojnih medijskih izvora, budući da to ima izravne posljedice za medijski pluralizam.

Sustavi personaliziranih preporučitelja primjenjuju se na različitim područjima (primjerice, u *online*-kupovini), ali način na koji funkcioniraju u domeni distribucije vijesti i informativnih sadržaja sve više utječe na informacijske odabire pojedinaca (Helberger i dr. 2018), a time i na demokratsko građanstvo (Özgöbek i dr. 2014). Metodologija i logika algoritamskih preporučitelja sadržaja ni dosad nisu bile transparentne, osim nekih općih kriterija, poput recentnosti vijesti i izraženih preferencija korisnika (Özgöbek i dr. 2014). Iako su se još 2018, kroz Kodeks Europske unije o sprječavanju širenja dezinformacija, platforme obvezale na promoviranje "vjerodostojnih informacija", inzistirale su na tome da one ne bi smjele biti "suci istine" (Rosen 2019). *Facebook* je, primjerice, odgovornost za odlučivanje o vjerodostojnosti povjerio svojim korisnicima, pa je od 2018. *news feed*-algoritam u odabranim zemljama prioritizirao "vijesti iz publikacija koje korisnici ocjenjuje pouzdanima" (Mosseri 2019). To se početkom 2020. promijenilo. Pod utjecajem infodemije i pritiskom Svjetske zdravstvene organizacije, Europske komisije i drugih međunarodnih aktera, platforme su napravile dramatičan pomak – od odbijanja da budu arbitri istine do toga da su postale upravo to,

Tablica 1. Inicijative za povećanje vidljivosti autoritativnih izvora

	Google Search	YouTube	Facebook	Instagram	Twitter
Inicijativa 1.	Pretraživanje pojmova vezanih za koronavirus rezultira specijaliziranim pregledom informacija i vizualizacija na temelju službenih izvora (SZO)	Pretraživanje pojmova vezanih za koronavirus rezultira <i>pop-up</i> -poveznicom na sadržaj SZO-a	Pretraživanje pojmova vezanih za koronavirus rezultira <i>pop-up</i> -poveznicom na zdravstvene institucije	Pretraživanje pojmova vezanih za koronavirus rezultira <i>pop-up</i> -poveznicom na zdravstvene institucije	COVID-19 podsjetnik u pretraživanjima (<i>pop-up</i>)
Područje primjene	Sve zemlje Europske unije	Sve zemlje Europske unije	Nije jasno naznačeno	Nije jasno naznačeno	U 79 zemalja i na 29 jezika (u 17 zemalja Europske unije, ali ne i u Hrvatskoj)
Inicijativa 2.	Veća vidljivost autoritativnih izvora u pretraživanjima vezanima za " osjetljive događaje i kontekst "	Sva videa o koronavirusu imaju poveznicu na sadržaj SZO-a	Covid-19 informacijski centar		COVID-19 stranica događaja s najnovijim objavama iz "vjerodostojnih i autoritativnih" izvora – vlada, medija, civilnog društva – na lokalnim jezicima
Područje primjene	Sve zemlje Europske unije	Sve zemlje Europske unije	Sve zemlje Europske unije		Više od 30 zemalja, ali nisu jasno naznačene
Inicijativa 3.	Algoritam daje veću vidljivost sadržajima koji su prošli fact-checking -proces (takvi sadržaji imaju posebnu oznaku)	Algoritam daje veću vidljivost autoritativnim izvorima poput " medija i zdravstvenih vlasti " kada je pretraživanje vezano za zdravstveni pojam	Prikaz informacija SZO-a na vrhu <i>feeda</i> i članovima skupina koje se bave temom COVID-19 (<i>pop-up</i>)	Prikaz informacija SZO-a na vrhu <i>feeda</i>	Verificiranje eksperata uz pomoć zdravstvenih institucija te prioritiziranje računa čija je e-mail adresa povezana s autoritativnom organizacijom ili institucijom
Područje primjene	Sve zemlje Europske unije	Sve zemlje Europske unije	Nije jasno naznačeno	Nije jasno naznačeno	Nije jasno naznačeno
Inicijativa 4.			Prioritiziranje originalnog izvještavanja (transparentno autorstvo)		
Područje primjene	Sve zemlje Europske unije		Sadržaji na engleskom jeziku		

instruirajući svoje algoritme da daju posebnu vidljivost i poboljšaju dostupnost određenih izvora koji su označeni kao mjerodavni i vjerodostojni, a da pritom nisu ponudile jasne definicije i kriterije prema kojima određuju vjerodostojnost. To je bilo prvi put da platforme ocjenjuju sadržaj i izvore na temelju vjerodostojnosti i tako oblikuju informacijsko okruženje u pandemiji. Ako se takve politike zadrže i nastave razvijati, mogu imati dalekosežne posljedice nakon što pandemija završi i kada interes javnosti ne bude više usredotočen na jednu temu, pa će biti i mnogo kompleksnije odrediti mjerodavne izvore.

Degradiranje ili uklanjanje štetnih sadržaja

Uklanjanje i blokiranje objava predsjednika dviju država ogledni su primjeri mjera koje su platforme primijenile kako bi, uz promicanje "vjerodostojnih izvora", zaustavile širenje lažnih, štetnih i obmanjujućih objava. Tablica 2. sadržava pregled tih inicijativa. Posebno je vidljivo da su sve platforme dopunile svoje politike i uvjete korištenja zabranom objavljivanja sadržaja koji bi mogao proizročiti fizičku štetu ili narušiti politike javnog zdravlja. Kodeks Europske unije o suzbijanju dezinformacija definira na početku ključan koncept – dezinformaciju – sukladno Komunikaciji Europske komisije (2018) kao "dokazivo lažnu ili obmanjujuću informaciju koja je kumulativno (a) smišljena, iznesena i širi se radi stjecanja ekonomske koristi ili namjernog zavaravanja javnosti i (b) može naškoditi javnom interesu, jer uključuje ugrožavanje demokratskih političkih procesa i procesa donošenja politika, ali i javnog dobra, kao što je zaštita zdravlja građana Europske unije, okoliša i sigurnosti".

Ilegalni sadržaji, poput govora mržnje, predmet su zakonske regulacije država-članica Europske unije (Jurova

2016). Dezinformacije su kompleksniji problem, budući da je riječ o sadržaju koji je štetan, ali uglavnom nije ilegalan. Međutim, u pandemiji netočne informacije o zdravstvenoj zaštiti, prevenciji i liječenju bolesti mogu odvratiti ljude od donošenja odluka koje štite njihovo zdravlje, izlažući i njih i druge ozbiljnu riziku. Zbog toga su se *online*-platforme našle pod povećanim pritiskom da urade nešto kako bi zaustavile ili ograničile širenje netočnih i obmanjujućih sadržaja. Kako je prikazano u tablici 2, u središtu je glavnih inicijativa otkrivanje i uklanjanje informacija vezanih za COVID-19 koje proturječe uputama zdravstvenih vlasti ili znanstvenom konsenzusu te stoga mogu prouzročiti štetu. Neke su platforme, poput *Twittera*, proširile definicije štete kako bi obuhvatile objave koje poriču znanstvene činjenice i preporuke globalnih ili lokalnih zdravstvenih vlasti, koje dijele savjete za liječenje i zaštitu koji su štetni za zdravlje, kao i savjete koji nisu odmah štetni, ali je poznato da su neučinkoviti, te manipulativne tvrdnje koje potiču na paniku, kaos i govor mržnje.

Platforme te inicijative, kao i moderaciju sadržaja općenito, temelje na svojim uvjetima korištenja ili standardima zajednice, kako ih često nazivaju. Budući da je riječ o uslugama koje su dostupne globalno, njihovi uvjeti i standardi ne odražavaju nužno određene nacionalne zakonodavne okvire. Primjerice, iz perspektive zaštite ljudskih prava i slobode izražavanja bilo bi vrlo zabrinjavajuće da platforme prihvate i globalno primijene standard sadržan u singapurskom zakonu iz 2019. koji omogućuje ministru da izdaju naredbe platformama o uklanjanju sadržaja koje smatraju lažnima, a pojedinačnim prijestupnicima prijete kaznom zatvora do deset godina (Nenadić 2019). Iako je problem širenja dezinformacija globalno prepoznat i postoji stanovita suglasnost o potrebi da se

određenima regulatornim intervencijama odgovori na njega, vodeće svjetske organizacije i stručnjaci koji djeluju na području zaštite slobode izražavanja upozoravaju na to da intervencije koje ciljaju primarno na sadržaj i platformama povjeravaju još više ovlasti u odlukama o uklanjanju sadržaja u vrlo kratkima vremenskim okvirima i bez javnog nadzora predstavljaju rizik za slobodu izražavanja (Kaye 2018, 2019).

Cilj je sadašnjih pristupa rješavanju problema dezinformacija identificirati i ukloniti sve lažne i obmanjujuće informacije, što je nemoguće zbog niza prepreka. Zbog golemih količina sadržaja, njihovo otkrivanje i uklanjanje uglavnom se temelje na sustavima strojnog učenja koji nisu nepogrešivi. S jedne strane, ti sustavi ne uspijevaju otkriti i ukloniti sve sporne sadržaje; s druge strane, budući da strojevi još uvijek slabije razumiju kontekst, ponekad uklanjaju i legitimne oblike izražavanja. Uz samostalnu, strojno vođenu detekciju, platforme se oslanjaju i na prijave korisnika, a neke surađuju i s organizacijama za provjeru činjenica. Međutim, recentne analize pokazuju da značajan broj prijava problematičnog sadržaja ostaje neobrađenim (CCDH 2020), a ako proces uklanjanja predugo traje, upitna je njegova svrha. Skupina istraživača sa Sveučilišta u Oxfordu pokazala je da je u razdoblju od listopada 2019. do lipnja 2020. *YouTubeu* trebao prosječno 41 dan da ukloni videozapise koji sadržavaju lažne podatke te da manipulativni videozapisi povezani s koronavirusom ne nalaze publiku putem samoga *YouTubea* nego uglavnom dijeljenjem na *Facebooku*, a *Facebook* je oznake upozorenja o lažnim informacijama postavio na manje od jedan posto videozapisa s pogrešnim informacijama koje su se na platformi dijelile (Knuutila i dr. 2020).

Neke su platforme zbog mjera protiv širenja koronavirusa⁴ bile prisiljene raditi s manje ljudskih moderatora koji su, u određenoj mjeri, trebali nadzirati djelovanje automatiziranih procesa. Kako je *Facebook* ustvrdio u Izvještaju o provedbi standarda zajednice,⁵ objavljenom u kolovozu 2020, odsutnost ljudskih moderatora smanjila je količinu sadržaja koji su uspijevali obraditi te je, iako to nije eksplicitno navedeno u Izvještaju, povećan rizik od pogrešnog djelovanja strojeva koji su uvelike ostali bez ljudskog nadzora.

Vjerojatno je najvažniji problem u toj vrsti moderacije sadržaja velikih razmjera to što odluke o štetnosti i legalnosti sadržaja, koje su dosad uglavnom donosili sudovi u precizno definiranu postupku, sada jednostrano donose privatne korporacije u vrlo kratkim rokovima i na temelju svojih promjenjivih pravila koja nisu nužno jednaka u svim zemljama u kojima pružaju svoje usluge. To je problematično iz perspektive zaštite slobode izražavanja, budući da djelovanje platformi ne podliježe gotovo nikakvom nadzoru javnih tijela ili regulatora, jer nema zakona koji ih obvezuje da svoje postupke učine transparentnima. Platforme dobrovoljno i regularno objavljuju svoje izvještaje, ali podaci su navedeni u agregiranu obliku, što onemogućuje detaljnije analize pojedinih slučajeva ili nacionalnih okolnosti, a nema ni mogućnosti neovisne provjere iznesenih činjenica.

Sprječavanje koordiniranoga neautentičnog ponašanja

Kodeksom iz 2018. platforme su se obvezale da će u Europskoj uniji provo-

⁴ V. <https://www.washingtonpost.com/technology/2020/03/23/facebook-moderators-coronavirus/>

⁵ V. <https://about.fb.com/news/2020/08/community-standards-enforcement-report-aug-2020/>

Tablica 2. Inicijative za degradiranje ili uklanjanje štetnih sadržaja

	Google Search	YouTube	Facebook	Instagram	Twitter
Inicijativa 1.	Otkrivanje i uklanjanje informacija vezanih za COVID-19 koje protuslove uputama zdravstvenih vlasti i mogu prouzročiti štetu	Opći standardi: zabranjeni su sadržaji koji potiču opasne ili ilegalne aktivnosti i sadržavaju rizik od ozbiljne fizičke štete ili smrti, uključujući pogrešne medicinske informacije	Politika protiv koordinirane štete: uklanjanje sadržaja koji imaju potencijal prouzročiti fizičku/materijalnu štetu kroz (npr. poticanje na širenje bolesti, organiziranje okupljanja, "korona party" i sl.). Politika protiv lažnih informacija i štete: uklanjanje sadržaja koji pridonose neizbježnom nasilju i fizičkoj šteti (lažne preventivne mjere ili neutemeljeno i opasno liječenje), suradnja sa SZO-om u identificiranju takvih lažnih tvrdnji. Politika protiv govora mržnje: uklanjanje sadržaja koji tvrde da ljudi određenih obilježja (rasnih, vjerskih i dr.) imaju virus, da su stvorili virus ili da ga šire, kao i sadržaja koji se izruguje s određenim skupinama oboljelih od COVID-a-19		Proširena definicija štete i zahtjev za uklanjanjem sadržaja koji: poriču znanstvene činjenice i preporuke globalnih ili lokalnih zdravstvenih vlasti; dijele savjete za liječenje i zaštitu koji su štetni za zdravlje, kao i onih koji nisu odmah štetni, ali je poznato da su neučinkoviti; manipulativne tvrdnje koje potiču na paniku, kaos i govor mržnje
Područje primjene	Sve zemlje Europske unije	Sve zemlje Europske unije	Sve zemlje Europske unije, ali proaktivna tehnologija otkrivanja govora mržnje dostupna je samo na određenim jezicima (npr. engleskom i španjolskom)		Nije jasno naznačeno
Inicijativa 2.	Ispravak ili brisanje informacija koje se pojavljuju u pretraživanju pod oznakom "medicinskih tema", a suprotni su općemu znanstvenom konsenzusu	Posebna politika medicinskih informacija o COVID-u-19: uklanjaju se pogrešne infomacije i dezinformacije . Primjerice, zabranjeno je nijekanje postojanja bolesti ili poticanje na korištenje neodobrenih kućnih lijekova	Politika reguliranih dobara: uklanjanje sadržaja kojima se pokušava iskoristiti kriza za financijsku dobit, a može prouzročiti i štetu (npr. trgovanje maskama, dezinficijensima ili testovima na COVID-19)		Kako bi bio uklonjen, sadržaj mora zadovoljiti tri uvjeta: da je tvrdnja o činjenici (ne mišljenje); da je dokazivo lažan ili obmanjujući; da bi vjerovanje u tvrdnju prouzročilo štetu. Granični slučajevi mogu biti ostavljeni, uz upozorenje, a opetovano objavljivanje takva sadržaja može rezultirati blokadom računala
Područje primjene	Sve zemlje Europske unije	Sve zemlje Europske unije	Sve zemlje Europske unije		Nije jasno naznačeno
Inicijativa 3.		Granični sadržaji i sadržaji koji mogu na štetne načine dezinformirati korisnike bit će manje vidljivi u personaliziranu sustavu preporučivanja sadržaja	Politika protiv maltretiranja i uznemiravanja: uklanjanje sadržaja koji zlonamjerno cilja na pojedince tvrdeći, primjerice, da su oboljeli od COVID-19 (osim ako to nisu sami javno objavili)		Označavanje i upozorenja: dodatni kontekst i informacije, osim objava koje sadržavaju sintetički ili manipulirani multimedijski sadržaj; osim objava koje sadržavaju osporene ili obmanjujuće informacije povezane s COVID-19 + poveznica na vanjski pouzdan izvor o temi

Tablica 2. Inicijative za degradiranje ili uklanjanje štetnih sadržaja (*nast.*)

	Google Search	YouTube	Facebook	Instagram	Twitter
Područje primjene		Sve zemlje Europske unije	Nije jasno naznačeno, ali proaktivna tehnologija otkrivanja takva sadržaja dostupna je samo na engleskom jeziku		Nije jasno naznačeno
Inicijativa 4.			Kada je sadržaj uklonjen zbog povreda politika platforme, korisnik koji ga je objavio dobije obavijest, priliku za pritužbu i dodatne informacije kako bi "ispravio ponašanje u budućnosti". I onomu koji je objavio sadržaj i drugima koji su mu bili izloženi pokazuje se poruka koja ih vodi na stranicu SZO-a s razotkrivenim mitovima o COVID-19.		Proaktivan nadzor sadržaja vezanih za COVID-19.
Područje primjene			Sve zemlje Europske unije		Nije jasno naznačeno
Inicijativa 5.			Smanjena vidljivost sadržaja koji su fact-checkeri , koji surađuju s <i>Facebookom</i> , razotkrili kao lažan. Onima koji naidu na takav sadržaj daje se oznaka upozorenja.		
Područje primjene			Nije jasno naznačeno		

diti jasne politike označavanja i sprječavanja zlorabe automatiziranih računa i djelovanja kroz svoje usluge. Taj pristup uključuje primjenu sustava koji će omogućiti označavanja botova i jasno razlikovanje automatiziranog djelovanja od ljudske interakcije. Osim toga, platforme sve intenzivnije rade na otkrivanju slučajeva manipulacije njihovim uslugama te zloćudnih utjecaja ili koordiniranoga neautentičnog ponašanja. Inicijative na tom području borbe protiv infodemije (tablica 3) veći naglasak stavljaju na aktere koji zlorabe funkcionalnosti platformi i ponašanje koje se kosi s uvjetima korištenja i standardima zajednice od intervencija u sam sadržaj.

U izvještajima, koje su u kolovozu 2020. dostavile Europskoj komisiji, o mjerama koje su primijenile kako bi ograničile širenje dezinformacije pove-

zanih s bolešću COVID-19, platforme su istaknule kako, iako su otkrile velik broj lažnih informacija, nisu u svojim uslugama otkrile koordinirane operacije širenja dezinformacija. To ukazuje na to da koordinirane informacijske operacije zlorabe platformi kako bi se ostvarili određeni interesi nisu velik problem postojeće zdravstvene krize, ali ostaju velik problem u izborima i političkim borbama općenito. Istraživači sa Sveučilišta Oxford, Bradshaw i Howard (2019), u svojoj su studiji prezentirali dokaze o postojanju organiziranih kampanja za manipulaciju javnim mnijenjem putem *online*-platformi u 70 zemalja, što je porast od gotovo 50 posto prema 2018. godini. Pokazali su kako u svakoj zemlji postoji najmanje jedna politička stranka ili vladina agencija koja koristi društvene medije kako bi pokušala utjecati na javno mnijenje.

Tablica 3. Inicijative za otkrivanje koordiniranoga neautentičnog ponašanja

	Google Search YouTube	Facebook Instagram	Twitter
Inicijativa 1.	Uklanjanje sadržaja i blokada računa koji sudjeluju u koordiniranome neautentičnom ponašanju kako bi se ostvario neki utjecaj (izvještavanje o aktivnostima u tromjesečnim biltenima)	Fokus na ponašanje (i aktere) , a ne na sadržaj: koordinirani naponi manipulacije javnom raspravom kako bi se ostvario određeni cilj, često lažnim računima (mjesečno izvještavanje o aktivnostima)	Automatizirano otkrivanje i blokiranje (nakon dodatne provjere) umjetnog pojačavanja dosega dezinformacija na području javnog zdravlja (izvještavanje o aktivnostima)
Područje primjene	Sve zemlje Europske unije	Sve zemlje Europske unije	Nije jasno naznačeno

Recentni primjer iz SAD-a pokazuje kako koordinirana manipulativna kampanja može istodobno promovirati dvije agende: bacati sumnju na izborni proces uoči predsjedničkih izbora i umanjivati opasnost bolesti COVID-19 koristeći lažne i manipulativne objave. U tom slučaju, *Twitter* i *Facebook* poduzeli su mjere za obustavljanje i uklanjanje računa koji su sudjelovali u kampanji. No, kako naglašava Shannon McGregor sa Sveučilišta u Sjevernoj Karolini (2020), to nije bilo prvi put da koordinirane manipulacije, i to u izvedbi pametnih tinejdžera, uspješno zaobilaze mjere određeno vrijeme. McGregor upozorava i na to da platforme svaki put reagiraju drugačije, a ponekad uopće ne reagiraju. "To se događa zato što je crta između 'koordiniranog ponašanja' i regularnih aktivnosti kampanje, prema definicijama platformi, nejasna. Dvosmislenost i nedosljedna provedba, kao i slučajan način moderiranja političkog govora, predstavljaju prijetnje izbornom procesu" (McGregor 2020).

Ako platforme nemaju jasne definicije "lažnih računa" i "koordiniranoga neautentičnog ponašanja" te ako njihovo izvještavanje o primjeni tih politika nije potpuno transparentno, postoji rizik da će reagiranjem na problematično ponašanje i aktere, greškom ukloniti i autentične račune, što se događalo i što su i

same priznale,⁶ a što ugrožava slobodu izražavanja. Posebno je problematično ako se takve greške dogode kod legitimnih političkih aktera tijekom izborne kampanje u kojoj je vrijeme jedan od najoskudnijih resursa i svako izbjivanje iz javne rasprave može imati značajne posljedice za politički proces i demokraciju.

Politike oglašavanja

Kako bi zaustavile stranice koje dezinformiraju u ostvarivanju zarade korištenjem njihovih sadržaja, *online*-platforme su definirale niz politika i standarda, a neke su dodatno unaprijeđene u kontekstu izazova infodemije. Još na temelju Kodeksa Europske unije o sprječavanju širenja dezinformacija, platforme su se obvezale da će primijeniti mjere koje će ograničiti protok oglašavanja na *web*-stranicama trećih strana koje šire dezinformacije, uključujući one o COVID-19. Kako bi spriječile dezinformiranje, ali i zarađivanje na iskorištavanju javne zdravstvene krize, privremeno su zabranile oglase koji prodaju medicinske maske, dezinficijense i testove na COVID-19.

Potpisavši Kodeks, platforme su pristale na označavanje svih oglasa u skladu s pravnim okvirom Europske unije i nacionalnim propisima kako bi se jasno

⁶ V., primjerice, <https://about.fb.com/news/2019/05/fake-accounts/>

razlikovale od uredničkog sadržaja i kako bi bilo jasno tko ih je i koliko platio. U Kodeksu je značajna pozornost dana transparentnosti političkog oglašavanja, ali i "tematskom oglašavanju" koje se bavi važnima i aktualnim društvenim temama te, kao takvo, nije komercijalno oglašavanje, ali nije ni strogo političko prema uskoj definiciji Kodeksa ("oglas za izbor ili protiv izbora nekog kandidata ili nekog rezultata referenduma u nacionalnim i europskim izborima"). Zdravstvo je dodano društvenim pitanjima koja se pojavljuju u "tematskom oglašavanju" krajem 2019. i od tada, primjerice na *Facebooku*, svi oglašivači u Europskoj uniji koji žele zakupiti oglase o toj temi moraju proći proces autorizacije kojim se potvrđuje njihov identitet i kreira oznaka s informacijom o tome tko je oglas platio.

Reguliranjem političkoga i "tematskog oglašavanja" platforme nedvojbeno zadiru u domenu slobode izražavanja, zbog čega je iznimno važna transparentnost u definiranju i postupku koji primjenjuju, pogotovo zato što različite platforme imaju različite politike, a nerijetko ista platforma ima drugačije politike u različitim zemljama. Javno dostupni repozitoriji političkoga i tematskog oglašavanja, na koje su se platforme također obvezale Kodeksom, trebali su riješiti problem transparentnosti i omogućiti javni nadzor nad oglašivačima i sadržajima oglasa, ali i nad implementacijama politika samih platformi. No, zbog problematičnosti određivanja jasne i operativne definicije "tematskog oglašavanja", koja ne bi zadirala u slobodu izražavanja, arhive oglasa u sadašnjoj provedbi uglavnom daju informacije samo o političkom oglašavanju, i to tako da to onemogućava provjeru učinkovitosti politika samih platformi (Leersen i dr. 2019).

Recentna istraživanja pokazuju da platforme nisu posebno učinkovite ni

u primjeni dugih politika, poput razbijanja lanca monetizacije operaterima *web*-stranica koji šire dezinformacije. Taylor, Neudert, Hoffmann i Howard (2020), na uzorku od 830 izvora informacija o bolesti COVID-19, uspoređivali su djelovanje i doseg profesionalnih izvora u odnosu prema izvorima lažnih informacija i dezinformacija. Analizirali su optimizaciju za tražilice (SEO) svake od tih stranica kao sredstvo procjene njihove *online*-reputacije i njihova oslanjanja na oglašavanje u postizanju veće vidljivosti i dosega. Rezultati pokazuju da su alternativni izvori koji šire dezinformacije bolje optimizirani za distribuciju kroz tražilice i društvene medije od profesionalnih medijskih izvora te da se pritom u značajnoj mjeri oslanjaju na vodeće oglašivačke platforme u monetizaciji svojih *web*-stranica. Više od 60 posto stranica koje su širile dezinformacije koristilo je *Google*ve oglase.

To je samo jedno od više istraživanja koje pokazuje kako širenje dezinformacija može biti i ekonomski unosno, a da platforme svojim mjerama ne uspijevaju uvijek učinkovito prekinuti tokove zarade takvih stranica. Istodobno, zbog nedostatka transparentnosti, postoje sumnje da se automatiziranom i brzom primjenom vlastitih politika ponekad mogu oštetiti legitimni akteri ili ukloniti legitimni sadržaji, što je rizično za slobodu izražavanja i medijski pluralizam.

Zaključak

Prikazujući politike koje su vodeće platforme – *Facebook*, *Instagram*, *Google Search*, *YouTube* i *Twitter* – primijenile u borbi protiv dezinformacija i infodemije povezane s pandemijom bolesti COVID-19, rad razmatra posljedica koje te politike, izravno ili neizravno, kratkoročno ili dugoročno, mogu imati za medijski pluralizam i informirano građanstvo. To čini iz perspektive utjecaja koji *online*-platforme kao privatna

Tablica 4. Politike oglašavanja u krizi COVID-19

	Google Search YouTube	Facebook Instagram	Twitter
Inicijativa 1.	<p>Blokiranje i uklanjanje oglasa koji krše pravila platforme i suspenzija (ili trajno uklanjanje) računa s kojih su ti oglasi zakupljeni, kao i blokada oglasa na (trećim) web-stranicama koje su u Googleovoj mreži oglašavanja. AdSense, platforma za oglašavanje koja omogućuje operaterima web-stranica da unovče svoje stranice prikazivanjem kontekstualno relevantnih Googleovih oglasa, generirajući prihod na temelju klikova ili pojavljivanja, zabranjuje monetizaciju sadržaja koji "promoviraju ili zagovaraju štetne medicinske tvrdnje ili prakse" (Pravila o opasnom ili pogrđnom sadržaju).</p> <p>GoogleAds ima posebna Pravila za osjetljive događaje (kao što je kriza COVID-19) – zabrana oglašavanja koje potencijalno profitira na pandemiji</p>	<p>Kontroverzni sadržaji i zabrana eksploatacijskih taktika u oglašavanju: privremena zabrana oglasa koji prodaju medicinske maske, dezinficijense i pribor za testiranja na COVID-19.</p> <p>Lijekovi: zabrana oglašavanja lijekova i cjepiva</p>	<p>Oglašavanje koje sadržava eksplicitnu ili implicitnu poveznicu s COVID-19 ograničeno je. Zabranjen je senzacionalistički sadržaj u oglasima i onaj koji može izazvati paniku; povećanje cijena zbog potražnje; oglašavanje medicinskih maski i dezinficijensa; spominjanje testova, cjepiva i terapija, osim kada je riječ o informaciji koju promoviraju mediji. Dopuštene su objave vlada i SZO-a od javnog interesa</p>
Područje primjene	Sve zemlje Europske unije	Nije jasno naznačeno	Nije jasno naznačeno
Inicijativa 2.	<p>Sufinanciranje ili besplatno plasiranje oglasa i obavijesti o COVID-19 od strane vladinih i međuvladinih i nevladinih organizacija, zdravstvenih institucija i drugi računi koji imaju povijest poštovanja politika platforme i žele s javnošću podijeliti relevantne poruke</p>	<p>Lažne i obmanjujuće tvrdnje: posebnim pravilom zabranjuju se oglasi koji sadržavaju obmanjujuće, lažne ili neutemeljene zdravstvene tvrdnje (primjerice, promocija korištenja nemedicinskih supstancija i tretmana u liječenju ili prevenciji bolesti COVID-19). Posebnim pravilom zabranjuju se oglasi čiji su sadržaj fact-checkeri razotkrili kao pogrešne ili lažne</p>	<p>Besplatni oglasni prostor nacionalnima i međunarodnim zdravstvenim organizacijama kako bi komunicirali poruke od javnog interesa</p>
Područje primjene	Sve zemlje Europske unije	Nije jasno naznačeno	Danska, Finska, Francuska, Njemačka, Italija, Španjolska
Inicijativa 3.		<p>Oglasi o zdravstvenim problemima: od 2019. svi oglašivači u EU koji žele zakupiti oglase o društvenim pitanjima (uključujući zdravstvo), izborima i politici moraju proći proces autorizacije kojim se potvrđuje njihov identitet i kreira oznaka s informacijom tko je platio oglas. Oglašivači moraju imati lokalne predstavnike u zemljama u kojima žele plasirati oglas</p>	
Područje primjene		Sve zemlje Europske unije	

globalna poduzeća imaju na oblikovanje informacijskog okruženja i informiranje građana, na čemu se zasniva njihova sve izraženija uloga u demokratskim društvima. Pritom ne podliježu regulaciji koja štiti medijski pluralizam i slobodu izražavanja, poput tradicionalnih medija, nego se vode vlastitima jednostranim i promjenjivim standardima i uvjetima korištenja.

Analiza je strukturirana prema glavnim dimenzijama Kodeksa Europske unije o suzbijanju dezinformacija, na koje su se platforme obvezale 2018. i prema kojima su kreirale i svoje odgovore na infodemiju. Četiri ključne kategorije intervencija uključuju: (1) prominentnost autoritativnih izvora, (2) degradiranje ili uklanjanje štetnih i opasnih sadržaja, (3) sprječavanje koordiniranoga neautentičnog ponašanja i (4) politike oglašavanja. Analiza pokazuje kako su sve platforme primijenile politike povećavanja vidljivosti izvora koje su ocijenile autoritativnima i vjerodostojnima, uključujući algoritamske preporuke i rangiranja sadržaja kroz rezultate pretraživanja. Uz to, proširile su definiciju štete, pogotovo u odnosu prema javnom zdravlju, kako bi dodatnim mjerama degradirale ili uklonile lažne, oportune i obanjujućih objave. Osim procjene i djelovanja prema sadržaju, platforme su komunicirale i politike jasnijeg označavanja botova kako bi se osiguralo razlikovanje automatiziranog djelovanja od ljudske interakcije te kako bi se brže otkrilo i spriječilo koordinirano neautentično ponašanje. Budući da u podlozi takvoga ponašanja i zlorababa funkcionalnosti platformi mogu biti i primarno ekonomski interesi, platforme su primijenile dodatne mjere kako bi ograničile protok oglašavanja na

web-stranicama trećih strana koje šire dezinformacije, ali i transparentnije označavanje različitih vrsta oglasa kao i njihovih sponzora.

Iako su platforme nedvojbeno poduzele niz potencijalno korisnih mjera kako bi odgovorile na izazove širenja lažnih, obmanjujućih i štetnih informacija u pandemiji, gotovo svaka od tih mjera sadržava i potencijalan rizik za slobodu izražavanja i medijski pluralizam. Ti rizici ne proizlaze toliko iz samih inicijativa koliko iz nedostatka regulatornog konteksta i neravnoteže između odgovornosti i moći koju platforme posjeduju. Naime, trenutačno ne postoji regulatorni okvir koji bi osigurao transparentnost i odgovornost djelovanja tih, ponajprije privatnih, poduzeća i korporacija, kako na nacionalnoj tako i na nadnacionalnoj razini. To im omogućava da politike donose, mijenjaju i provode jednostrano, bez javnog nadzora neovisnih regulatornih tijela koja bi štitila javni interes i pluralizam. Potreba za brзом i učinkovitom reakcijom na dezinformacije u pandemiji dovela je do toga da su utjecajne međunarodne organizacije, poput Svjetske zdravstvene organizacije, Europske komisije i drugih, opet platformama dale veliku moć, a da nisu osigurale mehanizme za ostvarivanje i veće odgovornosti. To je rezultiralo time da platforme primjenjuju politike kojima rangiraju izvore na temelju vjerodostojnosti, a da pritom nije jasno koje kriterije i definicije u tom procesu primjenjuju. I to je rizično za medijski pluralizam i slobodu izražavanja, pogotovo zato što trenutačno ne postoji neovisno tijelo koje bi imalo zakonom određene ovlasti da osigura transparentnost politika moderacije sadržaja, kao i analizu učinka te moderacije na pluralizam.

Literatura

- Barrett, Brigit; Kreiss, Daniel. 2019. Platform transience: changes in Facebook's policies, procedures, and affordances in global electoral politics. *Internet Policy Review*. (8) 4. DOI: 10.14763/2019.4.1446
- BBC. 2020. Trump Covid post deleted by Facebook and hidden by Twitter. *BBC.com* 6. listopada. <https://www.bbc.com/news/technology-54440662> (pristupljeno 7. listopada 2020).
- Bradshaw, Samantha, Howard, Philip N. 2019. *The Global Disinformation Order: 2019 Global Inventory of Organised Social Media Manipulation*. Working Paper 3. Oxford, UK: Project on Computational Propaganda.
- Broggi, Elda, Nenadić, Iva, Parcu, Pier Luigi, De Azevedo, Viola, Cunha, Mario. 2018. *Monitoring Media Pluralism in Europe: Application of the Media Pluralism Monitor 2017 in the European Union, FYROM, Serbia and Turkey*. (Technical Report). Centre for Media Pluralism and Media Freedom, European University Institute. https://cmpf.eui.eu/wp-content/uploads/2018/12/Media-Pluralism-Monitor_CMPF-report_MPM2017_A.pdf
- CCDH (Center for Countering Digital Hate). 2020. *Failure to Act: How Tech Giants Continue to Defy Calls to Rein in Vaccine Misinformation*. https://252f2edd-1c8b-49f5-9bb2-cb57bb47e4ba.filesusr.com/ugd/f4d9b9_8d23c70f0a014b-3c9e2cfc334d4472dc.pdf
- Code of Practice on Disinformation. 2018. <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/code-practice-disinformation>
- ERGA (European Regulators Group for Audiovisual Media Services). 2020. *Report on Disinformation: Assessment of the implementation of the Code of Practice*. <https://erga-online.eu/wp-content/uploads/2020/05/ERGA-2019-report-published-2020-LQ.pdf>
- ERGA (European Regulators Group for Audiovisual Media Services). 2019. *Report of the activities carried out to assist the European Commission in the intermediate monitoring of the Code of practice on disinformation*. Slovakia: European Regulators Group for Audiovisual Media Services. https://erga-online.eu/wp-content/uploads/2019/06/ERGA-2019-06_Report-intermediate-monitoring-Code-of-Practice-on-disinformation.pdf?fbclid=IwAR1BZV2xYlJv-9nOzYAGhxA8AA5q70vYx0VUNn-h080WvDD2BffWFM3js4wg
- EK (Europska komisija). 2020. Joint Communication to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: *Tackling COVID-19 disinformation – Getting the facts right*. JOIN/2020/8 final. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020JC0008>
- EK (Europska komisija). 2018a. *Tackling online disinformation: a European Approach, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*. COM/2018/236. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018DC0236&from=EN>
- EK (Europska komisija). 2018b. *Action Plan against Disinformation. European Commission contribution to the European Council*. https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/eu-communication-disinformation-euco-05122018_en.pdf
- EK (Europska komisija). 2007. *Media pluralism in the Member States of the*

- European Union. Commission Staff Working Document No. SEC 32. https://ec.europa.eu/information_society/media_taskforce/doc/pluralism/media_pluralism_swp_en.pdf
- Elias, Carlos, Catalan-Matamoros, Daniel. 2020. Coronavirus in Spain: Fear of 'Official' Fake News Boosts WhatsApp and Alternative Sources. *Media and Communication*. (8) 2: 462–466. DOI: 10.17645/mac.v8i2.321
- Flew, Terry, Martin, Fiona, Suzor, Nicolas. 2019. Internet regulation as media policy: Rethinking the question of digital communication platform governance. *Journal of Digital Media and Policy*. (10) 1: 33–50.
- Gauch, Susan, Speretta, Mirco, Chandramouli, Aravind, Micarelli, Alessandro. 2007. "User Profiles for Personalized Information Access." *The Adaptive Web: Methods and Strategies of Web Personalization*. Brusilovsky, Peter, Kobsa, Alfred, Nejdl, Wolfgang. (ur.). Berlin: Springer, str. 54–89.
- Gillespie, Tarleton. 2018. *Custodians of the Internet: Platforms, Content Moderation, and the Hidden Decisions That Shape Social Media*. New Haven: Yale University Press.
- Helberger, Natali. 2019. On the Democratic Role of News Recommenders. *Digital Journalism*. (7) 8: 993–1012. DOI: 10.1080/21670811.2019.1623700
- Helberger, Natali, Karppinen, Kari, D'Acunto, Lucia. 2018. Exposure diversity as a design principle for recommender systems. *Information, Communication & Society*. (21) 2: 191–207.
- Helberger, Natali, Kleinen-Von Königslöw, Katharina, Van der Noll, Rob. 2015. Regulating the new information intermediaries as gatekeepers of information diversity. *Info* (17) 6: 50–71.
- Helberger, Natali, Pierson, Jo, Poell, Thomas. 2018. Governing online platforms: From contested to cooperative responsibility. *The Information Society*. (34) 1: 1–14. DOI: 10.1080/01972243.2017.1391913
- Helberger, Natali. 2016. Facebook is a new breed of editor: a social editor. *Media Policy Blog*, 15. rujna 2016. <https://blogs.lse.ac.uk/medialse/2016/09/15/facebook-is-a-new-breed-of-editor-a-social-editor/>
- Holton, Avery E., Chyi, Hsiang Iris. 2012. News and the Overloaded Consumer: Factors Influencing Information Overload Among News Consumers. *Cyberpsychology, behavior and social networking*. (15) 11: 619–24.
- Jurova, Vera. 2016. *Code of Conduct—Illegal online hate speech Questions and answers*. Factsheet. European Commission. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/code_of_conduct_hate_speech_en.pdf
- Kaye, David. 2019. *Report of the Special Rapporteur to the General Assembly on online hate speech (A/74/486)*. https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/A_74_486.pdf
- Kaye, David. 2018. *Report of the Special Rapporteur to the Human Rights Council on online content regulation (A/HRC/38/35)*. <https://www.ohchr.org/EN/Issues/FreedomOpinion/Pages/ContentRegulation.aspx>
- Knuutila, Aleks, Herasimenka, Aliaksandr, Au, Hubert, Bright, Jonathan, Howard, Philip N. 2020. *COVID-related misinformation on YouTube: The spread of misinformation videos on social media and the effectiveness of platform policies*. Data Memo. Oxford, UK: Project on Computational Propaganda.
- Leerssen, Paddy, Ausloos, Jef, Zarouali, Brahim, Helberger, Natali, De Vreesse, Claes H. 2019. *Platform Ad Archives: Promises and Pitfalls (2019)*.

- Internet Policy Review*. (8) 4. DOI: 10.14763/2019.4.1421
- McGregor, Shannon. 2020. What Even Is 'Coordinated Inauthentic Behavior' on Platforms? *Wired* 17. rujna 2020. <https://www.wired.com/story/what-even-is-coordinated-inauthentic-behavior-on-platforms/> (pristupljeno 7. listopada 2020).
- Mosseri, Adam. 2018. Helping Ensure News on Facebook is from Trusted Sources. *Facebook Newsroom* 19. siječnja 2018. <https://about.fb.com/news/2018/01/trusted-sources/> (pristupljeno 12. rujna 2020).
- Menadić, Iva. 2019. Unpacking the "European approach" to tackling challenges of disinformation and political manipulation. *Internet Policy Review*. (8) 4. DOI: 10.14763/2019.4.1436
- Newman, Nic. 2010. *#UKelection2010, mainstream media and the role of the internet: how social and digital media affected the business of politics and journalism* Working Paper. Reuters Institute for the Study of Journalism. <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/research/files/Social%2520Media%2520and%2520the%2520Election.pdf>
- Newman, Nic, Fletcher, Richard, Kalogeropoulos, Antonis, Kleis Nielsen, Rasmus. 2019. *Reuters Institute Digital News Report 2019*. Oxford: Reuters Institute for the Study of Journalism. <http://www.digitalnewsreport.org/>
- Newman, Nic, Fletcher, Richard, Kalogeropoulos, Antonis, Levy, David A. L., Kleis Nielsen, Rasmus. 2018. *Digital News Report 2018*. Oxford: Reuters Institute for the Study of Journalism. <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/digital-news-report-2018.pdf>
- Oulasvirta, Antti, Blom, Jan. 2007. Motivations in Personalisation Behaviour. *Interacting with Computers*. (20) 1: 1–16.
- Özgöbek, Özlem, Gulla, Jon Atle, Erdur, R. Cenk. 2014. *A survey on challenges and methods in news recommendation*. Proceedings of the 10th International Conference on Web Information Systems and Technologies (WEBIST'14), str. 278–285.
- PAHO (Pan American Health Organization). 2020. *Understanding the Infodemic and Misinformation in the Fight against COVID-19*. Factsheet br. 5. https://iris.paho.org/bitstream/handle/10665.2/52052/Factsheet-infodemic_eng.pdf?sequence=14
- Pariser, Eli. 2011. *The Filter Bubble: What the Internet is Hiding from You*. UK: Penguin.
- Powers, Elia. 2017. My News Feed is Filtered?. *Digital Journalism*. (5) 10: 1315–1335. DOI: 10.1080/21670811.2017.1286943
- Rosen, Guy. 2019. Remove, Reduce, Inform: New Steps to Manage Problematic Content. *Facebook Newsroom*. <https://about.fb.com/news/2019/04/remove-reduce-inform-new-steps/> (pristupljeno 12. rujna 2020).
- Sunstein, Cass. R. 2009. *Going to Extremes: How Like Minds Unite and Divide*. New York: Oxford University Press.
- Sunstein, Cass. R. 2002. *Republic.com*. Princeton: Princeton University Press.
- SZO (Svjetska zdravstvena organizacija). 2020. *Novel Coronavirus (2019-nCoV)*. Situation Report – 13 (2. veljače 2020). https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200202-sitrep-13-n-cov-v3.pdf?sfvrsn=195f4010_6
- Taylor, Emily, Neudert, Lisa-Maria, Hoffmann, Stacie, Howard, Philip N. 2020. *Follow the Money: How the Online Advertising Ecosystem Funds COVID-19 Junk News and Disinform-*

- mation. Working Paper 1. Oxford, UK: Project on Computational Propaganda. [Comprop.oii.ox.ac.uk](https://comprop.oii.ox.ac.uk)
- Valcke, Peggy i dr. 2009. *Independent Study on Indicators for Media Pluralism in the Member States – Towards a Risk-Based Approach* [Report]. ICRI, K.U. Leuven; CMCS, Central European University, MMTC, Jönköping Business School; Ernst & Young Consultancy Belgium. https://ec.europa.eu/information_society/media_taskforce/doc/pluralism/pfr_report.pdf
- Van Dijck, José. 2020. Governing digital societies: Private platforms, public values. *Computer Law & Security Review*, 36. DOI: 10.1016/j.clsr.2019.105377
- Van Dijck, José, Poell, Thomas, De Waal, Martijn. 2018. *The Platform Society. Public values in a connective world*. Oxford: Oxford University Press.
- Vosoughi, Soroush, Roy, Deb, Aral, Sinan. 2018. The spread of true and false news online. *Science*. (359) 6380: 1146–1151. DOI: 10.1126/science.aap9559
- Wagner, Kurt. 2020. Facebook, Twitter, YouTube Remove Posts From Bolsonaro. *Bloomberg* 31. ožujka. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-03-31/facebook-twitter-pull-misleading-posts-from-brazil-s-bolsonaro> (pristupljeno 8. listopada 2020).
- Wardle, Claire, Derakhshan, Hossein. 2017. *Information disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policymaking*. Report No. DGI(2017)09. Strasbourg: Council of Europe. <https://firstdraftnews.org/wp-content/uploads/2017/11/PREMS-162317-GBR-2018-Report-de%CC%81sinformation-1.pdf?x56713>
- Woolley, Samuel C., Howard, Philip N. 2016. Automation, Algorithms, and Politics| Political Communication, Computational Propaganda, and Autonomous Agents — Introduction. *International Journal of Communication*, 10: 4882–4890. <https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/6298/1809>
- Zuiderveen Borgesius i dr. 2016. Should We Worry About Filter Bubbles? *Internet Policy Review*. (5) 1. <https://ssrn.com/abstract=2758126>

Prilog: Popis analiziranih objava i izvještaja

1. Google COVID-19 report – August 2020. First baseline report – Fighting COVID-19 disinformation Monitoring Programme. European Commission <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/first-baseline-reports-fighting-covid-19-disinformation-monitoring-programme>
2. Facebook COVID-19 report – August 2020. First baseline report – Fighting COVID-19 disinformation Monitoring Programme. European Commission. <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/first-baseline-reports-fighting-covid-19-disinformation-monitoring-programme>
3. Twitter COVID-19 report – August 2020. First baseline report – Fighting COVID-19 disinformation Monitoring Programme. European Commission. <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/first-baseline-reports-fighting-covid-19-disinformation-monitoring-programme>

4. Keeping People Safe and Informed About the Coronavirus. Facebook, 5.10.2020. <https://about.fb.com/news/2020/08/coronavirus/>
5. An Update on Our Work to Keep People Informed and Limit Misinformation About COVID-19. Facebook, 16.4.2020. <https://about.fb.com/news/2020/04/covid-19-misinfo-update/>
6. Combating COVID-19 Misinformation Across Our Apps. Facebook, 25.5.2020. <https://about.fb.com/news/2020/03/combating-covid-19-misinformation/>
7. Introducing New Authenticity Measures on Instagram. Instagram, 13.8.2020. <https://about.instagram.com/blog/announcements/introducing-new-authenticity-measures-on-instagram>
8. COVID-19: Community Guidelines Updates and Protections. Instagram, n.d. <https://help.instagram.com/477434105621119>
9. Coronavirus disease (COVID-19) Google Ads policy updates. Google, 15.6.2020. <https://support.google.com/google-ads/answer/9811449?hl=en>
10. Coronavirus disease 2019 (COVID-19) updates. YouTube, 3.7.2020. https://support.google.com/youtube/answer/9777243?p=covid19_updates&visit_id=637350749445453338-1911282129&rd=1
11. COVID-19 Medical Misinformation Policy. YouTube, n.d. <https://support.google.com/youtube/answer/9891785?hl=en>
12. An update on our continuity strategy during COVID-19. Twitter, 16.3.2020. https://blog.twitter.com/en_us/topics/company/2020/An-update-on-our-continuity-strategy-during-COVID-19.html
13. Inappropriate content. Twitter, Business, n.d. <https://business.twitter.com/en/help/ads-policies/ads-content-policies/inappropriate-content.html>
14. Updating our approach to misleading information. Twitter, 11.5.2020. https://blog.twitter.com/en_us/topics/product/2020/updating-our-approach-to-misleading-information.html
15. Coronavirus: Staying safe and informed on Twitter. Twitter, 3.4.2020. https://blog.twitter.com/en_us/topics/company/2020/covid-19.html
16. Advertising during COVID-19. Twitter, n.d. https://marketing.twitter.com/en_gb/insights/twitter-covid19-advertising-policy

Power without responsibility: the content moderation policies of the online platforms in the response to infodemic

Abstract The paper provides an overview of the policies enrolled by the leading online platforms in the response to misinformation and infodemic around the COVID-19 pandemic. It further discusses the consequences these policies may have on media pluralism and informed citizenship both directly or indirectly, as well as in the short or long term. The method is an analysis of documents published by selected platforms to communicate changes in their content moderation policies in the period between the start of the novel coronavirus crisis in February and 31 July 2020, and it includes also the reports submitted to the European Commission in August 2020 to report on measures platforms have implemented to limit the spread of COVID-19-related misinformation. The analysis suggests that the platforms have undoubtedly taken a number of potentially useful measures to address the challenges of false, misleading and harmful information in a pandemic, but almost every one of these measures carries also a potential risk to freedom of expression and pluralism. These risks do not arise primarily from the initiatives themselves but rather from a lack of regulatory context and strong imbalance between accountability and the power that the platforms hold.

Key words disinformation, infodemic, COVID-19, online platforms, content moderation policies, media pluralism

GLOBALNO ZDRAVLJE I INTERES DRŽAVE

Petar Popović

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: petar.popovic@fpzg.hr

DOI: 10.20901/an.17.05
Pregledni rad
Prihvaćeno: listopad 2020.

Sažetak Pandemija koronavirusa posljednja je u nizu svjetskih kriza koja upućuje na domete i ograničenja teorija međunarodnih odnosa, poglavito suvremenog realizma. Konvencionalni analitički okvir koji međunarodne političke odnose svodi na dvije razine, nacionalnu i međunarodnu, čini se nedostatnim u razmatranju globalnog upravljanja zdravljem. Ovaj rad namjerava, iz perspektive teorija globalizacije, ukazati na kompleksan karakter i logiku globalnoga prostornog poretka na području zdravlja. Implikacije za državu i njezin interes ogledaju se u dramatičnoj proliferaciji različitih privatnih aktera, od farmaceutske industrije do korporativnih i filantropskih inicijativa. Njihovom se ekspanzijom poglavito zapadne gospodarske i vojne sile pozicioniraju na prostoru moći u globalnom upravljanju. No tržišna logika i difuzna moć globalnog zdravlja generiraju ekstremne zdravstvene neravnoteže među razvijenima i nerazvijenim društvima, jakima i slabim državama. Globalan nezamjer, odnosno katastrofalni sanitarni uvjeti u Trećem svijetu uzroci su potencijalnih izbijanja pandemija koja ugrožavaju globalni poredak. Ključno je stoga pitanje što je uopće strateški interes države u epohi globalnog zdravlja.

Ključne riječi globalno upravljanje, globalno zdravlje, država, interes, međunarodna organizacija

Uvod

Dalekosežne političke posljedice pandemije koronavirusa 2020. godine urgentan su spoznajni izazov za disciplinu međunarodnih političkih odnosa. Pandemija je gotovo paralizirala globalne institucije pa se realistička teorija očekivano nametnula kao najpogodniji eksplanatorni okvir. Istaknuti realist Steve Walt smatra kako pandemija koronavirusa potvrđuje snagu središnjega realističkog postulata da su države glavni akteri koji u trajno nesigurnom svijetu uvijek teže povećanju vlastite moći. Međunarodna suradnja zasigurno postoji,

ali je čovječanstvo kao jedinstven subjekt na zajedničkom bojištu protiv globalne pandemije puka iluzija. Suradnja je država krhka zbog neumoljivog zakona sigurnosne dileme: "Država strahuje kako se drugi ili neće držati svojih obveza, ili kako će se okoristiti suradnjom" (Walt 2020). S pandemijom se "realizam vratio u velikom stilu". Zatvaranje granica, uvođenje karantena, zabrane putovanja i druge mjere upućuju na rastući trend unilateralnih odluka, kako autoritarnih režima tako i SAD-a i pojedinih država-članica Europske unije (Karačić 2020). Robert Mikac (2020) slično tvrdi

da realizam najbolje objašnjava "novu realnost" u kojoj se ističe snaga države u upravljanju krizom u nacionalnim resovima po cijenu "vrlo ograničene suradnje s drugim državama". Suradnja nije samo ograničena nego je, prema mišljenju Fredericka Kleima (2020), države otvoreno miniraju. Države se okreću sebi, a na štetu međunarodne organizacije: od toga da se države natječu u tome koja će samostalno provoditi uspješnije epidemiološke mjere do ekstremnih slučajeva kao što je odluka Trumpove administracije da povuče SAD iz Svjetske zdravstvene organizacije (WHO).

Pitanje pandemije *eminentno* je političko pitanje koje kompleksnošću nadilazi banalno isticanje gole moći te zahtijeva smještanje države kao glavnog aktera, njezinih motiva i interesa u širi kontekst. Pandemija je ponajprije politički problem *globalnog upravljanja zdravljem*. Općenito, pojam globalnog upravljanja (*global governance*) vrlo je teško odrediti jer obuhvaća prostor bez hijerarhije i utvrđene raspodjele odgovornosti, ali i s nepredvidivim ishodima (Aginam 2005; Kamradt-Scott 2013; Leon 2015). Na prostoru globalnog zdravlja procese više ne oblikuju samo države ili međunarodne organizacije, poput WHO-a. Na tom prostoru djeluje više od četrdesetak bilateralnih donatora, dvadeset pet UN-ovih agencija, dvadesetak što globalnih, što regionalnih fondacija, te oko devedeset globalnih zdravstvenih inicijativa (Council on Foreign Relations 2019). Umreženost i privatno-javna međuovisnost moći i interesa dokidaju pojednostavnjeni analitički konstrukt o dvjema konstitutivnim sferama politike: nacionalnoj i međunarodnoj. Globalni je prostor sfera onkraj obje. Tradicionalni realističko-liberalni prijepor o opredjeljenjima za jaku državu ili međunarodnu suradnju samo je jedna, u biti sekundarna, dimenzija te problematike. Stoga je analitički primje-

reno izaći izvan disciplinarnih teorijskih okvira međunarodnih političkih odnosa i kročiti na područje sociologije globalizacije.

Nije sporno da je država glavni akter na međunarodnoj pozornici. Ona polaže legitimno pravo na primjenu sile, posjeduje administrativni aparat i sredstva nadzora, tumači pravo i donosi zakone. Te "tvrde" činjenice čine državu jedinstvenim političkim prostorom na određenome geografskom mjestu – državnom teritoriju. No prostor i mjesto nisu istoznačnice (Giddens 1990; Raos 2014; Zorko 2018). Mjesto je geografski položaj, to jest određeni i u političkom smislu omeđen lokalitet. Prostor je pak fluidna apstrakcija koju oblikuju ideje, društvenih aktivnosti i sadržaji. Kao takav, prostor je potencijalno neograničen; prostor se može, ali i ne mora odnositi na neko konkretno omeđeno mjesto. Interes države oblikuje se na temelju stanovitih percepcija političkog prostora, pa oznaka "nacionalni" ne znači nužno da je uvjetovan mjestom. Ipak, teorije međunarodnih odnosa općenito, a realizam posebno, inzistiraju na interesu države kao refleksiji strogo poistovjećivanog prostora i mjesta. Posljedica je to predodžbe koja je duboko utemeljena u europskome povijesnom iskustvu vestfalskoga prostornog poretka koji je bio, u smislu ondašnjega međunarodnog prava, određen i uvjetovan djelovanjem omeđenog mjesta, dakle suverene države. Međutim, globalni se prostor bitno razlikuje od vestfalske anarhije.

U prvom ću dijelu ovog rada razmotriti povijesne pretpostavke globalnog zdravlja u kontekstu globalizacijske preobrazbe države i javnog zdravstva. Taj proces svoj idejni izraz nalazi u WHO-ovoj proklamaciji iz 1946. o "potpunom zdravlju" čovječanstva. Drugi dio objašnjava logiku globalnog zdravlja kao prostora koji povratno preobražava ulogu države i njezin interes. Pokazat će

se da države svjesno napuštaju tradiciionalno tumačenje pojma "nacionalnog interesa" kako bi se pozicionirale na globalnom planu kroz umreženje s raznim akterima, od farmaceutske industrije do raznih privatnih inicijativa. To dovodi do središnjeg problema ovog rada: nije pitanje je li interes država održavanje globalne zdravstvene sigurnosti i "potpunog zdravlja", nego je li takav interes u doba globalizacije uopće moguć. Naime, pandemije su posljedica ekstremne neravnoteže u globalnom zdravlju među razvijenima i nerazvijenim državama. Siromaštvo i nerazvijeni sustav javnog zdravstva u Trećem svijetu pogoduju širenju virusnih zaraza koje, u kontekstu globaliziranog svijeta, prijete pandemijama globalnih razmjera. Za razvijeni Zapad, neravnoteža nije samo moralna dvojba nego i egzistencijalno pitanje. No, kako država može oblikovati interes na prostoru difuzne moći isprepletnih javnih i privatnih interesa?

Povijesne pretpostavke globalnog zdravlja

Kada je u Parizu 1851. sazvan prvi međunarodni sanitarni kongres radi sprječavanja pandemije kolere, nacionalne interese na području međunarodnog zdravlja određivala je teritorijalna logika realne politike. Vestfalski duh stoljećima je generirao kulturu omeđivanja nacionalnog interesa, relativne dobiti i političke ravnoteže moći. U svim pitanjima međunarodne politike, od međunarodnopravnih ugovora i rata do diplomacije i uspostavljanja ravnoteže, on se vodio općim načelom ograničavanja. Sukladno tomu, i bolest se politički "omeđuje". Na međunarodnome sanitarnom kongresu u Parizu 1903. zaključeno je da je žutica unutarnji problem Sjeverne Amerike s kojim se Amerikanci sami moraju nositi. Od 187 usvojenih članaka konvencije, samo se jedan odnosio na žuticu (Howard-Jones 1975: 85). Me-

đunarodni sanitarni kongresi politički problem pandemija strogo ograničuju na tri prijetnje: koleru, kugu i žuticu. Kada je pri kraju Prvoga svjetskog rata izbila španjolska gripa, zarazivši trećinu svjetske populacije i odnijevši između pedeset i sto milijuna života, pododbor sanitarnog kongresa za pandemije teškom je mukom, nakon više rasprava, priznao gripu kao prijetnju. No riječ je o iznimci. Japan je 1926. predložio da se i vodene kozice označe prijetnjom od međunarodnog značenja, ali je prijedlog odbijen. Takav se zahtjev smatrao apsurdnim zbog činjenice što, kako je izjavio švicarski predstavnik, "nema te države u kojoj nema slučajeva vodenih kozica" (Howard-Jones 1975: 98).

Ipak, snaga "barokne politike" u vestfalskoj tradiciji niti kontrolira niti može utjecati na dinamične procese društvenog razvoja svijesti i ideja te preobrazbi unutarnjih sadržaja prostornog poretka. Zapadni civilizacijski krug, koji se od druge industrijske revolucije ubrzanije povezivao na osnovi tehnološkoga i industrijskog napretka, svjedoči o onome što Anthony Giddens naziva "odvajanjem prostora od mjesta" (Giddens 1990, pogl. 1). Razvojem kapitalizma i njegovim postupnim širenjem stvara se "prazan prostor" koji popunjavaju trgovinska, tehnološka i institucionalna isprepletenost i međuovisnost. Taj je prostor oblikovan sadržajima koji nisu vezani ni za jedno konkretno mjesto. Doduše, javno zdravstvo nije bilo zahvaćeno tim procesima makar do sredine 20. stoljeća. Ono je imalo status "niske politike", što znači da je zdravlje još uvijek bilo u nadležnosti lokalnih nacionalnih institucija koje brinu o stvarima poput osiguravanja čiste vode ili programa cijepljenja (Davies 2010: 1172). Korjenite promjene zbivaju se tek poslije svršetka Drugoga svjetskog rata kada očitim postaje epohalni preobražaj prostornog poretka svijeta. Hladnoratovska polari-

zacija na kapitalistički Zapad i komunistički Istok nakon 1945. predstavljala je potpuno novu teritorijalnu diferencijaciju i raskid s vestfalskom državom kao teritorijalnim subjektom.

U novome bipolarnom poretku nemalu je ulogu imala Organizacija ujedinenih naroda (OUN) u sklopu koje nastaje Svjetska zdravstvena organizacija kao njezina specijalizirana agencija za međunarodno zdravstvo. Prvi direktor WHO-a, dr. Brock Chisholm, naglasak je stavljao na zdravlje kao "društvenu dobrobit", istaknuvši kako je za spas čovječanstva nužno oblikovati bitno nov tip građanina koji će biti "lojalan samo svijetu" (Yi-Jui Wu 2015). U prvom nečalu svojega konstitutivnog akta iz 1946. WHO definira zdravlje kao "stanje potpune fizičke, mentalne i društvene dobrobiti, a ne tek odsustvo bolesti ili slabosti" (*Charter of World Health Organization*, 1946). James Larson je ukazao na to kako je koncepcija "potpuno zdravog" čovjeka utopijska apstrakcija koja, odnoseći se na sve, ustvari se ne odnosi ni na što. Sve što se ne uklapa u okvir percepcije o "potpunom zdravlju" potencijalno se može označiti bolešću. Zdravlje, međutim, nije svuda percipirano na jednak način. Primjerice, u Africi su pojedine bolesti, poput pupčane kile, toliko proširene da ih lokalno stanovništvo ne smatra bolestima (Larson 1996: 183). Pred državom i međunarodnom organizacijom ispriječio se ozbiljan operativni problem: budući da je ukinuto teritorijalno načelo, nastala je zbrka u prioritetima. Nestaje razlika između stvarnih opasnosti od prenosivih virusa i, za međunarodni poredak relativno nebitnih, neuroloških ili fizičkih bolesti svojstvenih određenom podneblju.

WHO-ova doktrina "potpunog zdravlja" donekle je sljednica međuratne doktrine prethodno propale zdravstvene organizacije Društva naroda. Pakt te organizacije posve je neodređeno nalagao

članom 23 (f) da će države-članice poduzeti mjere "prevencije i kontrole bolesti" (*The Covenant of the League of Nations*, 1924). U praksi je to značilo – ili je makar trebalo značiti – preuzimanje odgovornosti za ukupno međunarodno zdravlje od strane jedne potpuno depolitizirane organizacije koju su činili isključivo stručnjaci (Borowy 2009). Stoga se od početka činilo da će WHO zbog pretjeranog idealizma doživjeti jednaku ili sličnu sudbinu svoje prethodnice pod naletom moći političkih interesa velikih sila. Neposredno nakon osnutka, WHO potpada pod američki utjecaj, zbog čega je Sovjetski Savez sa svojim satelitima 1949. privremeno napušta (Fee, Cueto, Brown 2016). No rano se hladnoratovsko pozicioniranje snaga zbiva u kontekstu koji je uvelike odstupao od dotadašnje vestfalske logike, a ta se činjenica itekako tiče i javnog zdravstva. Na svim društvenim područjima unutar zapadnog bloka i njegove interesne sfere, pa tako i na području zdravlja i higijene, na djelu je proces "odvajanja prostora od mjesta".

Osnivanjem Bretton-Woods sustava (Svjetske banke i Međunarodnoga monetarnog fonda) 1944, interes zapadnih političkih elita bilo je trajno održavanje društvenog blagostanja. Nakon traumatičnog iskustva dvaju svjetskih ratova, mehanizmom Bretton-Woodsa sprječavalo bi se, uz poslijeratnu obnovu i poticanje ekonomskog rasta, širenje sovjetske "crvene prijetnje". Proklamirana koncepcija "zdravog društva" stoga je bila iznimno važna te je postala predmetom znanstvenih istraživanja psihopatologije. Spoznajom čovjekove društvene prirode i njegova ponašanja, eksperti WHO-a nastojali su proniknuti u psihološke korijene totalitarizma kako se iskustvo Drugoga svjetskog rata, posebice u kontekstu rođenja nuklearne ere, ne bi ponovilo (Larson 1996: 190). U prvim desetljećima zdravstvena dobrobit

društva bila je isključivo u nadležnosti WHO-a i Američke agencije za međunarodni razvoj, koja je donirala golema sredstva za razvoj lokalnih infrastrukturna javnog zdravstva. Nakon što je čelno mjesto u Svjetskoj banci preuzeo Robert McNamara 1968, ta je institucija prvi put proširila svoju praksu davanja zajmova za zdravstvo, higijenu i obrazovanje (Ruger 2005). Ako Svjetska banka ili bilo koja druga organizacija daje zajam ili pomoć, onda mjesto više ne diktira uvjete prema svojem interesu i potrebi. Nadnacionalnom intervencijom u sustav lokalnog zdravlja *de facto* počinje postupan proces deteritorijalizacije javnog zdravstva u skladu s univerzalnim načelom "potpunog zdravlja". U zapadnom bloku i njegovoj interesnoj sferi počinju iščezavati tradicionalne sanitarne prakse, koje su do tada bile svedene na životne navike pojedinca, odnos s njegovim lokalnim liječnikom i radom nacionalnih domova zdravlja (Davies 2010: 1169).

WHO-ov zahtjev stoga nije bio naivan idealizam, nego pragmatično redefiniranje interesa države u kontekstu hladnoratovskih napetosti. Budući da, prema novoj doktrini, zdravlje nije samo "odsustvo bolesti", napušta se političko ograničavanje na određene, isključivo prenosive, bolesti. Time je načelo "potpunog zdravlja" stvorilo pretpostavke za neograničenu politiku interveniranja i oblikovanja svjetskog zdravlja. Pretpostavka postaje zbiljom s padom komunizma 1989-1991. te s nestankom posljednjega alternativnog prostornog poretka. Globalnom protežnošću kapitalističke nadnacionalne sfere – prostora "slobodnog protoka ljudi, roba i usluga" – zdravstvo gubi status "niske politike". U sferi kompleksne međuovisnosti sve, pa tako i zdravlje, postaje potencijalnim izazovom globalnom poretku. Globaliziranje zdravlja nije nametnuto – ono je bilo nužna posljedica svjetskih okol-

nosti. Naime, slobodno i neograničeno kretanje ljudi i stvari uključuje i slobodno kretanje virusa. Od kraja Hladnog rata godišnje se prosječno otkriju dva nova infektivna patogena (Woolhouse i dr. 2008). Pandemije izbijaju jedna za drugom: HIV/AIDS 1981, "kravlje ludilo" 1996, virus "zapadnog Nila" 1999, SARS 2003, H5N1 ili "ptičja gripa" 2006, H1N1 ili "svinjska gripa" 2009, MERS 2012, ebola 2014 te Covid-19 (koronavirus) 2020.

Globalizacijsko redefiniranje države i njezina interesa

Globalno upravljanje zdravljem nije samo nepodnošljiv izazov realističkom pogledu na međunarodnu politiku, koji zbog odvajanja prostora od mjesta gubi čvrsto analitičko uporište u strogo teritorijalnoj predodžbi države, nego i liberalnom internacionalizmu. Globalno upravljanje nadilazi tradicionalno shvaćanje međunarodne suradnje. Na mjesto liberalnog internacionalizma stupa nova teorija/ideologija – globalizam. Rüdiger Safranski naveo je najmanje tri inačice te ideje: neoliberalnu, protunacionalističku i kozmopolitsku. Sve tri polaze od jedinstvene "slike svjetskog društva", prema kojoj se država doživljava kao prepreka individualnoj slobodi i dobrobiti u općem smislu. Zanimaju se razlike u kulturama i običajima, kao i u nejednakim razinama društvenog razvoja. Za globalizam, to su samo "prijelazne faze" u napretku čovječanstva. Globalizam je "u biti više zahtjev i želja nego opis stvarnosti" (Safranski 2008: 17-18). Za tu je raspravu ključna prva, neoliberalna varijanta. Prema toj perspektivi, zdravstvena se dobrobit neće postići kolektivnom akcijom nevladinih ili međunarodnih organizacija ili svjetskom solidarnošću. Naprotiv, potrebno je omogućiti nesmetano kretanje kapitala i podređivanje države i društva ekonomiji te stavljanje naglaska na tržište kao je-

dinog jamca opće dobrobiti. Korisno je ukratko prikazati globalistički ideološki rezon koji vjerno dočarava "duhovni" karakter prostora globalnog zdravlja.

Prema švedskom intelektualcu Johanu Norbergu, globalno bi upravljanje zdravljem napokon trebalo do kraja depolitizirati i prepustiti tržištu. Od države, s tromom birokracijom i korumpiranim političarima, kao i od međunarodne organizacije, koja nije ništa drugo do birokratizirano udruženje više država, ne treba očekivati ništa. WHO bi mogao u kratkom roku iskorijeniti tuberkulozu i malariju ako izdvoji od četiri do 220 milijuna dolara, odnosno 0,4 posto svoga godišnjeg proračuna: "Ali dok djeca nepotrebno umiru, WHO troši godišnje više od milijarde dolara na ekskluzivne konferencije i kampanje za, primjerice, promociju važnosti vezanja pojasa u vožnji ili prestanak pušenja" (Norberg 2003: 189). Norberg, nasuprot tome, sve nade polaže u farmaceutsku industriju. U javnosti, doduše, ne postoji sektor koji budi tolike prijepore, oštre kritike i moralne dvojbe kao što su farmaceutske tvrtke, odnosno njihova dobro znana praksa patentiranja lijekova (Moerman i Van der Laan 2006; Hoen 2009). Intelektualno vlasništvo farmaceutskim tvrtkama daje pravo da podižu cijene svojih proizvoda iznad kupovne mogućnosti onih kojima su ti lijekovi najpotrebniji – dakle, nerazvijenim društvima Trećeg svijeta. Međutim, Norberg kaže kako bi ukidanje patenta imalo samo kratkoročan učinak. Patenti su, naime, razlog zbog kojega ti lijekovi uopće postoje. Prosječno, navodno, propadne od dvadeset do trideset lijekova dok se ne proizvede jedan uspješan lijek, a takva istraživanja koštaju stotine milijuna dolara. Visoka je cijena nekolicine lijekova nužna: "Kada bi se ukinuli patenati, teško da bi ijedna tvrtka mogla nastaviti istraživati i proizvoditi lijekove" (Norberg 2003: 187-188).

Odatle se iščitava da je logika globalnog upravljanja zdravljem tržišna logika. Budući da se prema prirodi svojih ograničenja država i međunarodna organizacija ne uklapaju u uniformnu predodžbu svjetskog društva, uređenoga prema zakonima globalne ponude i potražnje, obje se doživljavaju kao zastarjeli i prevladani oblici – prepreke istinskom napretku čovječanstva. U osnovi je globalističke averzije prema nacionalnoj državi negacija mjesta/teritorija. Zbog svoje statičnosti, lokalitet nema druge vrijednosti i svrhe osim da bude eksploatiran za potrebe globalno deteritorijaliziranoga svjetskog tržišta. No činjenica čvrstog tla se može poricati, ali ne i odstraniti. Potpuno deteritorijaliziran prostor jest čista apstrakcija, teorijski konstrukt jedne ideologije, koji u praktičnoj zbilji ima jednu jedinu posljedicu – reteritorijalizaciju (Zorko 2018: 38). Reteritorijalizacija je neminovan učinak povratnog oblikovanja mjesta/teritorija od odvojenog prostora/globaliteta. Prema Giddensu, učinak na mjesto "nije jednostavno ono što je na sceni prisutno: "Vidljiv oblik lokaliteta skriva udaljene odnose koji određuju njegovu prirodu" (Giddens 1990: 19).

Globalitet preoblikuje državu koja, prema Ulrichu Becku, postaje "glokalnom državom" ili "provincijom svjetskog društva". Koliko god se moderna koncepcija nacionalne države čini zastarjelom, ona je neophodna, "i to ne samo zato što jamči unutarnju politiku i geopolitiku, osnovna politička prava itd., nego i zato što politički oblikuje proces globalizacije i nadnacionalno ga regulira" (Beck 2003: 256). Na tom tragu, Saskia Sassen (2003: 29-30) ukazuje na to da u procesu preoblikovanja država napušta tradicionalnu racionalnost državnog razloga (*raison d'etat*) smanjivanjem vlastitih ovlasti posredstvom deregulacije tržišta, ekonomije i svojih granica te privatizacijom javnih tvrtki.

Privatizacija norme kao "nova normativnost" države oblikuje interes koji "dolazi iz svijeta privatne moći, no smješta se u javni prostor... Državne institucije pomažu preusmjeravanju vlastitoga političko-strateškog djelovanja ili, šire, državnih agendi prema zahtjevima globalne ekonomije" (31). Drugim riječima, slabeći institut suverenosti ekonomskom liberalizacijom, država istodobno povećava svoju moć na globalnom planu. Naime, neoliberalno "slabljenje" deregulacijom država dopušta samo na području ekonomije i financija. Pritom zadržava legitiman monopol nad sredstvima kontrole, prisile, tumačenja prava i proizvodnje legalnosti. Odatle slijedi da moć privatnog kapitala i dominacija korporativnog svijeta nisu moguće bez države, samo što ključ njezine moći nije više, kako tvrde realisti, vojna snaga nego položaj na svjetskom tržištu.

Upadljiv je slučaj zakona o patentiranju lijekova. Tijekom osamdesetih godina 20. stoljeća farmaceutske je kartel u SAD-u uspostavio nevjerovatan savez s neoliberalnom administracijom predsjednika Ronalda Reagana – *nevjerojatan* je bio zato što je koncept intelektualnog vlasništva u bitnom smislu monopolistički i, kao takav, u suštini je opreci ideji slobodnog tržišta. No, kako je pokazao David Tyfield (2010: 68), farmaceutska je industrija, u dosluhu s vodećima medicinskim fakultetima i biotehnoološkim tvrtkama, obećala američkim političkim elitama "tehnologiju budućnosti" kojom će se riješiti kronična neprofitabilnost u tom sektoru. Budući da samo država tumači i donosi zakone sukladno svojem interesu – u ovom slučaju, sukladno svojem neposrednom tržišnom interesu – uvedene su stanovište zakonske preinake kako bi se dodatno pogodovalo farmaceutskoj industriji. Prvo, patentiranje se, definicijski, provodi samo ako je posrijedi neko novo otkriće. No biološki materijal nije otkriće

pa se, prema novom tumačenju, patentira znanstvena *inovacija*. Drugo, patent je privatna stvar znanstvenika. No ako znanstvenik radi u instituciji koja se financira javnim novcem, njegov je patent potencijalno u suprotnosti s društvenim interesom. Ta je prepreka otklonjena prepuštanjem medicinskih fakulteta tržištu i farmaceutskoj industriji, čime patent postaje "poslovnom tajnom" tvrtke (Tyfield 2010: 69-70).

Sve je to bila "pravna" priprema u režiji države za njezino globalno pozicioniranje. Takav koncept "prava" već je uklopljen u "najrazvijenije i najmoćnije države svijeta, u zapadnjačko poimanje ugovora, prava vlasništva i u nove pravne režime koji služe nastavku pospješavanja globalizacije" (Sassen 2003: 35). Savez za patente pridonosi stvaranju takvoga globalnog pravnog režima od 1986. do 1995, tijekom urugvajске runde pregovora o Općem ugovoru o carinama i trgovini (*General Agreement on Tariffs and Trade*, GATT) (Sells 1999; Ostry 2006). Gospodarski diplomati zapadnih zemalja *de facto* nisu pregovarali u ime svojih vlada nego u ime stanovitog Odbora za intelektualno vlasništvo. Odbor je nekoliko mjeseci prije početka pregovora osnovalo dvanaest multinacionalnih korporacija, od kojih su gotovo polovicu činile farmaceutske tvrtke. Cilj je bio ugraditi u međunarodni trgovinski pravni sustav Sporazum o trgovinskim aspektima intelektualnog prava vlasništva (*Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights*, TRIP).¹ Osim što taj sporazum omogućuje ne-

¹ Riječ je korporacijama Pfizer, Merck & Co, Du Pont, Johnson & Johnson, Bristol Myers Squibb. Najveća od navedenih korporacija, Pfizer, imala je i vodeću ulogu u Odboru za intelektualno vlasništvo. Kako je navela Susan Sells (1999: 171), pedesetak privatnika osmislilo je TRIP, koji su u njihovo ime ispregovarali i potpisali nacionalni političari i gospodarski diplomati, te je tako "u biti dvanaest korporacija oblikovalo javno pravo za cijeli svijet".

kolicini tvrtki da samovoljno dižu cijene patentiranih lijekova na globalnoj razini, farmaceutski je kartel potisnuo svaku konkurenciju dobivši ekskluzivno pravo monopola na eksploatiranje svjetskog fonda biomedicinskog materijala.

Ne čudi stoga što je prvi autoritet međunarodnog zdravlja, Svetska zdravstvena organizacija (WHO), naglo bio zasjenjen Svjetskom trgovinskom organizacijom (WTO), koja nastaje zaključenjem urugvajске runde 1995. Za razliku od međudržavnog WHO-a, nadnacionalni WTO držao je TRIP kao ključ za diktiranje pravila u globalnome zdravstvenom sustavu. Bio je to prvi korak u procesu koji će omogućiti dramatičan porast broja aktera na prostoru globalnog upravljanja zdravljem. Taj je fenomen novost zato što se u sferi zdravstva pojavio razmjerno kasno. No, i on slijedi logiku koja se na Zapadu pojavila još potkraj 19. stoljeća u obliku imperijalizma. Razmatrajući "grabež za Afriku" kao kombinaciju kolonizacije europskih sila i širenja tržišta privatnih tvrtki, Hannah Arendt (2015: 128) ustanovila je da "imperijalizam nije izgradnja imperija i ekspanzija nije osvajanje". Država je kao politički prostor vezana za ograničeno mjesto, ali ne i za neograničenu produktivnost i poduzetništvo pojedinaca. Stoga se država ne može beskonačno širiti, dok privatni poslovni sektor to može. Načelo održavanja "potpunog zdravlja" čovječanstva državama je nezamislivo opterećenje koje nadilazi njihove ukupne regulacijske kapacitete i ekonomske resurse. Kako bi povećale svoju moć, one omogućuju neograničeno širenje prostora globalnog zdravlja ekspanzijom međudržavnih i nadnacionalnih organizacija, poslovanja farmaceutskih tvrtki i raznih privatnih inicijativa, od *Fondacije Rockefeller* do *Bill and Melinda Gates Foundation*.

Pogrešno bi bilo zaključiti da je riječ o imperijalizmu. Prošla su vremena

kada se pod državom podrazumijevala suverena imperijalna sila, a pod tvrtkom paradržavna organizacija s privatnom vojskom, ustavom i zastavom. Interes globalne države predstavlja velik analitički izazov, jer je na prostoru odvojenom od mjesta moć disperzirana, odnosno difuzna – ona je moć *za sebe*. Beck (2004: 92) tumači kako je moć koja se spontano i neograničeno raspršuje i vodi k neograničenoj proliferaciji aktera anonimna moć "bez središta, bez pripisivosti i bez jasne strukture odgovornosti". Takav globalni sustav nije na izbor nijednoj državi, a nije ni u vlasti bilo koje države; naime, globalizacija je "organizirana neodgovornost" (91). Difuzna moć znači da su i najdominantniji akteri u globalnom upravljanju zdravljem – farmaceutske tvrtke – ovisni o moći niza drugih aktera (dioničara, civilnog društva, konkurencije itd.). Primjerice, Južnoafrička Republika prekršila je 1997. odredbe TRIP-a uvevši zakon koji dopušta proizvodnju jeftinijeg lijeka za AIDS. Četrdeset farmaceutskih tvrtki podignulo je tužbu, ohrabreno političkom hajkom koju su protiv Južne Afrike pokrenuli američki potpredsjednik Al Gore i Europska unija. Međutim, pod udarom kritika civilnog društva i raznih nevladinih udruga, Gore je kao kandidat za predsjednika SAD-a u rujnu 1999. odustao od pritisaka. Farmaceutske tvrtke istog su mjeseca povukle tužbe, opravdavajući tu odluku navodno "postignutim kompromisom" (Halbert 2002: 272-274).

Organizirana neodgovornost globalnog poretka nije, dakle, imperijalizam, ali nije ni anarhija kao u predodžbi realističkih teorija međunarodnih odnosa. To je nered koji se objašnjava time da je moć difuzna ako je difuzan i interes države. Tome u prilog govori odnos razvijenih država prema Africi, konvencionalno percipiranoj "žrtvi" Zapada. Od kraja Hladnog rata države poput Ugan-

de, Ruande, Etiopije i Čada širokogrudno prihvaćaju donacije i svaki oblik zapadnog tutorstva. No kako su režimi u tim državama nestabilni, a oružje im je jedina moneta koju trajno drže u optjecaju, tutorstvo Zapada prihvaćaju pod uvjetom da njihov vojno-sigurnosni kompleks ostane netaknutim (Fisher i Anderson 2015: 143). Programe za suzbijanje HIV-a/AIDS-a većina je afričkih zemalja prihvatila, ali donacije i pomoć za razvoj uglavnom završavaju u vojnom sektoru. Gušenje opozicije u zemlji i srljanje u sukobe sa susjednim državama perpetuiraju začarani krug beskonačnog ulaganja u socijalne programe i zdravstvo. I dok, primjerice, na sjednicama vlade Ugande, uz državne ministre, sjede i odluke donose predstavnici Svjetske banke i britanskoga Prekomorskog instituta za razvoj (*Overseas Development Institute*), vlasti otvoreno odbijaju podnositi izvještaje o korištenju donacija. Argument je uvijek jednak: pomoć za obrazovni i zdravstveni sustav nema smisla ako je država egzistencijalno ugrožena. Predsjednik Čada Idriss Déby prekršio je 2007. dogovor sa Svjetskom bankom prema kojemu je 86,5 posto zarade od naftovoda, koji je financirala banka, trebalo ići za socijalne programe, ponajviše za javno zdravstvo. Déby je sva sredstva potrošio na kupovinu oružja za borbu protiv lokalnih islamskih pobunjenika, uz opravdanje da je sigurnosni sektor prioritet.

Razlog zbog kojega takve prakse u Africi prolaze bez sankcija objašnjava se isključivo difuznim interesom države. Razvijene zemlje Zapada, koje izravno ili preko međunarodne organizacije daju pomoć tim režimima, u sklopu rata protiv terorizma opravdavaju sigurnosnu politiku lokalnih "saveznika". Mogu i Pentagon i Svjetska banka biti eksponenti istog interesa, ali to su dva odvojena birokratska svijeta. Nekoordiniranost, katkad i oštra suprotnost u

odlukama, izraz je moći/interesa, koji se rasplinjuje u prolazu kroz razne državne urede, povjerenstva i odbore, međunarodne organizacije, privatne inicijative, neformalne skupine i fondove. Time se nameće ključno pitanje: ako je, naime, svjetsko društvo u riziku od globalnih pandemija, je li moguće oblikovanje odgovorne zdravstvene politike i učinkovita pristupa u obuzdavanju te prijetnje, a što bi bilo u interesu i države i globalnog poretka?

Nova geopolitika i pandemija

Farmaceutske su tvrtke dominantni, ali ne i odlučujući akteri u globalnom upravljanju zdravljem. Njihova dominacija proizlazi iz činjenice da djeluju u prostoru istodobnog zakona i bezakonja koje nadilazi svako pravo. Prema Becku, to je sfera *translegalnosti*. Budući da ne crpe legitimnost iz demokratskih izvora, korporativni se mandati opravdavaju samo jednim kriterijem – kriterijem "ekonomske racionalnosti tržišnog uspjeha" (Beck 2004: 113). Tržišni uspjeh mjeri se sposobnošću korporacije da trajno ulaže u nove biomedicinske inovacije. Ali, profitabilnost koja bi uvijek jamčila neko novo ulaganje ovisi isključivo o potrošačkoj moći. Kupovna je moć pak bitno teritorijalna: na Zapadu je jaka, u pojedinim državama u razvoju slabija ili slaba, a u većini država nikakva. Udio u prodaji farmaceutske industrije prema geografskim područjima to najbolje ilustrira: SAD/Kanada 74 posto, Zapadna Europa 13 posto, Latinska Amerika 2,4 posto, Azija/Pacifik 1,6 posto, Srednja i Istočna Europa 0,9 posto, Bliski istok 0,7 posto i Afrika 0,3 posto (Moerman 2006: 17). Korporativna dimenzija globalnog zdravlja sama biva reteritorijalizirana. Oko 90 posto sredstava uloženi u biomedicinska istraživanja troši se na proizvodnju lijekova za borbu protiv tipično "zapadnjačkih bolesti": dijabetesa, kardiovaskularnih

bolesti, zloćudnih tumora i neuroloških poremećaja. Od 1975. do 2004. farmaceutska je industrija patentirala 1.556 lijekova, od kojih je 18 bilo protiv tropskih bolesti, a samo tri protiv tuberkuloze (Benatar, Gill i Bakker 2009: 348-351). Budući da tri milijarde ljudi ili 44 posto svjetskog stanovništva živi dnevno s manje od dva dolara *per capita* i nema pristup zdravstvu i osnovnim lijekovima, stvara se nova geopolitička zbilja: ekstremna neravnoteža globalnog zdravlja.

Zbog očajnih sanitarnih uvjeta, siromaštva, gladi i gotovo nikakvih higijenskih standarda u nerazvijenim društvima, pandemija postaje imanentnom prijetnjom globalnom poretku. Bespredmetno je tražiti odgovornost farmaceutske industrije, jer je prema svojem multinacionalnom karakteru ona bitno deteritorijaliziran entitet, a to znači da je potpuno uvjetovan tržišnom logikom globalnoga prostornog poretka.² Uostalom, korporacija možda ima političko značenje, ali sama nije politički akter: može utjecati, ali ne i odlučivati. Za iznalaženje političkih rješenja za globalnu zdravstvenu sigurnost odgovorna je isključivo država. Treba istaknuti tri opcije koje država simultano razmatra i primjenjuje u suočavanju s tom problematikom. Prva se odnosi na nacionalnu sigurnost. Neovisno o kompleksnoj međuovisnosti, ta opcija nalaže jačanje

² Većinu farmaceutskih tvrtki prate skandali i tužbe zbog neodgovornoga eksperimentalnog liječenja, uglavnom u zemljama Trećeg svijeta. No tu se ne može govoriti o neokolonijalizmu ili institucionalnom rasizmu, nego o činjenici da je logika tržišta nadređena motivima liječenja. Eksperimentiranje je naprosto jeftinije u nerazvijenim zemljama. Uostalom, "potpuno zdravlje" ostvarivo je ako se načelo kvantitete promiče na štetu kvalitete. To i objašnjava često štetne učinke lijekova. Kada je 2018. *Johnson & Johnson* zaprimio stotisućitu tužbu u SAD-u, korporaciju su domaći potrošači optužili da stavlja profit ispred ljudi (Compton 2018).

državnih sustava za unutarnju i vanjsku kontrolu prenosivih virusa. Druga je opcija nastavak depolitizacije, odnosno hiperglobalizacije zdravstva. U skladu s globalističkim rezonom, neravnoteže uzrokovane poslovanjem farmaceutskih tvrtki treba prevladati privatnim inicijativama i filantropijom. Treća je opcija reforma specijaliziranih međunarodnih organizacija, poput WHO-a, tako da države prepuste određena ovlaštenja i omogućće veću autonomiju međunarodnim organizacijama u donošenju odluka i djelovanju. Nijedna opcija nije strogo određen državni interes, nego sporadično sve tri oblikuju državnu politiku u globalnom upravljanju zdravljem i dodatno pridonose općem neredu.

Prvu je opciju u literaturi međunarodnih odnosa popularizirala razmjerno mala skupina autora, koju Sara E. Davies (2010) naziva "etatizima". Etatizam je varijanta realizma i temeljna mu je pretpostavka jednostavna: pojedinac ne može biti zdrav i siguran ako mu to država ne omogući. Među najistaknutije predstavnike tog pristupa ubrajaju su Andrew Price-Smith (2002), koji je razvio koncept "zdravstvene sigurnosti", i David Findler (1998). Findler uvažava sociološke posljedice globalizacije na državu i njezinu suverenost, kao i činjenicu da postvestfalsko doba postavlja sasvim nove izazove. Glavni je problem što kontrola infektivnih bolesti nije uopće na listi prioriteta nerazvijenih država. Njima nedostaju jaka politička vodstva i ekonomski resursi. Stoga "oblikovanje nacionalnog interesa takvih država treba ili ohrabrivati, ili nametnuti vanjskim pritiscima i poticanjima" (Findler 1999: 49). Findler je nedorečen u odgovoru na pitanje o kakvim je pritiscima i poticanjima riječ.

Umjesto da istakne nerazvijeni sustav javnog zdravstva u Trećem svijetu kao središnji problem, etatizam je primarno usmjeren na sigurnosne koncepcije

obuzdavanja pandemije. Pojava te perspektive duguje ponajviše terorističkim akcijama, kao što su napad sarinom u tokijskom metrou 1995. ili napad antraksom u pismima u SAD-u 2001. Biosigurnost postupno je postajala jednim od prioriteta nacionalne sigurnosti, poglavito pod administracijom predsjednika Baraka Obame (Koblentz 2010). On je 2009. donio sveobuhvatnu biosigurnosnu strategiju koja razmatra cijeli niz bioloških prijetnji (Obama 2009). Strategija suzbijanja "bioloških prijetnji" nalaže istraživanje patogena prenosivih virusa, bilo da se pojave u obliku pandemije bilo kao potencijalno oružja u rukama terorista. Država treba kontrolirati najrecentnija biomedicinska istraživanja posredstvom raznih privatno-javnih nadzornih povjerenstava, poput Ekspertne skupine za biološke znanosti (*Biological Science Expert Group*), koju su 2007. osnovale obavještajne službe u "suradnji" s biomedicinskim znanstvenicima. Također, Findlerova "postvestfalska" realnost zahtijeva i prekomorski angažman. Kao što postoje AFRICOM i CENTCOM, američka vojna zapovjedništva zadužena za područja zapadne Afrike i Bliskog Istoka, tako je američko ministarstvo obrane osnovalo laboratorije za istraživanje i kontrolu infektivnih bolesti u čak dvadeset država. No svrstavanje pandemijske prijetnje u isti rang s prijetnjom terorističkih napada biološkim oružjem ukazuje na to da nije riječ o politici upravljanja globalnim zdravljem. Etatizam je "usredotočen na obranu i obuzdavanje, a ne na korijene problema te, osim infektivnih virusa, zanemaruje sve ostale probleme javnog zdravstva" (Davies 2010: 1180).

Prema globalističkoj perspektivi, filantropija je rješenje za prevladavanje globalne zdravstvene neravnoteže. Razine inicijative, poput Gatesove fondacije, redovno izdvajaju milijune dolara za proizvodnju cjepiva te ulažu u istra-

živanja lijekova za HIV/AIDS, malarije i tuberkuloze. Filantropski globalizam žestoko je suprotstavljen ideji razvijanja sustava javnog zdravstva. Poduzetnici zagovaraju "tržišna rješenja" ne samo zbog ideoloških, nego i pragmatičnih razloga: filantropija pogoduje njihovom poslovanju i donosi dodatnu zaradu (Schwab 2020).³ Kako je pokazala Laurie Garret, sklonost političkih elita privatnim inicijativama postala je očitom nakon financijskog kraha 2008. i globalne recesije koja se kritično odrazila na globalno zdravlje. U odgovoru na taj izazov, multilateralne organizacije, ponajprije WHO, pokazale su se ne samo podkapacitiranima, nego i neodgovornima u upravljanju sredstvima. Ispostavilo se da je 2010. Globalni fond za borbu protiv HIV-a/AIDS-a, malarije i tuberkuloze imao neobjašnjivu proračunsku "rupu" od pet milijarda dolara. Kada je taj fond sljedeće godine skandalozno zatražio još 25 milijarda dolara donacija, bijesne donatorske države okrenule su se filantropskim inicijativama (Garret 2013: 6-8). Zaokret provodi britanski premijer David Cameron, koji je na skupu G8 u Londonu 2012. potaknuo zapadne partnere da svoju potporu preusmjere na Globalni savez za cjepiva koji, uz Svjet-

³ Prema istraživanju Tima Schwaba (2020), filantropija je unosan posao, jer takva aktivnost oslobađa tvrtku od plaćanja poreza. Oslobođen od plaćanja poreza, Gates je 2018. uštedio četiri milijarde dolara. Istodobno, filantropija je dobra propaganda koja povećava ugled i utjecaj poduzetnika. Gatesova fondacija jedna je od rijetkih koja ne ulaže u neprofitne organizacije nego isključivo u privatni sektor. Donira uglavnom farmaceutskoj industriji kako bi proizvela određene lijekove i cjepiva. Pritom je u nekim tvrtkama suvlasnica, što upućuje na sukob interesa. Prema priznanju jednoga bliskog Gatesova suradnika, "Gates je u privatnim razgovorima uvijek žestoko napadao sustav javnog zdravstva... Govorio je kako je to čisto bacanje novaca, da je to nedjelotvoran sustav i da od njega neće dobiti ni centa za razvoj javnog zdravstva" (Martens i Seitz 2015: 35-36).

sku banku, financira, a najvećim dijelom i kontrolira, Gatesova fondacija (*The Guardian*, 2011).

Sprega države i filantropije podiže ne-transparentnost na novu razinu. U Globalnom savezu za cjepiva odluke se ne donose na multilateralnoj razini, kao u WHO-u (dakle, ne uključuju države kojima je pomoć namijenjena), nego unutar jedne hibridne strukture u kojoj, uz nekoliko predstavnika vlasti i međunarodnih organizacija, glavni utjecaj imaju farmaceutski divovi *GlaxoSmithKline*, *Merck*, *Novartis* i *Pfizer* (Chow i dr. 2016). Filantropske inicijative postižu globalnu dominaciju infiltracijom u gotovo sve relevantne organizacije. Gatesova fondacija najveći je donator WHO-a poslije SAD-a te je od 2010. Gates posebni savjetnik glavnog tajnika UN-a u skupini za promidžbu milenijskih razvojnih ciljeva (Martens i Seitz 2015: 18-19). Margaret Chan, nekadašnja glavna tajnica WHO-a, izjavila je 2014. kako je proračun kojim ona raspolaže "strogo namjenski" prema diktatu "donatorskih interesa". A interes je, kako kaže Chan, jednokratno uložiti mnogo novaca kako bi se riješio neki neposredan zdravstveni izazov. Čim je izazov prevladan, "prestaje pristizati novac" i u WHO-u se "počinju dijeliti otkazi" (nav. u: Chow i dr. 2016: 14). Filantropija kratkoročno ublažava problem omogućavanjem veće dostupnosti lijekova nerazvijenim društvima. No ona ga istodobno i produbljuje, jer djeluje unutar sustava i za sustav organizirane neodgovornosti, koji upravo generira ekstremne neravnoteže i rizike u globalnom zdravlju.

Što se moguće reforme specijaliziranih agencija tiče, posebnu pažnju treba posvetiti slučaju Svjetske zdravstvene organizacije (WHO). Tijekom devedesetih godina prošlog stoljeća pred WHO-om je bio izbor: prepustiti se potpunoj organizacijskoj atrofiji ili se prilagoditi zahtjevima globalnog uprav-

ljanja zdravljem.⁴ WHO se opredijelio za potonje. Prilika se pojavila nakon terorističkih napada 11. rujna 2001. Davies tvrdi da je WHO nastojao monopolizirati diskurs sekuritizacije zdravlja kako bi osujetio etatiistički zahtjev za jačanjem samostalne nacionalne kontrole prenosivih virusa (Davies 2008: 296). U suradnji s kanadskom vladom, 2002. razvija mehanizam za globalno upozorenje i reagiranje na izbijanje pandemija (*Global Outbreak and Alert Response Network*) te na sebe preuzima punu odgovornost za nadziranje infektivnih bolesti. I zaista, kako je primijetio Fidler, WHO je obuzdavanjem SARS-a i "ptičje gripe" između 2003. i 2010. demonstrirao sposobnost globalnog upravljanja zdravljem. Ipak, najveće udjele u financiranju WHO-ova mehanizma snosile su SAD, Kanada, Australija i Europska unija. Zapad je dopustio WHO-u da zauzme poziciju globalnog autoriteta jer je "time prebacio odgovornost na jedno 'neutralno' međunarodno tijelo i tako izbjegao optužbe za imperijalno proširivanje" (Davies 2008: 309). Istodobno, većina objekata za nadzor infektivnih patogena nalazi se na Zapadu. Reforma WHO-ovih regulativa, koje bi nalagale obvezatnu suradnju država s tom organizacijom u slučaju izbijanja epidemije, odgađane su i kočene. Dakle, WHO je

⁴ Na zasjedanju svoga vrhovnog tijela Međunarodne zdravstvene skupštine (*International Health Assembly*) 1995, vodstvo WHO-a ukazalo je na nekoliko bitnih problema s kojima se organizacija suočava. Prvo, hitno je trebalo proširiti zastarjele i prevladane ingerencije nadzora koje su još uvijek bile ograničene na koleru, kugu i žuticu. Drugo, WHO djeluje isključivo u suradnji s vladama država-članica, odnosno ovisi o tome hoće li u slučaju epidemije vlada obavijestiti organizaciju. To se uglavnom ne događa jer vlade djeluju samostalno. Treće, oblici suradnje WHO-a i države u slučaju epidemije uopće nisu definirani pravilnikom. I četvrto, WHO nije imao nikakav mehanizam za poticaj država da surađuju (World Health Organization, 2002).

bio proceduralno ograničavan i nedostatno financiran u globalnom upravljanju zdravljem.

Međutim, uloga te međudržavne organizacije već je uvelike prilagođena zakonitostima globalnog prostora. Indikativna je njezina reakcija na prvi pravi globalni izazov: izbijanje pandemije ebola u zapadnoj Africi u ožujku 2014. Ebola je zarazila milijun i pol ljudi te odnijela 11.265 života. Pandemija se mjesecima rapidno širila, ali WHO je tek u kolovozu proglasio globalno izvanredno stanje. Kasnije su mediji otkrili da je WHO itekako bio upućen u ozbiljnost stanja na terenu, ali je odbijao proglasiti izvanredno stanje. U javnosti je odbacivao upozorenja organizacije Liječnici bez granica (*Médecins Sans Frontières*) te je glasnogovornik WHO-a Gregory Hartl izjavio: "Vi biste zaista poremetili ekonomski život jedne zemlje ili regije samo zato što je potvrđeno 130 slučajeva zaraze?" (*Associated Press*, 2015). Prometnut na prostor globalnog zdravlja, WHO djeluje kao katalizator interesa za održavanjem globalnog poretka. U prvom desetljeću 21. stoljeća sekuritiziranjem zdravlja priklonio se Zapadu. Danas je kineski utjecaj na WHO više nego očit. Nema dvojbe o tome da su kineske vlasti odgovorne za izbijanje pandemije koronavirusa, kako zbog sustavnog zataškavanja stvarne prirode patogena tako i zbog neobavještavanja WHO-a o epidemiološkom stanju u žarišnom gradu Wuhanu. WHO je najprije odugovlačio s proglašenjem globalnoga izvanrednog stanja, koje je proglasio tek 30. siječnja 2020. Potom je odbijao primiti u članstvo Tajvan, državu koju Kina ne priznaje (BBC News, 2020). Naposljetku, dan prije proglašenja globalnoga opasnog stanja, dr. Tedros Adhanom Ghebreyesus, glavni tajnik WHO-a, pohvalio je kineske vlasti za impresivan rad i upravljanje krizom "koje je sprije-

čilo da se virus proširi svijetom" (Joseph 2020).

Zaključak

Kako teorije međunarodnih odnosa mogu objasniti globalno upravljanje zdravljem i problematiku pandemije? Je li interes razvijenih država da održavaju epidemiološki rizičan poredak? Je li prijetnja globalne pandemije podnošljiva cijena držanja nerazvijenog svijeta u podređenome i o donacijama ovisnu položaju? Odgovori na ta pitanja ovisе isključivo o tome kako se tumači moć političkog interesa. Za realizam nema dvojbi ako se prihvatiti da je globalni poredak anarhičan. Države su naprosto primorane boriti se za moć: ili zato što je ona uvjet njihova opstanka, ili zbog sigurnosne dileme, ili zbog stjecanja statusa. Demonstracija državne moći u svakom je slučaju odlučujuća za ishode u međunarodnoj politici. Primjerice, SAD je 1999. s pozicije sile zaprijetio Tajlandu trgovinskim ratom ako proizvede generički lijek za AIDS. S druge strane, Indonezija je 2007. pod egzistencijalnom prijetnjom pandemije "ptičje gripe", proglasila "suverenost nad virusom" i odbila suradnju s WHO-om.⁵ Ali, takva su objašnjenja još površinska i ne dotiču bit problema.

Problematika globalnog zdravlja ne može se objasniti ni iz perspektive liberalnog internacionalizma zato što su implikacije međudržavne suradnja unutar globalnog poretka goleme, kako se vidjelo na primjeru WHO-a. Uvjerljivije su stoga postavke kritičkih i marksističkih teorija koje globalno upravljanje zdravljem nastoje objasniti logikom im-

⁵ Prema realističkom ključu, doista je posrijedi bio klasičan primjer samopomoći. Indonezijska je vlada, sukladno međunarodnoj obvezi, predala patogene WHO-u. No cjepivo je proizvela australska tvrtka CSL Ltd, i rasprodala ga po visokoj cijeni uglavnom razvijenim državama koje uopće nisu bile pogođene pandemijom.

perijalizma. Paradigma imperija podudara se s predodžbom Zapada kao centra koji pomoću filantropije kao dimne zavjese za bogaćenje farmaceutskih korporacija drži poluperiferiju i periferiju u trajno ovisnom položaju. Međutim, tu nije riječ ni o anarhiji ni o imperiju. Realizam promatra moć decentralizirano, kao materijalnu sposobnost raspoređenu po državama. Imperijalizam vidi moć koncentriranu u jednom centru, koja se u koncentričnim krugovima širi po poluperiferiji i periferiji. Obje su perspektive utemeljene u materijalističkoj – bitno teritorijalnoj – predodžbi o moći koja je vezana za određeni lokalitet ili lokalitete.

Globalni prostor odvojen od mjesta generira posve drugačiji oblik moći – difuznu moć. Teorija međunarodnih odnosa koja bi se mogla pokazati najpri-

kladnijom u naznačenoj analitičkoj perspektivi jest konstruktivizam Alexandra Wendta (2009). Wendt je, pod utjecajem Giddensa, konstruirao pojam sukonsstitutivnosti aktera i strukture. Države svojim interakcijama oblikuju prostor, koji povratno preoblikuje njihove identitete. Identiteti, pak, po svojoj prilici uvjetuju i oblikuju interese država. Promatranje takvog interesa jedne "nove normativnosti" države mora biti u fokusu. Globalni je prostor ovisan o difuznim tokovima moći i isprepleten često suprotstavljenim i kontradiktornim motivima i ingerencijama. Prostor difuzne moći stoga pretpostavlja da je i interes države difuzan. Ustvari, interes države u upravljanju globalnim zdravljem uopće se ne može misliti kao nešto konkretno i jedinstveno. Nered i politička zbrka što ih je izazvala pandemija koronavirusa govore tome u prilog.

Literatura

- Aginam, Obijiofor. 2005. *Global Health Governance: International Law and Public Health in a Divided World*. Toronto: University of Toronto Press.
- Arendt, Hannah. 2015. *Izvori totalitarizma*. Zagreb: Disput.
- Associated Press. 2015. Political considerations delayed WHO Ebola response, emails show. <https://www.cbsnews.com/news/political-considerations-delayed-who-ebola-response-emails-show/> (pristupljeno 11. rujna 2020).
- BBC News. 2020. Why Taiwan has become a problem for WHO. <https://www.bbc.com/news/world-asia-52088167> (pristupljeno 17. rujna 2020).
- Beck, Ulrich. 2003. *Što je globalizacije? Zablude globalizma – odgovori na globalizaciju*. Zagreb: Vizura.
- Beck, Ulrich. 2004. *Moć protiv moći u doba globalizacije: nova svjetsko-politička ekonomija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Benatar, Solomon R., Gill, Stephen, Bakker, Isabella. 2009. Making Progress in Global Health: The Need For New Paradigms. *International Affairs*. (85) 2: 347-371.
- Borowy, Iris. 2009. *Coming to Terms With World Health: The League of Nations Health Organization 1921-1946*. Frankfurt: Peter Lang.
- Charter of World Health Organization. 1946. https://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf?ua=1 (pristupljeno 24. kolovoza 2020).
- Chow, Heidi i dr. 2016. *Gated Development: Is the Gates Foundation always a force for good?* London: Global Justice Now.
- Council on Foreign Affairs. 2019. *Global Health Regime*. <https://www.cfr.org/report/global-health-regime> (pristupljeno 12. rujna 2020).
- Compton, Kristin. 2018. *Johnson & Johnson*. <https://www.drugwatch.com/manufacturers/johnson-and-johnson/> (pristupljeno 31. kolovoza 2020).
- Davies, Sara E. 2008. Securitizing Infectious Disease. *International Affairs*. (84) 2: 295-313.
- Davies, Sara E. 2010. What Contribution Can International Relations Make To The Global Health Agenda? *International Affairs*. (86) 5: 1167-1190.
- Fee, Elizabeth, Cueto, Marcu, Brown, Theodore M. 2016. At the Roots of The World Health Organization's Challenges: Politics and Regionalization. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5055806/> (pristupljeno 28. kolovoza 2020).
- Findler, David. 1998. Microbialpolitik: Infectious Diseases and International Relations. *American University International Law Review*. (14) 1: 1-53.
- Fisher, Jonathan, Anderson, David M. 2015. Authoritarianism and the Securitization of Development in Africa. *International Affairs* (91) 1: 131-152.
- Garret, Laurie. 2013. *Existential Challenges to Global Health*. New York: New York University.
- Giddens, Anthony. 1990. *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press.
- Halbert, Debora. 2002. Moralized Discourses: South Africa's Intellectual Property Fight for Access to AIDS Drugs. *Seattle Journal for Social Justice*. (1) 2: 257 -295.
- Hoen, Ellen F. M. 't. 2009. *The Global Politics of Pharmaceutical Monopoly Power*. Diemen: AMB Publishers.
- Howard-Jones, Norman. 1975. *The Scientific Background of International Sanitary Conferences*. Ženeva: World Health Organization.

- Joseph, Andrew. 2020. WHO praises China's response to coronavirus, will reconvene expert committee to assess global threat. <https://www.statnews.com/2020/01/29/who-reconvene-expert-committee-coronavirus/> (pristupljeno 14. rujna 2020).
- Kamradt-Scott, Adam. 2013. Problems and Prospects For Health in the Twenty-First Century. U: Herman, Sophie, Williams, David (ur.). *Governing the World? Cases in Global Governance*. New York: Routledge, str. 128-141.
- Koblentz, Gregory D. 2010. Biosecurity Reconsidered: Calibrating Biological Threats and Responses. *International Security*. (34) 4: 96-132.
- Larson, James J. 1996. The World Health Organization's Definition of Health: Social versus Spiritual Health. *Social Indicators Research*. (38) 2: 181-192.
- Leon, Joshua K. 2015. *The Rise of Global Health: The Evolution of Effective Collective Action*. Albany: State University of New York Press.
- Martens, Jens, Seitz, Karolin. 2015. Philanthropic Power and Development: Who Shapes the Agenda? Aachen: Bischöfliches Hilfswerk MISEREOR.
- Moerman, Lee C., Van der Laan, Sandra L. 2006. *TRIPS and the pharmaceutical industry: Prescription for profit?* <https://ro.uow.edu.au/commpapers/217> (pristupljeno 17. kolovoza 2020).
- Norberg, Johan. 2003. *In Defense of Global Capitalism*. Washington: Cato Institute.
- Obama, Barack. 2009. *National Strategy For Countering Biological Threats*. Washington: National Security Council.
- Ostry, Sylvia. 2006. The World Trading System: In The Fog Of Uncertainty. *Review of International Organization*. (1) 1: 139-152.
- Price-Smith, Andrew. 2002. *The Health of Nations: Infectious Disease, Environmental Change, and Their Effects on National Security and Development*. Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology.
- Raos, Višeslav. 2014. *Teritorijalnost i identitet: Istarski demokratski sabor i Sjeverna liga*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Ruger, Jennifer P. 2005. *The Changing Role of the World Bank in Global Health*. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1449852/> (pristupljeno 13. rujna 2020).
- Safranski, Rüdiger. 2008. *Koliko globalizacije čovjek može podnijeti?* Zagreb: Ljevak.
- Sassen, Saskia. 2003. *Protugeografije globalizacije*. Zagreb: Multimedijalni institut.
- Schwab, Tim. 2020. Bill Gates's Charity Paradox. <https://www.thenation.com/article/society/bill-gates-foundation-philanthropy/> (pristupljeno 17. rujna 2020).
- Sells, Susan K. 1999. Multinational Corporations as Agents of Change: The Globalization of Intellectual Property Rights. U: Cutler, Clair, Haufler, Virginia, Porter, Tony. (ur.), *Private Authority and International Affairs*. Albany: SUNY Press, str. 169-197.
- The Covenant of the League of Nations*. 1924. https://avalon.law.yale.edu/20th_century/leagcov.asp (pristupljeno 26. kolovoza 2020).
- The Guardian*. 2011. David Cameron defends international aid rise with vaccine pledge. Dostupno na: <https://www.theguardian.com/global-development/2011/jun/11/david-cameron-international-aid-vaccine> (pristupljeno 11. rujna 2020).
- Tyfield, David. 2010. Neoliberalism and the Global Knowledge Economy. U: Birch, Kean, Mykhnenko, Vlad. (ur.), *The Rise and Fall of Neo-liberalism: The Collapse of an Economic Order?*

- London i New York: Zed Books, str. 60-76.
- Wendt, Alexander. 1999. *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Woolhouse, Mark E. J. i dr. 2008. *Temporal trends in the discovery of human viruses*. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2475551/> (pristupljeno 17. rujna 2020).
- World Health Organization. 2002. *Global Crisis – Global Solutions: Managing Public Health Emergencies of International Concern Through The Revised International Health Regulations*. Ženeva: WHO Department of Communicable Disease Surveillance and Response.
- Yi-Jui Wu, Harry. 2015. World citizenship and the emergence of the social psychiatry project of the World Health Organization, 1948–c.1965. *History of Psychiatry*. (26) 2: 166-181.
- Zorko, Marta. 2018. *Geopolitika i teritorijalnost*. Zagreb: Jesenski i Turk.

Global Health and Interest of the State

Abstract The coronavirus pandemic is the last in a row of global crises that have shed light on the reach and the limitations of international relations theories, especially contemporary realism. The conventional analytical framework that narrows international political relations down to just two levels of analysis, the national and the international, seems inadequate for considering the issue of global health management. This article, therefore, intends to highlight the complex character of and the logic behind global spatial order in the area of global health from the perspective of the sociology of globalization. The implications for the state and its interest are reflected in the dramatic proliferation of different private actors, from pharmaceutical industries to various corporate and philanthropic initiatives. Their expansion has facilitated the positioning of particularly Western economic and military forces in the power arena of global management. However, market logic and the diffuse power of global health have been generating serious global health imbalances between the developed and underdeveloped societies, between strong and weak states. Global disproportion i.e. the catastrophic sanitary conditions in the Third World are in fact the root of potential threats and pandemic outbreaks which, in turn, threaten the very global order. The crucial question thus becomes: What is actually the strategic interest of the state in a global health era?

Key words global management, global health, the state, interest, international organization

POLITIČKA TEORIJA

POLITICAL THEORY

ŽIVOT TRANZITOLOGIJE U HRVATSKOJ POLITOLOGIJI: RANCIÈREOVSKI PRISTUP

Tonči Kursar

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: tonci.kursar@fpzg.hr

Ana Matan

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: ana.matan@fpzg.hr

DOI: 10.20901/an.17.06
Izvorni znanstveni rad
Prihvaćeno: rujan 2020.

Sažetak Autori polaze od Rancièreovih teza o ideologijskom konsenzusu u društvenim znanostima kako bi istražili je li tranzitologija nestala iz hrvatske politologije. Istraživanje se temelji na tranzitologijskim priložima koji su objavljeni u hrvatskome politološkom časopisu *Politička misao* u posljednja tri desetljeća. U članku se pokazuje da je hrvatska tranzitologija dio sveobuhvatnog konsenzusa o podudarnosti demokracije i kapitalizma nastaloga 1989. U istraživanju povijesti i stanja hrvatske tranzitologije u desetljeću poslije prvih višestranačkih izbora primjenjuje se Rancièreovo shvaćanje (liberalne) metapolitike. U istraživanje drugog desetljeća tranzitologije autori koriste Rancièreovo shvaćanje "konsenzusne demokracije" koja razvija težnju ka istovjetnosti političke forme i društvenog stanja. Pokazuje se da hrvatska tranzitologija u drugoj fazi smatra da konsolidaciju demokracije treba objasniti uvođenjem "nepolitičkih čimbenika" kao što su pravna država, civilno društvo i demokratska politička kultura. Svi se oni mogu podvesti pod Rancièreovo shvaćanje konsenzusne demokracije jer se pomoću nje kani ostvariti spomenuta istovjetnost. Kako se danas čini da je tranzitologija zastarjela, u članku se pokazuje da hrvatska tranzitologija još živi kroz identifikaciju devijacija i nedostataka hrvatskog društva. To postiže tako što svako odstupanje od normativnih ideala tranzicije prevodi u "nefunkcionalno", odnosno u "ime problema" (Rancière), koji treba neku unaprijed definiranu (reformsku) intervenciju. Tako se u nju unose teleologijski elementi kojima se iznova potvrđuje želja da povijest završi u univerzalnoj tvorbi koju čini neraskidiva veza demokracije i kapitalizma.

Ključne riječi hrvatska politologija, tranzitologija, metapolitika, konsenzusna demokracija, Rancière

Uvod

Pisati o tranziciji i tranzitologiji već se neko vrijeme čini nepotrebnim.* Prohujali su dani kada je objavljivano mnoštvo zbornika, autorskih knjiga i članaka kako bi se ustanovilo što (još) treba poduzeti da bi nekadašnje socijalističke zemlje dostigle demokratske standarde pa i razinu blagostanja zemalja Zapadne Europe. Prvotni nositelji toga "žanra" ne oglašavaju se više prečesto. Ipak, ima njegovih ustrajnih starih, ali i novih poklonika koji ne prestaju ukazivati na to kako je "proces tranzicije... zapravo dominantno tekući" (Lalić 2013: 280; v. Kotarski i Petak 2018; Kollmorgen 2013; Merkel, Kollmorgen i Wagener 2019). I neki recentni politički događaji kao da daju pravo onima koji inzistiraju na tome da tranzitologija "ima puno potencijala za budućí razvoj zato što njezin glavni normativni cilj – pomoći demokratizaciju svijeta – ostaje ključnim" (Jankauskas i Gudžinkas 2007: 197).¹

U ovom članku, koristeći Rancièreove teorijske postavke, istražít ćemo povijest i stanje tranzitologije u hrvatskoj politologiji. Osnova su nam članci o tranziciji koji su uglavnom objavljeni u znanstvenom časopisu *Politička misao* od 1989. do 2020.² Pritom su uzeti u obzir hrvat-

* Tekst je nastao u sklopu projekta "Znanstvena aktivnost, suradnja i orijentacija istraživanja u društvenim znanostima u Hrvatskoj i ostalima postsocijalističkim zemljama (RACOSS) – IP-09-2014-9351, voditeljica: prof. dr. sc. Maja Jokić). Zahvaljujemo se anonimnim recenzentima na poticajnim primjedbama i kolegi Dimitriju Biraču koji nas je uputio na neka novija tranzitološka istraživanja.

¹ Takav je događaj, primjerice, bio sukob izazvan predsjedničkim izborima u Bjelorusiji u kolovozu 2020, koji je uzrokovao masovne prosvjede na kojima je oporba zahtijevala ponavljanje izbora i ostavku staroga-novog predsjednika države Aleksandra Lukašenka.

² Članci su birani prema tome što su autori koristili pojmovni aparat tranzicijske

ski, ali i neki inozemni, poglavito njemački, autori. Premda se o toj temi pisalo i u autorskim knjigama i zbornicima radova, oni su korišteni samo onda kada je to bilo neophodno da se postigne svrha članka. U razmatranje su uzeta i dva članka autora koji nisu politolozi, ali se svojom metodologijom i naglascima uklapaju u naš pristup temi (Pupovac 2010; Lukić i Maslov 2014).

Rancièreove teze nastale su uglavnom krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina i teorijski pokazuju smisao i implikacije ustrojstva ideologijskog konsenzusa 1989. Taj je konsenzus ubrzo obilježio sve sfere djelovanje, napose društvene znanosti. Unutar politologije to je značilo neumitno prihvaćanje tranzitologije kao istraživačke paradigme/učenja. U dijelovima članka koji slijede određena razdoblja hrvatske tranzitologije primijenit ćemo, prvo, Rancièreovo shvaćanje metapolitike, i to liberalne metapolitike. Osim prikaza članaka, pokazat ćemo odnos (tranzitološke) metapolitike i "privida", odnosno kontingencije u fazi u kojoj se tranzitologija bavila liberalizacijom i demokratizacijom Hrvatske. Koristit ćemo, drugo, Rancièreovo shvaćanje "konsenzusne demokracije" koje pokriva opće stanje demokracije u gotovo tri posljednja desetljeća. Prema njemu, takvom demokratskom formom upravljaju pravni i ekonomski učenjaci koji pomažu da se shvate "objektivne nužnosti" svjetske ekonomije. U postsocijalističkim zemljama oni nastoje da se napokon približe "riječi i stvari", to jest tranzicijski ideali i zbilja, kako bi se ostvarila takozvana konsolidacija demokracije. Primijenit ćemo, treće, Rancière-

teorije, odnosno što su smatrali da pridonose istraživanju tranzicijske teorije/prakse. Najviše je tekstova objavljeno do polovice 2000. godine. Kako je posljednjih desetak godina u *Političkoj misli* objavljeno vrlo malo tranzitoloških članaka, posegnuli smo za i drugima znanstvenim časopisima i publikacijama.

ovo shvaćanje demokracije prema kojemu "ne-mjesta" i "ne-odnosi" postaju mjestima i odnosima demokracije kako bismo pokazali dosege zahtjeva za širom demokratizacijom, a koji su prisutni u našoj kasnoj tranzitologiji. Naposljetku, budući da se danas pretežno vjeruje u to da se tranzitologija povukla, njegovim shvaćanjem "konsenzusne demokracije" pokazat ćemo – a to je i osnovna svrha članka – kako to ne mora biti točno. Naime, "konsenzusna demokracija" antipolitički svodi svaki "spor" samo na "ime problema", odnosno na pokušaje "ispunjenja" različitih vrsta "praznina" kada je posrijedi ostvarivanje normativnih ciljeva tranzicije. To se, ustvari, pokazuje ključnim instrumentom pomalo neočekivana održavanja tranzicije, odnosno tranzitologije na životu.

Tranzitologija i kontingencija

Polazna je točka u vrednovanju tranzitologije u hrvatskoj politologiji Rancièrovo shvaćanje statusa heterologije unutar onoga što on naziva (liberalnom) metapolitikom. Kako bismo došli do heterologije, treba uvesti Rancièroev pojam policije kao "hijerarhijske raspodjele mjesta i funkcija" (Rancière 2012: 86). "Policija" se teži "predstaviti kao ostvarenje svojstva zajednice", odnosno nastoji "preobraziti pravila vladanja u prirodne zakone društva" (88). Heterologija bi onda bila svojevrsna emancipacija koja uvijek znači "proces dezidentifikacije i deklasifikacije" u odnosu prema "prirodnosti" poretka (91). Time se dokida navada "policije" da barata "točnim" imenima koja obilježavaju ljude na njihovim mjestima i na njihovom poslu" (92). Rancière je pokazao³ da su nakon 1989. demokracije pomoću (liberalne) metapolitike svele heterologiju na "iluziju" (Rancière 2012: 93). Proglašen je,

³ V. knjige *Na rubovima političkog* (2012, 2006), koja je izvorno je objavljena 1990, i *Nesuglasnost: politika i filozofija* (2015, 2014), koja je prvi put objavljena 1995.

naime, (objedinjeni) pojedinac koji ne trpi od "pukotine", jer "u institucijama naših demokracija" istodobno biva i kao čovjek i kao građanin, čime kapitalizam i demokracija postaju jedno, odnosno jedino (93-94).

Taj je uvid u ključnu točku ideološke konstrukcije demokratskog poretka nakon 1989. ostao kod nas nezamijećen do kraja hegemonijske faze naše tranzitologije. Tada je socijalni teoretičar Ozren Pupovac (2010) postavio pitanje o implikacijama povijesne konfiguracije procesa tranzicije. Pokazujući da postsocijalizam funkcionira kao sklop na razmeđu "ideoloških obećanja svoje budućnosti i traumatskih susreta sa svojom prošlosti", Pupovac tvrdi da se tranzicijska stvarnost ostvaruje na osnovi onoga što Rancière naziva "logikom konsenzusa" koji je sve "unaprijed strukturirao sadašnjom vezom liberalne demokracije i kapitalizma".⁴ Posljedično je stoga "u igri" samo "promišljanje potpunosti postojećega", odnosno prije pokazanoga jednoga, odnosno jedinoga.

Tijekom devedesetih godina 20. stoljeća hrvatska tranzitologija umnogome se bavila istraživanjem i promicanjem takozvane izborne demokracije i zbog različitih, u tadašnjim okolnostima kontekstualno neizbježnih, razloga nije mogla odoljeti toj "potpunosti postojećega", odnosno "logici konsenzusa".

⁴ Na to je polovicom devedesetih godina ukazala i čitana američka marksistica Ellen M. Wood: "Što reći o tekućoj tendenciji da se demokracija poistovjeti sa 'slobodnim tržištem'? Što reći o toj novoj definiciji prema kojoj su 'nove demokracije' istočne Europe 'demokratske' onoliko koliko napreduju u 'marketizaciji'?" (1995: 235). Njezin odgovor teži pokazati da je taj fenomen samo posljedica činjenice da demokracija i inače ne može ugroziti ekonomsku moć u kapitalizmu. Wood zaključuje da je liberalna demokracija povijesno "rekla svoje" i da je moguće da demokracija u dogleđno vrijeme uspostavi djelatan nadzor nad sferom rada (v. 233-237; v. Larise, 2011).

Čini se da su politolozi držali da je taj konsenzus zapravo ugrožen. Naime, za-brinjavalo ih je to što "pakt" onih koji su nekad činili "režimski blok" i demo-kratsku oporbu "nije stabilna politička kategorija", jer "ni on ne otklanja relativ-no visoku kontingentnost u procesima preobrazbe totalitarnih u demokratske političke sisteme na bivšem europskom 'socijalističkom Istoku' u cjelini" (Kasa-pović 1991: 46). Važan razlog za njihovu potporu spomenutom konsenzusu treba tražiti u ondašnjemu neizvjesnom sta-tusu hrvatske politologije, što se vidi u knjizi *Hrvatska u izborima 90'* (Grdešić, Kasapović, Šiber i Zakošek 1991).⁵ Taj je skupni rad ključan zbog izrazite usredo-točenosti na proces liberalizacije i izbor-ne demokratizacije – doduše bez kori-štenja pojma tranzicije – što je otvaralo put k znanstvenoj i društvenoj afirmaciji političke znanosti: "Uobičajeno je reći da 'ako znanost u političkoj znanosti postoji, tada je to na predmetu izbora'" (Grdešić i Šiber 1991: 5). Štoviše, "izbor-ne studije razvile su se u poddisciplinu političke znanosti", pa je "sva prilika da politička znanost u Hrvatskoj... preuz-me i tu znanstvenu tradiciju" (Grdešić i Šiber 1991: 5). Iako su neki upozoravali na to da "postsocijalistički izbori" ne-maju "povijesni presedan" i da je stoga dotadašnje znanje društvenih znano-sti "vrlo ograničena dometa" (Zakošek 1991: 132-133), prevladao je stav da su demokratski izbori ključni za "izgradnju demokratskog poretka" i da oni "(re) afirmiraju predmet istraživanja" politič-ke znanosti (Grdešić 1991: 95).

U *Političkoj misli*, o to vrijeme jedi-nome politološkom časopisu, i prije su

⁵ Knjiga je prvi sustavniji pokušaj polito-loškog istraživanja tranzicije. U osnovi je riječ o tranzitološkom doprinosu, iako pojmovna aparatura ponešto odudara od standarda toga žanra. Primjerice, koriste se pojmovi "posttotalitarna parlamentarna država" i "posttotalitarna demokratizacija" (Kasapović 1991: 45).

se pojavile naznake problematizacije nadolazeće političke promjene. Zvonko Posavec u članku "Demokratska ustavna država i totalitarna demokracija" (1989) istražuje, među ostalim, takozvane valo-ve demokratizacije, ali se njegov pristup znatno razlikuje od kasnijega Hunting-tonova pristupa (1991: 34-46; v. Kasa-pović 1996: 18-26).⁶ Nakon izoliranih tekstova, tranzitološki žanr razvija se kao usputan proizvod različitih teorij-skih tematskih blokova u *Političkoj mis-li*. U njima su prevladavale razmjerno skeptične dijagnoze stanja demokracija i tmurne političke prognoze: "U Europi je započela nova epoha", koja donosi krizu, odnosno "stanje nesigurnosti i neizvjesnosti... iz čega će nastati temelji jednog novog poretka" (Zakošek 1992: 101). Neki su autori čvrsto vjerovali u to da se kriza socijalizma nije mogla svesti "na trijumf i konačnu povijesnu pobjedu liberalne demokracije", kako je pretka-zivala "znamenita dijagnoza Francisa Fukuyame" (Zakošek 1992: 102; v. Vor-länder 1997: 16). Smatralo se, štoviše, da neovisno o tome što je liberalna demo-kracija povijesno nastala "kao proizvod liberalne inovacije", uvelike je zapravo bila "pod utjecajem socijalističke ide-ologije nastajućeg radničkog pokreta" (Zakošek 1992: 104).⁷ Nije prošlo ne-

⁶ Posavec razlikuje prvi val demokratizacije u antičkoj Grčkoj, drugi val koji je zahvatio gradove sjeverne Italije u 10. i 11. stoljeću i treći val u Američkoj i Francuska revoluciji. Najviše je zanimanja pokazao za treći val, jer "moderna demokracija nastoji upravo sredstvima industrijske revolucije postići dobrobit, sreću, jednakost i rasterećenje tegoba života" (Posavec 1989: 14).

⁷ Postoje i drukčiji primjeri viđenja novijeg razvoja odnosa demokracije i kapitalizma. Tako Erich Weede, slijedeći Hayeka i Buc-hanana, pokazuje kako je kapitalizam kao "samoodređenje" još uvijek sputan demo-kracijom kao "suodlučivanjem". Stoga vje-ruje da "jedino redukcija područja kolektivnih odluka na ono što je nužno može pridonijeti legitimaciji nekoga političkog sustava" (1992: 114).

primijećeno ni to da liberalna demokracija nije više ono što je bila tijekom hladnog rata. Naime, već je tada bilo vidljivo da ostvarivanje općega i jednako prava glasa (problem nedovoljne političke participacije) nije primarna zadaća postojećih demokracija, što je posljedično poticalo "legitimacijsku krizu stranačke demokracije" (107). Razloge tome trebalo je tražiti u činjenici što je i u takozvanima starim demokracijama već uvelike bio otvoren procjep "koji je nastao zbog oprečnih tendencija ekonomske i komunikacijske globalizacije političkih odnosa, s jedne strane, i s druge, nedostatne političke sposobnosti za djelovanje i kapacitete prerade problema..." (Vorländer 1997: 16). Taj je procjep samo pojačao "šarenilo" demokracija, što se pokazivalo na fenomenu Berlusconijske "države-tvrtke" u kojoj je parlamentarna većina "djelovala bez osjećaja ograničenja svoje vlasti", a "želja poslovnih ljudi da postignu monopol prenijela se na političku sferu.." (Bačić 1998: 130).

U pojmovnu definiciju tranzicije prvi se upustio Branko Horvat (1995), koji je upozorio na to da je ono što je politički i ekonomski bilo na djelu pogrešno nazvano tranzicijom. Za toga marksista, tranzicija je "prijelaz na nešto novo, nepoznato, a ne povratak na staro i poznato" (Horvat 1995: 66). Da je prije riječ o "restauraciji" pokazuje na primjeru Francuske revolucije koja "nije bila jedan događaj", nego su na djelu bile "čak četiri revolucije: 1789., 1830., 1848. i 1871." (66). U slučaju tranzicije u demokraciju i kapitalizam riječ je zapravo o "prvoj restauraciji", odnosno o "pokušaju da se obnovi društveni sustav koji je prethodio partizanskoj revoluciji" (66). Kako ta "restauracija" ne bi dovela do nove revolucije, Horvat zagovara svoju inačicu "konsenzusne demokracije" koju, zbog njezinih izrazitih socijalnih

i ekonomskih "komponenata", smatra "punom demokracijom".⁸

Prvi cjelovit korak u standardizaciji tranzitologije unutar hrvatske politologije napravila je Mirjana Kasapović knjigom *Demokratska tranzicija i političke stranke* (1996).⁹ Pozivajući se na vodeće istraživače trećeg vala demokratizacije, O'Donnella i Schmittera, autorica definira demokratsku tranziciju kao "interval" između dva politička režima" koji služi da se stabilizira demokratski poredak nakon napuštanja onog nedemokratskog (Kasapović 1996: 39). Nakon liberalizacije i demokratizacije slijedi konsolidacija demokracije koja je dovršena kada "sve relevantne skupine prihvate temeljna pravila igre" (39). Kasapović smatra da su ti procesi od interesa za političku teoriju općenito, budući da se ona uvijek "nakon velikih potresa i kriza pretvarala u svojevrsnu teoriju demokracije, te naglašeno bila zaokupljena političkim institucijama koje su presudne za razvoj demokracije" (40). Kada je riječ o metodologiji istraživanja, Kasapović se opredjeljuje za "genetski pristup izučavanju političkih institucija..." (40), budući da su tijekom tranzicije "politički akteri prinuđeni definirati, selekcionirati, improvizirati i inovirati, pa i izmišljati politička pravila... koja odgovaraju zemljama u kojima djeluju" (43). Osim metodologije istraživanja političkih institucija, otvara se pitanje opće metodologije tranzicije. Kasapović misli da je najprimjereniji onaj pristup koji se "usredotočuje na analizu političkih aktera i njihova strategijska djelovanja, ističe

⁸ Na problem nedostatne političke participacije na početku tranzicije upozoravalo se i ranije: "U demokratskoj preobrazbi komunističkih režima općenito, kao i hrvatskog posebno, zasad su naglašenije liberalne od participacijsko-demokratskih komponenti" (Kasapović 1991: 45).

⁹ Ta je knjiga sustavan prikaz teorija tranzicije te, manjim dijelom, njihova primjena na hrvatske uvjete.

njihove interese i percepcije, a probleme definira u terminima mogućnosti i izbora" (Kasapović 1996: 11). Iako nije bez poteškoća, ta je vrsta "mikropristupa" "postala temeljnim polazištem suvremene tranzicijske teorije" (11). Kasapović razmišlja na tragu Rustowa koji je među prvima promicao "genetsko istraživanje" demokracije (Rustow 1970: 341-346) i predložio dinamički model tranzicije u kojemu središnje mjesto zauzima svjesna odluka vodećih političkih aktera da "institucionaliziraju neke ključne aspekte demokratske procedure" (355). Rustow kao politolog, za razliku od autora koji su isticali ekonomske i sociološke preduvjete demokracije, daje prednost "političkim čimbenicima" i vidi "obrasce sukoba te obnavljanje i mijenjanje saveza kao jedno od središnjih obilježja svakoga političkog sustava" (344). Nekoliko godina kasnije Kasapović dopunjuje svoj početni stav: "Najnovije (i ponajbolje) rasprave o demokratskoj tranziciji počivaju pak na povezivanju institucionalne analize i teorije aktera, te se dominantni istraživački pravac u toj disciplini danas određuje kao 'institucionalna analiza koja je orijentirana na aktere'" (Kasapović 1999: 223).

Nakon metodološkoga i pojmovnog stabiliziranja tranzitologije ne iznenađuje to što je u drugoj polovici devedesetih godina "prevladava perspektiva koja procese promjene promatra s aspekta 'tranzicije u demokraciju' odnosno 'demokratske tranzicije'" (Zakošek 1997: 78). Diskurs tranzicije ulazi čak i u kontekst tada aktualne mirne reintegracije okupiranih dijelova istočne Slavonije: "Oni koji ne mogu prihvatiti demokraciju kao jedino pravilo igre trebaju znati da njihove političke strasti time svoju zemlju i svoj narod samo guraju na kolotečinu koja ne vodi u Europu..." (Caratan 1998: 6). To se može reći i za tada neizostavne planove europskih integracija Hrvatske: "Demokracija kao

opće mjesto suvremene politike nužna je ... i zato da bi se dobila demokratska legitimacija u međunarodnoj zajednici bez koje nema ulaska u europske i atlantske integracije..." (Caratan 1998: 6).¹⁰ Prevlašću toga narativa postaju, međutim, sve prisutnije i njegove teleološke crte: "Cilj transformacije post-socijalističkih društava je jasan, naime, tip demokratskih institucija, aktera i praktila koja postoji u razvijenim zapadnim demokratskim sustavima, te da se ova društva brže, ili sporije približavaju tom cilju, otprilike onako kako se to sedamdesetih i osamdesetih godina odvijalo u južnoeuropskim post-autoritar-nim društvima – Španjolskoj, Portugalu i Grčkoj" (Zakošek 1997: 78).

Rasprava o demokraciji trajala je, u osnovi, tijekom cijeloga prvog tranzicijskog desetljeća, osobito otkako je veći broj autora prihvatio narativ o "tranziciji prema ustavnoj demokraciji" (Bačić 1998: 132). Može se reći kako je prevladao stav da je Schumpeterovo shvaćanje demokracije analitički i politički održivije od konkurentskih definicija demokracije (Schumpeter 1980; Merkel 1999; Pavićević i Simendić 2016: 168-174).¹¹ Posrijedi je takozvana minimalistička demokracija shvaćena kao "sustav u kojem stranke gube izbore" i, kao takva, posebno je pogodna za zemlje "koje su odbacile 'socijalističku demokraciju'..." (Bačić 1998: 126). "Socijalistička demokracija" poistovjećena je s komunistič-

¹⁰ Danijela Dolenc (2008) smatra da je Hrvatska u cijelome prvom desetljeću bila iliberalna demokracija te da se europeizacija kao poticaj demokratizacije realno pojavljuje tek nakon "demokratskog zakreta" 2000.

¹¹ Šumpeterijanske definicije demokracije postale su standardne politološke definicije tek nakon velikih rasprava u politološkoj zajednici pedesetih i šezdesetih godina prošlog stoljeća u kojima su zagovornici "klasične" i intelektualno raznovrsnije teorije demokracije bili "pobijedeni" (Matan 2014: 84-90).

kim totalitarizmom koji je "uzeo utopiju za riječ", stvarajući "nanovo ljudski svijet prema novom planu gradnje" (Kielmansegg 1992: 8). Kako se to više nikad ne bi ponovilo, treba izgraditi "demokratsku ustavnu državu" koja je "najhumaniji politički sustav zato što uspijeva na sposobnostima pojedinaca i zajednica prepoznati svoje vlastite greške" (Bačić 1998: 131). Ona u tome uspijeva upravo zato što su za nju "konstitutivna sredstva, a ne svrhe" (Kielmansegg 1992: 8). Kako su u "demokratskoj ustavnoj državi" kao državnoj osnovi (tranzicijske) demokracije "konstitutivna sredstva", "nitko ne može biti suveren pa ni narod". ("To bi bila eksplozivna čahura u brani") (Ballestrem 1998: 76). Takva politička forma nije "nedemokratska" ni onda kada je većina ne smatra "izvorom pravde", budući da "postoji koncepcija pravde koja se ne mora nužno poklapati s popularnim stajalištima u svakom posebnom pitanju" (Bačić 1998: 135).

Većina autora koji su dali svoje priloge interpretaciji tranzicijske demokracije devedesetih godina (Bačić, Ballestrem, Isensee, Kielmansegg, Merkel i dr.) promicali su različite liberalne mehanizme koji trebaju umrtviti njezine pučke elemente, pokušavajući umanjiti političku kontingenciju. Pritom su se služili različitim teorijama, od one na tragu Hayeka (primjerice, Bačić) do kritike demokratskog mita (narod kao ustavotvorac) koji kao "jezična slika... može postati opasna... ako se metafora brka s istinom" (Isensee 1998: 60). Kako "nove demokracije" žive u "zbiženom vremenu" (*compressed time*), što nije bio slučaj kod "starih" europskih demokracija (Schmitter i Karl 1991: 8), to ih naizgled čini izloženijima političkoj kontingenciji. Međutim, promatrano iz kuta "klasične" ili konvencionalne tranzitologije koja je nastala prije 1989, spomenuti autori iz *Političke misle* teorijski su prenasglasili probleme u odnosima demokracije i li-

beralne države, zanemarujući da je "neizvjesnost koja je usađena u srž svih demokracija ograničena" (Schmitter i Karl 1991: 10). Nisu, dakle, računali na to da demokracije priznaju samo "normalnu", ograničenu političku neizvjesnost" (Schmitter i Karl 1991: 10) te da to nije uvid samo "klasične" tranzitologije nego, primjerice, i takozvanih radikalnih političkih teoretičara. Primjerice, Alain Badiou pokazuje da "demokracije" uvijek ostaju unutar "konsenzusa" koji je zapravo njihova jedina ideologija.¹² Sve u svemu, kada je riječ o fatalnim opasnostima za demokraciju, one definicijski nisu predviđene. Sukladno tome, prilozi hrvatske tranzitologije o liberalizaciji i demokratizaciji u *Političkoj misli* (i drugdje) nehotično su funkcionirali kao specifičan doprinos održavanju istovjetnosti demokracije i kapitalizma, odnosno osporavanju heterologije (tranzicijskog) svijeta.

U potrazi za konsolidacijom

U drugoj polovici devedesetih godina istraživanje tranzicije mijenja se jer se postupno sve više naglašavaju "nepolitički čimbenici" (pravna/funkcionalna država, civilno društvo i politička kultura). Oslanjanje na te čimbenike nudi mogućnost da se u interpretaciji hrvatske tranzitologije pozovemo na Rancièreovo shvaćanje "konsenzusne demokracije" kao "podudaranja državnih formi i stanja društvenih odnosa" (Rancière 2015: 93). S tim u vezi treba naglasiti da nakon 1989. demokracije, pa i one tranzicijske, prihvaćaju "klijesta ekonomske nužnosti i pravnog pravila", pa se "država... legitimira tako da politiku proglašava nemogućom" (Rancière

¹² Badiou (2005: 24) tvrdi da to proizlazi iz vladavine "pluraliteta mnijenja" čime se odbacuje "realni pluralitet politikā". Mada se u demokracijama čini da se nerijetko prelaze granice "pluraliteta mnijenja", sve ostaje unutar spomenutog "konsenzusa" (2005: 18; v. Schmitter i Karl 1991: 11).

2015: 100). U tako postavljenu okviru, spomenuti nepolitički čimbenici u kontekstu tranzicijskih demokracija mogu imati neke ideologijske posebnosti u odnosu prema općim obilježjima "konsenzusne demokracije".

Razloge pomaka u istraživanju treba tražiti u potrebi da se riješi pitanje svih pitanja hrvatske tranzitologije – pitanje konsolidacije demokracije kao završne faze tranzicije. Kada se već pokreće to pitanje, treba se prisjetiti zlokobnog upozorenja "klasičnog" tranzitologa O'Donnella o kakvoj je zadaći riječ: "Uzimajući u obzir pojmovne nedoumice, ne iznenađuje da je nemoguće odrediti kad je neka demokracija 'konsolidirana'" (O'Donnell 1996: 42). Kako sve ne bi bilo beznadno, kao prvi mjerni orijentir uzimaju se demokracije u "zemljama Sjeverozapada" koje su "cijenjene zbog dugovječnosti njihovih poredaka i bogatstva i zato što obje stvari izgleda da idu zajedno" (42). O'Donnellova je pozicija ustvari teleološka jer je "'Sjeverozapad' viđen kao krajnja točka puta koji se, u osnovi, mora prijeći kako bismo se oslobodili autoritarnih vladara" (47).¹³ Zanimljivo je da taj autor priznaje kako je u cjelini riječ o "iluziji" koja je, doduše, bila "izrazito korisna tijekom teških i nesigurnih vremena tranzicije" (47). Štoviše, vjeruje kako je "ono što je od nje preostalo još uvijek dovoljno čvrsto da čini demokraciju i konsolidaciju... iskoristivim pojmovima političkog diskursa" (47). Glede njihove "analitičke uvjerljivosti", to je, priznaje O'Donnell, već "drugo pitanje".¹⁴

¹³ Primjerice Carrothers (2002: 7), kao netko tko je radio na programima promicanja demokracije, kaže da je ta paradigma "podrazumijevala nemalu količinu demokratske teleologije, neovisno o tome koliko to njezini sljedbenici opovrgavali".

¹⁴ Za razumijevanje toga metodološkog stava može biti koristan Reinhart Kosselleck koji pokazuje kako "politički i društveni pojmovi postaju instrumenti smjera

Dvojbe o konsolidaciji potvrđuje i Merkel (1999). Pojam konsolidacije smatra problematičnijim od pojma demokracije koji je, kako znamo, u političkoj znanosti sinonim pojma o kojemu nema suglasnosti. Merkela najviše zanima problem određenja stabilnosti demokratskih poredaka koji mogu izdržati vratolomne političke, odnosno ekonomske krize (Merkel 1999: 126). Ukratko, potreban je "obuhvatniji i diferenciraniji koncept konsolidacije" (128), što vodi k problemu legitimnosti koja je "ključna kategorija demokratske konsolidacije" (141). Zastupa stav da je "legitimnost vjera da je skup postojećih političkih institucija i postupaka bolji od bilo koje druge alternative sustavu" (142). U tome pronalazi rješenje održivosti/dugovječnosti demokracije koja, "u usporedbi s ostalima, dugoročno donosi svojim sudionicima više koristi nego štete" (142). Kada su posrijedi "postautoritarne demokracije", Merkel vjeruje da "one često stječu neku vrstu povjerenja zbog diskreditiranja prethodnog autoritarnog režima" (143).

Nedoumice o pojmu konsolidacije i druge autore izlažu sličnim problemima, ali oni nisu bili previše skloni ulaziti u pojmovne rasprave. Tako, primjerice, Goran Čular tvrdi u Predgovoru zborniku *Izbori i konsolidacija demokracije u Hrvatskoj* da "politološka rasprava... o problemima koncepta demokratske konsolidacije nije ni izbliza zaključena",

povijesnog kretanja" (2004: 251). Riječ je o pojmovima koji pokreću (njem. *Bewegungsberggriff*) i koji mogu značiti nagovještaj, pa i ubrzanje političke, odnosno društvene promjene (252). To se u kontekstu tranzicije odnosno tranzitologije tiče pojmova kao što su demokracija, demokratizacija, liberalizam ili liberalizacija. Nadaje se stoga da ti pojmovi "utemeljeni na iskustvu gubitka iskustva... moraju sačuvati ili pobuditi nova očekivanja" (252). Zapravo, oni funkcioniraju kao "lingvistički faktori u formiranju svijesti, ideologijske kritike, nadzora i upravljanja ponašanjem" (254).

ali da se ne treba baviti "često 'samodovoljnim' konceptualno-metodološkim problemima" (2005: 2). Kada je Hrvatska posrijedi, Kasapović (2001: 35) realistično ustvrđuje da "o stanovitoj razini konsolidiranosti stranačkog sustava govore četiri ciklusa parlamentarnih izbora bez primjene nasilja, mirna smjena stranaka na vlasti, kontekstualno razmjerno niska fluktuacija birača, umjerena fragmentacija parlamenta i prihvaćanje parlamentarnih pravila igre u većini stanovništva". U razradi te pozicije Čular razlikuje prvu i drugu fazu tranzicije.¹⁵ Prva je faza završila izborima 2000, koji su ujedno bili "početak druge tranzicijske faze u Hrvatskoj", odnosno "početak konsolidacije demokracije u Hrvatskoj" (Čular 2005: 1). Čular pritom računa na to da među "standardnim pokazateljima konsolidacije" ključnu ulogu imaju "izbori koji rezultiraju mirnom smjenom stranaka na vlasti" (2005: 1). Konsolidaciju demokracije povezuje sa stanjem u kojemu na "vlasti ne ostaje nijedan politički akter koji je u njoj sudjelovao u prethodnom izbornom mandatu..." (2005: 1). Ne tvrdi da je to dokaz konsolidacije demokracije, ali "ne želi... ni podcjenjivati njegovu važnost" (2005: 1). Opredijelio se stoga za "'slobodniju' definiciju pojma", koja samo uzgred "konsolidaciju demokracije veže za stabilnost i učvršćenje demokratskog poretka" (2). Na taj bi se način politolozi okrenuli sagledavanju "stvarnih političkih procesa i hipotezama koje se neposredno odnose

¹⁵ Početkom toga desetljeća Čular (2000: 43) zastupa tezu o odgođenoj konsolidaciji u Hrvatskoj koju je uzrokovala "institucionalizacija autoritarne demokracije" devedesetih godina. Lalović (2000: 202) smatra da je na djelu bila "autoritarna država s jakim i izrazitim totalitarnim značajkama, ali i sve izraženijim demokratskim i liberalnim potencijalom". Uporište za tezu o "totalitarnim značajkama" nalazi u djelovanju HDZ-a, odnosno u "amalgamu političke moći i ekonomijskog gospodarstva, militarizaciji socijalnog polja i mitologizaciji 'ideologijskog sektora'" (203).

na funkcioniranje novih demokracija" (2005: 2; v. Grdešić 2006).¹⁶

Time i u Hrvatskoj počinje približavanje onome što se više ne bi nazivalo teorijom tranzicije nego prije teorijom transformacije, a to znači "fokusiranje na sadašnje događaje i vrednovanje empirijskih dokaza bez predrasude koja, moguće, proizlazi iz uvjerenja da je država na tranzicijskom putu prema zadanom ishodu" (Gans-Morse 2004: 335).¹⁷ Nakon skretanja prema logici transformacije, u hrvatskoj politološkoj produkciji počinje prevladavati stav Linza i Stepana (1996: 17) da "demokratska konsolidacija, nažalost, traži mnogo više od izbora i tržišta" (v. i Grdešić 2006). To bi značilo da konsolidacija traži razvoj svojevrsne demokratske običajnosti, to jest "priviknutosti na norme i procedure rješavanja regulacije demokratskog konflikta" (Linz i Stepan 1996: 18; v. i Čular 2000: 43). Dakle, demokratska konsolidacija zahtijeva da "građani razviju poštovanje za ključne institucije demokratskog političkog društva – političke stranke, zakonodavna tijela, izbore, izborna pravila, političko vodstvo i stranačke koalicije" (Linz i Stepan 1996 17).

Na tom je tragu već polovicom devedesetih godina bio Josip Županov

¹⁶ Čularovo inzistiranje na vezi izbora i konsolidacije demokracije podsjeća na ono što je izneseno desetak godina ranije u knjizi *Hrvatska u izborima '90*: "Važnost je izbora kao procesa u tome što analitičaru pruža mogućnost da u njima obuhvati i jasno detektira stavove i ponašanje različitih političkih aktera i učinke različitih institucija u stanje posebne i jedinstvene političke i društvene interakcije" (Čular 2005: 1-2).

¹⁷ Članak Thomasa Carothersa (2002) smatra se paradigmatiskim kada je riječ o zalasku tranzitologije. Carothers (2002: 6) vjeruje u to da je "tranzitološka paradigma bila donekle korisna tijekom značajnih i često iznenađujućih preokreta u svijetu". No postaje "sve jasnije kako stvarnost više ne potvrđuje model" pa nema druge nego "potražiti bolje naočale" (6).

(2011, 1995¹), koji se na osnovi svoje teze o ukorijenjenosti radikalnog egalitarizma pitao kako odgovoriti na izazove konsolidacije demokracije. Mislilo je kako rješenje nije u tome da treba "gajiti funkcionalne vrijednosti, a suzbijati one disfunkcionalne (npr. nadomještati radikalni egalitarizam egalitarizmom jednakih mogućnosti ili autoritarnost demokracičnošću)" (2011: 161). Rješenje je vidio u prevlasti strukture nad vrijednostima, to jest u tome da "strategija mora biti: mijenjati strukture" (62), ali tako da u "njih odmah treba ugrađivati nove vrijednosti" pa onda "neće biti opasnosti od novih diktatura" (62).

No tijekom hrvatske tranzicije nastaju ozbiljni poremećaji u "ugradnji" tih vrijednosti tako da proglašena izjednačenost demokracije i kapitalizma više nije djelovala uvjerljivo. S tim na umu, Vojmir Franičević (2002) daje politekonomsku rekapitulaciju tranzicije. Kako je postao vidljiv razoran učinak tranzicije na hrvatsko gospodarstvo, Franičević misli da se "legitimnost privatizacije mora obnoviti ako se hoće da uspije plan povezivanja tržišta i demokracije" (27). To je neophodno zato što u hrvatskoj tranziciji postoji fatalan problem: "Institucionalne i socijalne strukture akumulacije koje su se formirale tijekom devedesetih godina dalekosežno su delegitimirane i prije nego su konsolidirane" (5). Razloge sunovrata Franičević, dakle, ne traži u makroekonomskom okviru nego u hrvatskima politekonomskim posebnostima u kojima je tranzicija zadobila "specifičnu aromu ortakluka, nepotizma, korupcije, državnog klijentelizma..." (27). Ukupna institucionalna struktura u Hrvatskoj stoga je bila kompromitirana, "što je uvelike doprinijelo nastanku ortačkog kapitalizma umjesto učinkovite ekonomije i istinskog demokratskog društva" (27). Franičević zaključuje da je nužna "obnova legitimnosti tranzicije," ali da za to treba stvoriti

političke pretpostavke u smislu "demokratske legitimacije i širokih socijalnih sporazuma" (27).

Dok Franičević očito traži objašnjenje u političkoj logici, sve više prevladava stav da konsolidaciju demokraciju treba mjeriti mehanizmima izvan formalnoga demokratskog procesa. Taj se stav zastupa zajedno s realističnom pretpostavkom da zemlje u tranziciji neće tako skoro postići razinu blagostanja država "Sjeverozapada". U analizi tranzicije počinju se naglašavati različiti preduvjeti demokracije koji su, sa stajališta bazične tranzitologije, nepolitički čimbenici. Izdvajaju se tri ključna preduvjeta: politička kultura, pravna država i građansko društvo. Tako je u kontekstu opasnosti od Županovljevih "novih diktatura" Zakošek (1997) upozorio na to da u postsocijalističkim zemljama nije toliko problem "tranzicija u demokraciju" koliko "tranzicija u pravnu državu". Upravo nepostojanje pravne države u postsocijalizmu prijeti stvaranjem novih autoritarnih političkih struktura. Zapravo, koncentrirana politička moć, bez pravnih učinkovitih protuteža, privatizacijom prisvaja ekonomske resurse i blokira demokratizaciju. Stoga je izgledan "latino-američki scenarij", koji se ipak ne mora svugdje obistinuti.¹⁸ No kako bi se razvijala stabilna demokracija, potrebno je "stvaranje primjerenog društveno-kulturnog okvira, koji je ostvariv samo u duljem razdoblju" (Zakošek 1997: 79). U tome su najvažniji elementi civilno društvo, javnost i demokratska politička kultura, koja je "najdublja podloga stabilnoga funkcioniranja demokratskih institucija i djelovanja političkih aktera" (80). S tako snažnim naglašavanjem

¹⁸ Prema mišljenju Zakošeka (1997: 84), u Hrvatskoj se može dogoditi "pozitivniji scenarij", koji uvjetno naziva "južnoeuropskim". On predviđa da će nakon razdoblja populizma i klijentelizma "nastupiti proces demokratizacije i uspostava pravnodržavnih institucija".

pravne države i političke kulture nazire se ono što Rancière (2015: 98) vidi kao "konsenzusnu demokraciju" u kojoj se pojam prava "poistovjećuje s duhom zajednice". U našem tranzicijskom kontekstu, a i šire, to je moglo značiti (i) plediranje za stvaranje nove političke kulture koja tendencijski vodi zajednici "bez raskoraka između imena i stvari, prava i činjenice, pojedinca i subjekta ... " (104).

Nakon autora koji naglašava pravnu državu, odnosno političku kulturu, Pero Maldini (2002: 129) smatra da su tranzicijske promjene "razlozi reaktualizacije građanskog društva i odnosa građanskog društva i države". Štoviše, postoji izrazita "potreba određenja zbiljskog prostora, sadržaja i funkcija građanskog društva..." (130). I Maldinijev pravac razmišljanja odgovara obilježjima Rancièreova viđenja "konsenzusne demokracije". Demokracija u tom ključu, pa bila ona i tranzicijska, mora, odražavati strukturno stanje društva (v. Ranciere 2015: 90). To u tranzicijskim demokracijama traži jačanje građanskog društva, odnosno kapitalističkih proizvodnih odnosa. Kada je posrijedi definicija tranzicije, za Maldinija je najprije riječ o "skupu transformacijskih procesa na putu ostvarenja demokratskog društva" (130). Drugo, pozivajući se na tradicionalnija shvaćanja građanskog društva, uglavnom u duhu Manfreda Riedela, Maldini ustvrđuje da tranzicija od građanskog društva čini "ishodišno mjesto suvremene demokracije" (130). Iz njebove analize proizlazi da demokratske institucije same po sebi nisu ključne za demokratsku tranziciju, jer "jedino razvijeno građansko društvo može potisnuti autoritarne oblike političke vladavine u korist demokratskih" (142).¹⁹

¹⁹ Maldini se djelomice nadovezuje na Zakošekova razmatranja s početka devedesetih godina, koji je ustvrdio da "građansko društvo/pravna država nisu u tom kontekstu samo radikalna alternativa realnom

U drugom desetljeću "tranzicije" hrvatski autori ne razmišljaju unutar shvaćanja konvencionalnije tranzitologije. Prema njoj, neka zemlja postaje demokracijom "ne tako što će kopirati ustavne zakone ili parlamentarne prakse neke prethodne demokracije, nego tako što će se iskreno suočiti sa svojim specifičnim sukobima osmišljavajući ili prihvaćajući učinkovite procedure za njihovo adaptiranje" (Rustow 1970: 363). Pretežno prihvaćaju suprotnu ideju prema kojoj se demokracija treba brže izvanjski "kultivirati", i to "prodikom, propagandom, obrazovanjem ili, možda, automatskim nusproduktom rastućeg prosperiteta" (363). O implikacijama te metodologije kritički su pisali Schmitter i Karl koji, ilustracije radi, više od ustavnih ograničenja demokracije cijene "ograničenja koje su posljedica natjecanja interesnih grupa i suradnje unutar civilnog društva" (1991: 11). To znači da odbacuju "izvanjske" čimbenike, a osobito "izrazito tvrdokornu, ali obmanjujuću temu tekuće literature o demokraciji – naime, naglašavanje 'civilne kulture'" (11).²⁰

Hrvatski tranzitolozi ne samo da nisu nikad pretjerano "doživljavali" tu vrstu tranzitologije nego su se, koliko je to kontekst dopuštao, uklopili u opće shvaćanje "konsenzusne demokracije" iz devedesetih godina. To je najočitiije u isticanju potrebe za "tranzicijom u

socijalizmu, nego i raznolikim partikularističkim projektima (nacionalsocijalističkim ili čak fašističkim), koji također nastoje usmjeriti krizom realnog socijalizma oslobođene socijalne energije" (1991: 215).

²⁰ Umjesto slavljenja "duboke ukorijenjenosti običaja tolerancije, umjerenosti, uzajamnog poštovanja", Schmitter i Karl (1991: 11) metodološki preferiraju "pravila razboritosti" unutar kojih same "demokracije stvaraju benevolentnije i dublje ukorijenjene norme civilne kulture, a ne obrnuto". Na taj se način oni nadovezuju na Rustowa (1970: 363) koji tvrdi da se pravila demokracije "prihvaćaju možda iz nužde pa onda, s vremenom, iz običaja".

pravnu državu", što posljedično, prema Rancièreu, vodi k stapanju "demokracije i pravne države", ali i u pokušaju svode-nja demokracije na specifični tip odnosa koji karakteriziraju građansko društvo. Svakako je zanimljivo to što se podrazumijevalo da različiti "arhaični" sudi-onici društvenog sukoba" trebaju biti "otpravljeni" (Ranciere 2015: 97). Samo je u okviru toga tipa mišljenja moguće konačno ostvariti "vladavinu prava koja tvori sretni sklad između zakonodavne aktivnosti javne sile, prava pojedinca i proceduralne inventivnosti odvjetnič-kih ureda" (98). Kako će se metapolitički plan da se usklade "riječi i stvari" neu-mitno oduljiti, a uslijedit će i globalna kriza, hrvatska tranzitologija suočit će se sa sustavnijom kritikom pa i odbaci-vanjem, iako to, pomalo neobično, neće značiti i njezin kraj.

Kraj koji ipak nije kraj!

U vrednovanju trećeg desetljeća tranzi-cije treba ozbiljno uzeti u obzir "izvanjski" utjecaj "velike recesije", odnosno globalne ekonomske krize. To podsje-ća na ono što Hegel (1951: 49) kritički ocrtava kao osjećaj da "hladna zbilja razara... krasne snove". Počinje se uo-čavati važnost onoga što Merkel naziva "društveno-ekonomskim kontekstom".²¹ Treba podsjetiti na to da je Carothers (2002: 19) još početkom tisućljeća, di-jagnostičirajući sumrak tranzitologije, preporučio svima koji se bave razvojem demokracije u zemljama tranzicije da obrate pozornost na "programe priva-tizacije": "Oni imaju glavne implikacije na preraspodjelu moći u društvu, na to koji se vladajuće političke snage mogu

²¹ Iznimka je tekst Zorana Kurelića u kojemu, pozivajući se na Charlesa Tillyja, s pozi-cija redistributivnijeg liberalizma tvrdi da "propast države blagostanja i gubljenje rad-ničkih prava pokazuju... očajnu poziciju u kojoj se nalaze postsocijalistički poredci" (2002: 121).

ukotviti i kako javnost sudjeluje u važ-nim odlukama o vladinim politikama".

Kako je globalna kriza zaoštrila poli-tičke odnose, počelo je propitivanje smi-sla liberalne demokracije, što je uglav-nom bilo artikulirano narativom o "krizi demokracije". Taj je narativ postao poli-tički važan zato što je dotad naglašavano da "ne može biti prosperiteta bez demo-kracije..." (Caratan 1998: 6). U stanju globalne krize politički je bilo sve neu-vjerljivije ono što je Huntington (1993: 10) iznio u knjizi *The Third Wave*: "Vla-de koje su rezultat izbora mogu biti ne-učinkovite, korumpirane, kratkovidne, neodgovorne, pod utjecajem posebnih interesa i nesposobne prihvatiti politike koje bi osigurale javno dobro..., ali ove odlike ne čine takve vlade nedemokrat-skim". Slično se može reći i za Merkelov pojam "usidrene demokracije", iako ona "nadilazi jednostavni demokratski elek-toralizam" (Merkel 2010: 17-18; Merkel 2004). Takva je demokracija "usidrena" iznutra zbog parcijalnih režima (izbori, nesmetana politička participacija, gra-đanske slobode i dr.), ali i izvanjski, zbog niza uvjeta koji demokraciju štite "od izvanjskih i unutarnjih šokova" (Merkel 2010: 18). U uvjetima globalne krize, razmjerna nepopularnost te definici-je demokracije proizlazi odatle što ona naglašava "institucionalnu arhitekturu, a *output-dimenziju* poželjnih politika, ili rezultata politike ne shvaća kao odre-đujuće obilježje demokracije u pravnoj državi" (18).

Kada je riječ o hrvatskoj tranzitologiji, ona je dočekala globalnu krizu s čvrstom vjerom u "neutralno" shvaćanje demo-kracije, ali je u novonastalim okolnosti-ma ostala zatečena onim što je ostalo od "očekivane drugosti budućnosti" (Ko-selleck 2004: 241). Time je počela faza kritike različitih aspekata tranzitologije. Vjeran Katunarić (2011) istražuje sud-binu ideala jednakosti i slobode u prvoj fazi globalne ekonomske krize. Više ga

zanima problem jednakosti koja je podjednako marginalizirana u "dvjema hipokrizijama", socijalističkoj i liberalnoj. U prvom je posrijedi bio nesklad ideje i prakse samoupravljanja u Hrvatskoj, odnosno u Jugoslaviji. Druga, liberalna hipokrizija, koju "upoznajemo danas, u tranzicijskom razdoblju..., izgleda da je stanovništvu dozlogrdila kao i bivša socijalistička" (2011: 29). Nastojeći spasiti što se spasiti može u očitom krizi "žanra", Lalić, Maldini i Andrijašević (2010) polaze od pretpostavke da, unatoč svemu, još uvijek postoji opća prevlast tranzitologije: "I danas se najviše rabi pojmovni i konceptualni aparat tranzicijske teorije razvijen krajem osamdesetih..." (32). Međutim, taj aparat nije više uspješan. Razlog nalaze u činjenici da je početno bio primijenjen na Latinsku Ameriku i južnu Europu koje nisu trebale prijelaz na kapitalizam.²² Ipak, Lalić i suradnici ne misle da nam treba novi pojmovnik, nego ponajprije "dogradnja postojećih (podjednako tranzicijskih i modernizacijskih koncepata)" (46).²³

Dejan Jović (2010) nema takvih sentimenata prema tranzitologiji jer osporava opću logiku istraživanja tranzicije nakon 1989. Jović je povezuje s neosnovanim "univerzalizmom" koji se uglavio u političku znanost početkom devedesetih godina, djelomice i zaslugom Francis Fukuyame. Stoga nije sklon ni univerzalističkoj koncepciji (prirode) čovjeka koju pronalazi u istom "paketu". U univerzalističkoj opsesiji vidi ono što je

²² Jankauskas i Gudžinskas (2007: 196) uvjereni su u to da tranzitologija nije mrtva nego je "doživjela, unatoč svemu, određeni redizajn glavnog pojma". Prema njihovu mišljenju, "teleološki univerzalistički model zamijenjen je realističnijim i kontekstualisnijim".

²³ Lalić, Andrijašević i Maldini (2010: 37) predlažu dopunu Huntingtonova trećeg vala demokratizacije "novim valom" kako bi se mogla "zasebno motriti demokratizacija, odnosno tranzicija u postkomunističkim zemljama od kraja osamdesetih do danas".

potaknulo teorijsko-politički postupak poznat kao "tranzicija u demokraciju" na štetu onoga što se u ranoj tranzitologiji nazivalo "tranzicijom iz autoritarnog poretka". Jović pokazuje da teorije tranzicije iz ranih devedesetih godina, određujući liberalnu demokraciju kao "univerzalni cilj čovječanstva", ne ostavljaju prevelik prostor onima koji zbiljski sudjeluju u demokratizaciji. Štoviše, oni su u paradoksalnu položaju jer, prema tim teorijama, nerijetko znaju biti "nazadni" i "iracionalni", a trebaju primjenjivati ambiciozan (univerzalistički) model. To je u državama nekadašnje Jugoslavije izazivalo "stalne nesporazume" između "međunarodne zajednice" i "jugoslovenskih političkih aktera" (Jović 2010: 62). Odbacivanje (liberalnog) univerzalizma temelji se, dakle, na pretpostavci da taj "model ima značajne poteškoće u prilagodbi na posebnost istočnoeuropskih društava" (62). To što Jović naziva "posebnošću" u Rancièrevoj je logici povezano s pojmom priče, odnosno kulture. Rancière napominje da naglašavanjem tih pojmova robujemo "identifikaciji", iako je "tobožnja velika priča naroda i proletarijata i sama bila sačinjena od mnoštva jezičnih igara", odnosno od "intervala između identiteta" (Rancière 2012: 93). Odatle se čini da Jovićevo privilegiranje partikularnih interpretacija pridonosi borbi protiv heterologije, budući da zapostavlja ono što je ključno za Rancièreovo shvaćanje (subjekta) politike odnosno demokracije: "neko *biti-skupa* kao *biti-između* – između imena, identiteta ili kultura" (93).

Kritika liberalnog univerzalizma prihvatljiva je i Dunji Larise, ali ona želi biti provokativnija, budući da su u tranzitološkom labirintu "fundamentalna pitanja ostala većim dijelom nepostavljena" (2011: 72). Njezina analiza pokazuje kako nije ni moglo biti drugačije, jer su "središnji diskursi... bili eshatološki diskurs o tranziciji i zaplašivački

diskurs o totalitarizmu" (91). Na pitanje zašto je prevladala koncepcija "tranzicije u demokraciju", Larise odgovara da je sve skrivilo nastojanje da demokracija bude nova ideologija. Ključan poticaj tom 'projektu' došao je od neoliberalizma kojemu je trebao politički poredak ispražnjen od (supstancijalne) jednakosti. Vodeći se Schumpeterovom definicijom demokracije, "konzervativna liberalna demokracija" postaje "preferiranom političkom nadopunom neoliberalne ekonomije u njezinu globalnom pohodu" (79).

Sljedeće je pitanje bilo do koje je mjere početkom trećeg desetljeća tranzicije demokracija u Hrvatskoj ipak bila konsolidirana. Prema jednim, ona je dospjela u slijepu ulicu, jer je "demokratizacija post-autokratskih društava razotkrila rascjep između formalne normativno-institucionalne konstitucije demokracije i stvarne nedjelotvornosti..." (Lalić, Andrijašević i Maldini 2010: 31). Na to stanje oni odgovaraju optužbom teorije tranzicije za "zanemarivanje": "Tranzicijska je teorija zanemarila ulogu civilnog društva, intenziviranje socijalne i političke borbe građana u procesu demokratizacije te ukupnu kvalitetu društvenog života" (45).²⁴ Kako ne postoji građanska kultura "koja podržava demokraciju" (31), pozivaju na stvaranje nove socijalne strukture i građanske političke kulture ("sociokulturne osnove demokracije"), što bi bio "preduvjet konsolidacije demokracije" (46). Tako bi se "dovršio slijed transformacija", po-

²⁴ Jednak pravac mišljenja slijedi Attila Ágh (2019: 435), koji tvrdi da su "srednjoeuropske zemlje uspostavile elitističku demokraciju s formalnim demokratskim institucijama, ali bez participativne demokracije i energičnoga civilnog društva". To je uvelike pridonijelo "dekonsolidacijskom procesu", pa smatra "historijskom zadaćom" provesti "ponovnu demokratizaciju koja bi išla odozdo kao odgovor na neuspjeh procesa elitističke demokracije koja se provodi odozgo" (435).

litičkih, institucionalnih, ekonomskih i socijalnih, "što bi značilo konačnu konsolidaciju demokracije" (40). Posebno je intrigantan njihov prijedlog o "socio-kulturnoj adaptaciji građana" koja bi se "odvijala, prije svega, kao proces demokratske resocijalizacije" (46).

"Demokratska resocijalizacija" ima dvije implikacije koje mogu biti teorijski kontroverzne. Prva se tiče statusa zahtjeva za više građanskog aktivizma, primjerice sudjelovanja u različitim građanskim prosvjedima. Rancièreovo razmišljanje može biti korisno kako bismo vidjeli što u demokratskom smislu znači izravni angažman građana. On kaže da je posrijedi velika "tema sudjelovanja", koja je "mješavina dvije ideje različitog porijekla: reformatorske ideje nužnih posredovanja između centra i periferije i revolucionarne ideje stalne aktivnosti građana-subjekata u svim sferama" (Rancière 2006: 60). Zapravo je kod potonjega riječ o pokušajima da se "pravu" demokraciju traži na mjestima na kojima vlast i društvena moć nisu pretjerano prisutne (ulice, trgovi, sveučilišta...). Suprotno tome, demokracija kao takva, čini se, nije nijedan unaprijed zamisliv oblik artikulacije kolektivne volje, pa bili oni i najmanje formalni, kao što su prosvjedi. Uvijek je, ponajprije, ključan njezin subjekt kojemu je "svojestveno da izumljuje... logiku i estetiku tih termina, *argumente i demonstracije*, kako bi ne-odnos postavio u odnos i napravio mjesto za ne-mjesto" (Rancière 2015: 84).²⁵ Zbog takva "statusa" subjekta, u biti je demokracije da ne znamo

²⁵ Rancière je svakako svjestan različitih mogućnosti koje otvara njegovo shvaćanje demokracije. Stoga napominje kako razlikuje *demos*, koji "razgrađuje pretpostavljenu prirodnost poredaka", od "prave figure *okhlosa*", koja se ne odnosi samo na "neuređeno komešanje mnoštva već (je) mrziteljsko okupljanje oko strasti Jednog koje isključuje" (2012: 52, 50).

kada i koje "ne-mjesto" postaje njezinim "mjestom" (v. Rodin 2006).

Drugu implikaciju spomenute resocijalizacije možemo pokazati preko francuskog socijalnog teoretičara Nicolasa Guilhota. Guilhot je kritizirao teorije tranzicije upravo zato što se vode time da država može postići to da integriranost građana budu prije stvar norme, a ne toliko zakonitosti (Guilhot 2002: 237). Teorije tranzicije koje su na djelu uključuju "obrazovnu ili disciplinarnu komponentu" koja će osigurati da svi subjekti što temeljitije prihvate novo stanje. Njegovi uvidi ukazuju, dakle, na izrazite teleološke elemente tranzitologije, jer su "društvene transformacije određene višem historijskom cilju" (238). Da je riječ o teleologiji, po svemu sudeći, potvrdio bi i Jović, jer je upravo to baština "anticipacijskih teorija tranzicije": one "ne samo da 'znaju' otkud su transformacijska istočnoeuropska društva krenula nego i gdje ona idu" (Jović 2010: 64). Kako je smjer povijesnog kretanja neizbježan, zastupnici tih teorija, definirajući kriterije za (konsolidiranu) demokraciju, "često postaju misionari i opasno se približavaju različitim političkim vizionarima" (64).²⁶ Larise, sa svoje strane, dodatno zaoštrava misao, jer uopće ne računa na "konsolidaciju demokracije" u uvjetima u kojima je (neo)liberalni kapitalizam obesmislio izbornu demokraciju (s njezinim ionako strogo definiranim akterima). Štoviše, ona pokazuje kako suvremena demokracija "funkcionira", ali samo kao izborni *event*, budući da se zanemaruju "svi društveni procese-

²⁶ Time se zapravo mijenja bit političke znanosti: "Politička znanost uvijek je imala problema kad i ako je usredotočena na predviđanje... Umjesto toga ona treba biti usredotočena na pokušaj da naknadno razumije i objasni događaje" (Jović 2010: 64). Politička znanost, dakle, nije poput prirodnih znanosti ovisna o točnosti svojih predikcija. Upravo suprotno, ona treba "pokušati retrospektivno razumjeti i objasniti događaje" (64).

si koji su prethodili tom događaju i čiji rezultat predstavljaju" (Larise 2011: 85). Odatle se razabire da je za nju demokracija liberalne države samo *privid*, pa dokidanje te "iluzije" traži u "ponovnom promišljanju središnjih postulata demokratske teorije i prakse, i u prvom redu demokratske kontrole nad ekonomijom" (93). Time je Larise prešla na stranu (marksističke) metapolitike koja funkcionira kao "istina lažnosti" predstavničke demokracije (Rancière 2015: 81), ali i nagovještaj, kako bi Marx rekao, "potpunoga ponovnog zadobivanja čovjeka" (1979b: 136). Dok Larise, pledirajući da zajednica postane generičkom, ustvari marksistički nastavlja borbu protiv heterologije, Katunarić, svjestan da "sociolozi radije zamišljaju pravednije društvo nego što ocrtavaju mehanizme koji vode takvom društvu" (2011: 29), smatra da je ono ipak dostižno, ali uz dva uvjeta. Prvi se uvjet odnosi na često zazivano povezivanje "teorije i prakse liberalizma i socijalizma", a drugi je kontroverzan, jer pretpostavlja uspostavu "svjetske demokratske države" (31).

Kada je posrijedi "pravednije društvo", koje je zbog ekonomske krize postavljeno kao prioritet, instruktivan je članak Danijele Doleneć (2016). Doleneć stiže zaobilaznim putem do problema društva kao takvoga, jer se primarno bavi stranačkim sustavima u "državama Balkana". Ustanovljuje da sami politički izbori nisu odlučujući za demokraciju tih država nego da postoje drugi mehanizmi koji ih čini "nezadovoljavajućim demokracijama" (*low-quality democracies*). Države u "regiji" još od devedesetih godina bile su izložene nacionalizmu i klijentelizmu, jer je tadašnja "autoritarna vladavina u formalno demokratskom okviru stvorila trajno negativnu zaostavštinu" (Doleneć 2016: 141). Izlaz iz takva stanja može biti "samo u jačanju neovisnih društvenih sfera i rastućoj pučkoj mobilizaciji koja zahtijeva odgovornu

vlast" (126). No tijekom toga desetljeća zabilježena je jača građanska mobilizacija, ali ustanovljeni obrazac vlasti ipak nije promijenjen. Prepreku tome autorica nalazi ponajprije "u rastućoj razini nejednakosti i siromaštva" (142). Pritom se poziva na istraživačke uvide Lipseta, Ingleharta i Welzela koji smatraju da to, uz još neke čimbenike, "onemogućuje individualnu emancipaciju i zahtjeve za demokratskijom vlašću" (142).

Metodološki stav Dolenec vodi, čini se, izjednačavanju demokracije i specifičnog oblika društva, društva srednje klase, što, kako smo vidjeli, pripada žanru "konsenzusne demokracije".²⁷ Kada je riječ o tumačenju tranzicije, Dolenec zapravo prihvaća sociološku varijantu tranzitologije koja glasi: "Konceptcija demokratizacije kao procesa modernizacije... pretpostavlja postojanje funkcionalnih pretpostavki demokratizacije" te postavlja "politički pluralizam kao krajnju točku idealnog procesa socijalne diferencijacije" (Gulilhot 2002: 231). Međutim, ako shvatimo društvo srednje klase kao poželjnu, odnosno krajnju točku, onda i ta teorija "uključuje teleološke elemente" (232). Oslanjanje na društvo srednje klase ima svoje posljedice, jer srednja klasa zna, kako Marx (1979a: 540) kaže, "umisliti" da "posebni uvjeti njenog oslobođenja jesu opći uvjeti u čijim granicama jedino može da se spasi moderno društvo i izbjegne klasna borba".²⁸

²⁷ Tocqueville (1993: 15) u *Demokraciji u Americi* kaže: "Društveno stanje Amerikanaca izrazito je demokratsko", jer "ljudi se ondje pokazuju u većoj mjeri jednakima prema imutku i umnoj sposobnosti" (v. i Rancière 2008: 28-29).

²⁸ Recentan je primjer Attila Ágh (2019: 435) koji slijedi *de facto* jednako shvaćanje kada tvrdi da se "održiva demokracija može izgraditi samo na solidnim socioekonomskim osnovama sa snažnim civilnim društvom". Zapravo, teorijske i političke implikacije antagonizama, odnosno "granica" društva jesu kritične točke za istraživače tranzicije unutar politologije. Poznato

Kriza 2008. značila je naoko završni udarac tranzitologiji, koja se od početka postavljala kao diskurzivna obrana post-socijalističkih država/društava. Tranzitološki je narativ uvijek nastojao da ono što je odstupalo od te "cjeline" početno drži u statusu "privida", ali i da iznalazi načine da sve to uvijek iznova uvede u "logiku konsenzusa" iz 1989. Da bismo vidjeli kako dalje djeluje hrvatska tranzitologija, treba ukazati na sistemsku ulogu fenomena koji se naizgled kose s njezinim razvojnim naputcima. Upravo to se, naime, pokazuje ključnim za njezin opstanak. Socijalni teoretičari Lukić i Maslov (2014: 216) ukazuju na to da "tranzicijska ontologija" nije samo "univerzalizirajući okvir", nego je ponajprije "logika koja postaje podlogom za trajno apsorpiranje razlika".²⁹ Štoviše, one bivaju pretvorene u "resurs same tranzicijske teleološke logike" (216). Ilustraciju za to možemo naći u razmjerno proširenom uvjerenju o pojavi "novog elementa" u općem pojmu tranzicije, to jest "shvaćanju o nužnosti izgradnje funkcionalne države" (Jankauskas i Gudžinkas 2007: 196). Naime, unutar posebno kasne tranzitologije veći dio onoga što se ispostavlja kao kriza ili zastoj u tranzicijskim državama uglavnom se pripisuje slabostima ili nerazvijenosti institucija, odnosno fenomenima koji opisno idu od "slabe države" do "zarobljene države" (*captured state*), a to zahtijeva "optimalan" reformski odgovor (196). Unutar opstale neupitne teleološke dimenzije tranzicije nalazi se i objašnjenje da krize "imaju tendenciju da stvaraju bolje institucije, ali taj se učinak vidi tek kasnije" (Fidrmuc 2019: 671). Iako su "kratkoročno razarajuće, one dugoročno do-

je da politologija nikad nije bila posebno senzibilizirana za klasne granice društvenih odnosa, ali prihvaćanjem sociološkog postupka to bi se na predvidljiv način moglo promijeniti.

²⁹ Pritom uglavnom primjenjuju Laclauovu teoriju "praznog označitelja".

vode do poboljšanja, makar u postkomunističkim zemljama" (671). Pojmovi "slaba država" i "zarobljena država" i kod nas su pronašli korisnike koji njima upozoravaju na to da hrvatske elite još nisu shvatile tranzicijske/transformacijske krize onako kako je prethodno predloženo (v. Kotarski i Petak 2018a: 5-6). Posljedica je toga da "nedostatak institucionalnog razvoja i povećani državni rashodi stvaraju savršenu osnovu za razvoj klijentelizma i prisvajanje države", pa Hrvatska životari kao *rent-seeking* zapečak europskog kapitalizma (17-18).

Objašnjenje takva pravca razvoja tranzitologije moguće je pronaći u Rancièreovu tumačenju fenomena "konsenzusne demokracije". U toj se vrsti demokracije teži ka "istovjetnosti demokratske 'forme' s upravljačkom praksom podvrgavanja tržišnoj nužnosti" (Rancière 2015: 102). Na taj način "svaki spor ... postaje ime za problem", odnosno tek "nedostatak – sredstva njegova rješenja" (97). Država će stoga, pa bila ona i postsocijalistička, pribaviti neka sredstva, ali ona svojim rješenjem "ne čini ništa osim onoga ... što od nje zahtjeva stroga nužnost u kontekstu rastuće upletenosti gospodarstava u svjetska tržišta" (102). Tako država, pa i hrvatska, treba prihvatiti taj "zadani manevarski prostor" iz kojega proizlaze i "znanja koja mora upotrijebiti" (102, 97), da iznađe reformske "politike koje bi u bližoj budućnosti mogle Hrvatsku izvući iz njezina perifernog statusa" (Kotarski i Petak 2018a: 18). Ustrajavanjem na takvu (meta)političkom okviru za rješavanje "nefunkcionalnog" odnosno "praznina"³⁰ zapravo se iznova pogoni tranzitološka paradigma jer će se, kako tvrde njeni pobornici, tranzicijski "proces odvijati još

³⁰ Rancière (2015: 103) pokazuje da unutar poretka "demokracija" postoji sistem-ska potreba za "istovjetnošću praznine i punine".

neko, vjerojatno razmjerno dugo vrijeme" (Lalić 2013: 280).³¹

Zaključak

Život tranzitologije u hrvatskoj politologiji počeo je, rancièreovski govoreći, "deklasifikacijom" u odnosu prema marksizmom inspiriran poredak i pripadajuću metapolitiku. Prvi su tranzitološki radovi uglavnom obilježeni neizvjesnošću novonastale političke zbilje, ali i nesigurnošću glede odgovarajućega teorijskog okvira koji bi bio primjenjiv na nju. U toj se fazi može govoriti o tranziciji doslovce, kao o svojevrsnom intervalu između jednoga i drugog poretka. To je razdoblje u kojemu se dokida "prirodnost" starog poretka, ali se postupno prihvaća nova metapolitika, ona liberalna, koja promiče istovjetnost demokracije i tržišta i živi od nje. Ono što je nastalo nazvano je jednostavno "demokracijom". Pritom se ona za "dnevne potrebe" razumije šumpeterovski kao postupak kompetitivnog izbora kojemu je kapitalizam "prirodno" zadan. Stoga demokracija mora, glede kapitalizma, prakticirati "odsutnost vlastite

³¹ Ideja dugotrajne tranzicije i/ili transformacije ima pristaša. Riječ je uglavnom o autorima koji konsolidaciju demokracije shvaćaju kao "napredan paket" demokracije (Vladislavjević 2019: 49). Taj 'paket' uključuje učinkovitu i "dobru" javnu upravu, "nadstandard" pravne države, razvijeno civilno društvo i poticajnu (demokratsku) političku kulturu. Tranzitologija/transformatologija može, međutim, postati dijelom univerzalne interdisciplinarne komparativne "teorije socijetalnih transformacija" koja bi bila regionalno i globalno primjenjiva, što, primjerice, zagovara Kollmorgen (2013: 99). Kollmorgen misli da bi buduća tranzitološka i transformacijska istraživanja Srednje, Istočne i Jugoistočne Europe bila nemali doprinos teoriji transformacije koja nadilazi granice političke i ekonomske tranzicije jer uvelike naglašava "institucionalnu" i "sociokulturnu" transformaciju. Ona se može protegnuti dulje od pola stoljeća (Kollmorgen 2013: 100).

volje" (Rancière 2015: 102). Neovisno o tome, tako shvaćena demokracija dala je nadu u novi početak hrvatske politologije kroz nastajanje novog predmeta istraživanja – višestranačkih izbora, a time i mogućnost njezine promocije u znanost o demokraciji.³² Osim isticanja kontingentnosti tranzicije, to je razdoblje obilježeno inzistiranjem na nužnosti čvršćeg ustavnog ograničavanja demokracije. Iz toga se dade izvesti da demokracija nije smatrana dovoljno obuzdanom, ali i potreba da se "upotpuni" konsenzus iz 1989.

Inzistiranje na nužnosti trajnog osiguranja demokracije najavljuje drugu fazu u razvoju hrvatske tranzitologije. Za tu je fazu karakteristično da je cilj zadan – to je, u svakom slučaju, razina političkoga i ekonomskog prosperiteta "zemalja Sjeverozapada" (O'Donnell). Međutim, teško je odrediti kada je neki demokratski poredak dovoljno konsolidiran da bi bilo sigurno da će se to postići. Ono što je u politologiji/transitologiji konsolidirana demokracija, za Rancièra je "konsenzusna demokracija" u kojoj se neprestance pokušavaju izjednačiti "riječi i stvari", odnosno političko i društveno. Za takvu demokraciju, pored kompetitivnih izbora, barem prema onom što je pisala hrvatska tranzitologija u svojemu drugom desetljeću, nužni su bili i "nepolitički čimbenici" poput pravne države, cvatućega građanskog/civilnog društva i političke kulture. Paradoksalno, dok su u prvoj fazi dominirale makar razmjerna otvorenost i teorija aktera, tada se pred te iste političke aktere postavila "domaća zadaća" razvoja spomenutih "nepolitičkih čimbenika", koju će morati odraditi da bi ostali na putu takozvane konsolidacije demokracije. Odatle se

³² Tridesetak godina poslije treba konstatirati da je politologija uspjela iskoristiti taj "konsenzus" da se afirmira kao (liberalna) društvena znanost koja je poglavito usmjerena na istraživanje dinamike (izborne) demokracije i njezinih institucija.

mogao steći dojam da je u toj fazi mjesto politologije još istaknutije jer ona više nije bila samo znanost o izborima nego i učenje o ciljevima koje treba postići. No kako će zbog globalne ekonomske krize 2008 biti sve jasnije da zadani cilj nije skoro dostižan, ubrzo se pojavljuju radikalne kritike tranzitološke paradigme, ali i razmjerno nove dijagnoze problema koji su joj se ispriječili na putu.

Kao reakcija na spomenutu krizu, počinje treća faza razvoja hrvatske tranzitologije. Ona je na početku bila obilježena različito intoniranim osporavanjem osnovnih načela tranzitologije. Neovisno o tome, pojavili su se novi, iako ne posebno brojni, poklonici tog učenja. Oni su isticali važnost zaokreta "tranzicijske teorije" prema istraživanju/promicanju angažiranije demokracije (društvenih borbi) što bi pomoglo "konsolidaciji demokracije". U tom smo smislu ukazali na Rancièrevo shvaćanje demokracije koje ne pronalazi da takva korekcija (tranzicijske) demokracije predstavlja izvjestan put u "istinsku" demokraciju. Naime, tako se samo iznova nastoji pronaći demokraciju ondje gdje zapravo ne treba (stalno) biti. Osim toga, tranzitologija u toj fazi, umjesto političke znanosti/znanosti o demokraciji, kojoj su u središtu (u osnovi konsenzusni) politički akteri i političke institucije, nastavila se "sociologizirati" i osobito "ekonomizirati". Pristaše potonjega metodologijskog postupka tako promiču nove strategije borbe protiv različitih fenomena koji, prema njihovu sudu, hrvatsku (tranzicijsku) državu guraju u gospodarsko i političko nazadovanje. Time podsjećaju na to da spomenuti "konsenzus" zapravo tek treba zaživjeti, odnosno postati "prirodan", budući da "objektivna nužnost" koja je "poistovjećena s prisilom i hirovima globalnog tržišta" (Rancière 2015: 102) može biti produktivna samo ako se politički poredak (demokracije) "optimizira" putem "depersonalizira-

nih institucija" (Kotarski i Petak 2018b: 334). Kasna tranzitologija/transformatologija tako zapravo uglavnom varira ideju istosti demokracije i kapitalizma od prije tri desetljeća³³ i u odnosu na nju posljedično nastoji obnoviti percepciju heterologije kao "iluzije" (Rancière) koju treba razobličiti. To se, s obzirom na današnje prilike, ne čini pretjerano izglednom zadaćom.

³³ Može se reći da smo tu istost gotovo svi u politologiji (a sudeći prema svemu, i u drugim društvenim znanostima) prihvaćali dobar dio devedesetih godina.

Literatura

- Agh, Atila. 2019. Deconsolidation of Democracy in East Central Europe, u: Merkel, Wolfgang, Kollmorgen, Raj, Wegener, Hans-Jürgen. (ur.). *The Handbook of Political, Social and Economic Transformation*. Oxford: Oxford University Press, str. 431-436.
- Bačić, Arsen. 1998. Ustavna demokracija između majoritarizma i konstitucionalizma. *Politička misao*. (35) 3: 121-136.
- Badiou, Alain. 2005. *Metapolitics*. New York: Verso.
- Ballestrem, Carl. 1998. Narodni suverenitet u ustavnoj državi. *Politička misao*. (35) 3: 64-77.
- Caratan, Branko. 1998. Kraj rata u Hrvatskoj: Vukovar 1991-1998. *Politička misao*. (35) 1: 3-7.
- Carothers, Thomas. 2002. The End of the Transitions Paradigm. *Journal of Democracy*. (13) 1: 5-21.
- Dolenec, Danijela. 2016. Democratization in the Balkans: The Limits of Elite-Driven Reform. *Taiwan Journal of Democracy*. (12) 1: 125-144.
- Dolenec, Danijela. 2008. Europeanization as a Democratising Force in Post-communist Europe: Croatia in Comparative Perspective. *Croatian Political Science Review*. (45) 5: 23-46.
- Čular, Goran. 2000. Political Development in Croatia 1990-2000: Fast Transition – Postponed Consolidation. *Croatian Political Science Review*. (32) 5: 30-46.
- Čular, Goran. 2005. Predgovor. U: Čular, Goran. (ur.). *Izbori i konsolidacija demokracije u Hrvatskoj*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, str. 1-7.
- Fidrmuc, Jan. 2019. Transformation Crises. U: Merkel, Wolfgang, Kollmorgen, Raj, Wegener, H.J. (ur.). *The Handbook of Political, Social and Economic Transformation*. Oxford: Oxford University Press, str. 668-672.
- Franičević, Vojmir. 2002. Politička i moralna ekonomija u prvom desetljeću tranzicije u Hrvatskoj. *Politička misao*. (39) 1: 3-34.
- Gans-Morse, Jordan. 2004. Searching for Transitologists: Contemporary Theories of Post-Communist Transitions and Myth of a Dominant Paradigm. *Post-Soviet Affairs*. (20) 4: 320-349.
- Grdešić, Ivan, Šiber, Ivan. 1991. Izbori i politička znanost. U: Grdešić, Ivan, Kasapović, Mirjana, Šiber, Ivan, Zakošek, Nenad. *Hrvatska u izborima'90*. Zagreb: Naprijed, str. 5-14.
- Grdešić, Ivan. 1991. Izbori u Hrvatskoj: birači, vrednovanja i preferencije. U: Grdešić, Ivan, Kasapović, Mirjana, Šiber, Ivan, Zakošek, Nenad. *Hrvatska u izborima'90*. Zagreb: Naprijed, str. 49-97.
- Grdešić, Marko. 2006. Tranzicija, sindikati i političke elite u Sloveniji i Hrvatskoj. *Politička misao*. (43) 4: 121-141.
- Guilhot, Nicolas. 2002. "The Transition to The Human World of Democracy". Notes for a History of the Concept of Transition, from Early Marxism to 1989. *European Journal of Social Theory*. (5) 2: 219-243.
- Hegel, G. W. Friedrich. 1951. *Filozofija povijesti*. Zagreb: Kultura.
- Horvat, Branko. 1995. Opozicija i konsenzualna demokracija. *Politička misao*. (32) 3: 64-71.
- Isensee, Joseph. 1998. Ustavotvorna moć naroda – demokratski mit. *Politička misao*. (35) 3: 17-28.
- Jankauskas, Algimantas. Gudžinkas, Liutauras. 2007. Reconceptualizing Transitology: Lessons from Post-Communism. *Lithuanian Annual Strategic Review*. (6) 1: 181-199.

- Jović, Dejan. 2010. Problems of Early Post-Communist Transition Theory: From "Transition from to Transition to". *Croatian Political Science Review*. (47) 5: 44-68.
- Kasapović, Mirjana. 1991. Strukturna i dinamička obilježja političkog prostora i izbori. U: Grdešić, Ivan, Kasapović, Mirjana, Šiber, Ivan, Zakošek, Nenad. *Hrvatska u izborima'90*. Zagreb: Naprijed, str. 15-48.
- Kasapović, Mirjana. 1996. *Demokratska tranzicija i političke stranke. Razvoj političkih stranaka i političkih sustava u Istočnoj Europi*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Kasapović, Mirjana. 1999. O knjizi Vesne Pusić "Demokracije i diktature. Politička tranzicija u Hrvatskoj i Jugoslavskoj Europi". *Politička misao*. (36) 2: 223-230.
- Kasapović, Mirjana. 2001. Demokratska konsolidacija i izborna politika u Hrvatskoj 1990-2000. U: Kasapović, Mirjana. (ur.). *Hrvatska politika 1990-2000*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, str. 15-35.
- Kielmansegg, Peter. 1992. Demokratski ideal i povijesno iskustvo. *Politička misao*. (4) 2: 4-10.
- Kollmorgen, Raj. 2013. Theories of Post-communist Transformation. Approaches, Debates and Problems of Theory Building in the Second Decade of Research. *Studies of Transition States and Societies*. (5) 2: 88-105.
- Koselleck, Reinhardt. 2004. *Futures Past*. New York: Columbia University Press.
- Kotarski, Kristijan, Petak, Zdravko. 2018a. Croatia's Post-communist Transition Experience: The Paradox of Initial Advantage Turning into a Middle-Income Trap. U: Kotarski, Kristijan, Petak, Zdravko (ur.). *Policy-making at the European Periphery: the Case of Croatia*. London: Palgrave, str. 1-25.
- Kotarski, Kristijan, Petak, Zdravko. 2018b. Quo Vadis Croatia? The Interplay of Institutions, Interests and Ideas. U: Kotarski, Kristijan, Petak, Zdravko (ur.). *Policy-making at the European Periphery: the Case of Croatia*. London: Palgrave, str. 321-337.
- Kurelić, Zoran. 2002. Tillyjevo upozorenje. *Politička misao*. (39) 2: 116-122.
- Lalić, Dražen. 2013. Politička tranzicija u Hrvatskoj: tekući ili završen proces? : Jožanc, Nikolina, Milardović, Anđelko. (ur.). *Demokracija i post-demokracija*. Zagreb: Pan Liber i Institut za europske i globalizacijske studije, str. 269-283.
- Lalić, Dražen, Maldini, Pero, Andrijašević, Ivona. 2010. Otupjelo oruđe: neprimjerenost tranzicijskog pojmovno-konceptualnog aparata za analizu konsolidacije demokracije u Hrvatskoj i drugim postkomunističkim zemljama. *Analiza Hrvatskog politološkog društva*. (7) 29-49.
- Lalović, Dragutin. 2000. O totalitarnim značajkama hrvatske države (1990.-1999.). *Politička misao*. (37) 1: 188-204.
- Larise, Dunja. 2011. Tranzicija prema kojoj demokraciji? *Politička misao*. (48) 4: 71-97.
- Linz, Juan J., Stepan, Alfred. 1996. Toward Consolidated Democracies. *Journal of Democracy*. (7) 2: 14-33.
- Lukić, Atilla, Maslov, Gordan. 2014. Did Somebody Say "Transition"? A Critical Intervention into the use of a Notion. *Praktika Teoretyczna*. (13) 3: 203-223.
- Maldini, Pero, 2002. Građansko društvo i demokracija u tranzicijskim društvima, *Politička misao*. (39) 4: 129-145.
- Marx, Karl. 1979a. *18 Brumaire Louisa Bonapartea*. Zagreb: Stvarnost, str. 517-587.
- Marx, Karl. 1979b. *Prilog kritici Hegelove filozofije prava*. Zagreb: Stvarnost, str. 127-137.

- Matan, Ana. 2014. Pojmovne borbe za demokraciju. U: Kursar Tonči, Matan, Ana. (ur.). *Demokracija u 21. stoljeću?* Zagreb: Fakultet političkih znanosti, str. 75-94.
- Merkel, Wolfgang. 2010. *Transformacija političkih sustava. Uvod u teoriju i empirijsko istraživanje transformacije.* Zagreb: Biblioteka Politička misao.
- Merkel, Wolfgang. 2004. Ukotvljene i manjkave demokracije. *Politička misao.* (41) 3: 80-104.
- Merkel, Wolfgang. 1999. Teorije transformacije: demokratska konsolidacija postautoritarnih društava. *Politička misao.* (36) 3: 121-150.
- O'Donnell, Guillermo. 1996. Illusions about Consolidation. *Journal of Democracy.* (7) 2: 34-51.
- Pavićević, Đorđe, Simendić, Marko. 2016. *Disciplinovanje demokracije.* Beograd: Fabrika knjiga.
- Posavec, Zvonko. 1989. Demokratska ustavna država i totalitarna demokracija. *Politička misao.* (26) 2: 13-19.
- Pupovac, Ozren. 2010. Present perfect or the time of post socialism. <https://www.eurozine.com/present-perfect-or-the-time-of-post-socialism> (pristupljeno 6. kolovoza 2020).
- Rancière, Jacques. 2015. *Nesuglasnost: politika i filozofija.* Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Rancière, Jacques. 2014. *Nesuglasnost: politika i filozofija.* Beograd: Fedon.
- Ranciere, Jacques. 2012. *Na rubovima političkog.* Beograd: Fedon.
- Rancière, Jacques. 2008. *Mržnja demokracije.* Zagreb: Ljevak.
- Rancière, Jacques. 2006. *On the Shores of Politics.* New York: Verso.
- Rodin, Davor. 2006. Demokracija nije ni vladavina naroda, niti vladanje narodom. *Politička misao.* (43) 3: 3-19.
- Rustow, Dankwart A. 1970. Transition to Democracy: Toward a Dynamic Model. *Comparative Politics.* (2) 3: 337-363.
- Schumpeter, Joseph. 1980. *Kapitalizam, socijalizam i demokracija.* Zagreb: Globus.
- Schmitter, Philippe C., Karl, Terry Lynn. 1991. What democracy is... and is not. *Journal of Democracy.* (2) 3: 3-16.
- Tocqueville, Alexis. 1993. *Demokracija u Americi.* Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Vladisavljević, Nebojša. 2019. *Uspon i pad demokratija nakon Petog oktobra.* Beograd: Arhipelag.
- Vorländer, Hans. 1997. Što na okupu drži liberalnu demokraciju? *Politička misao.* (34) 4: 14-30.
- Weede, Erich. 1992. Demokracija i kapitalizam. *Politička misao.* (29) 4: 109-115.
- Wood, M. Ellen. 1995. *Democracy against Capitalism.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Zakošek, Nenad. 1991a. Polarizacijske strukture, obrasci političkih uvjerenja i hrvatski izbori. U: Grdešić, Ivan, Kasapović, Mirjana, Šiber, Ivan, Zakošek, Nenad. *Hrvatska u izborima '90.* Zagreb: Naprijed, str. 131-187.
- Zakošek, Nenad. 1991b. Iščezavanje pojma građansko društvo u diskursu društvenih znanosti i mogućnosti njegove kritičke obnove. U: Pokrovac, Zoran. (ur.). *Građansko društvo i država.* Zagreb: Naprijed, str. 204-216.
- Zakošek, Nenad. 1992. Demokracija i socijalizam između komplementarnosti i kontradikcije. *Politička misao.* (29) 4: 101-108.
- Zakošek, Nenad. 1997. Pravna država i demokracija u postsocijalizmu. *Politička misao.* (34) 4: 78-85.
- Županov, Josip. 2011. Hrvatsko društvo danas – kontinuitet i promjena. *Politička misao.* (48) 3: 145-163.

The Life of Transitology in Croatian Political Science: Rancièrian Approach

Abstract The authors use Rancière's theses on the ideological consensus in the social sciences, to confirm or refute 'the end of transitology' in Croatian political science. The research is based on articles published in the Croatian political science journal *Politička misao* in the three decades after the first multiparty elections in Croatia. The authors show that Croatian transitology is part of a comprehensive consensus on the complementarity of democracy and capitalism that emerged in 1989. The analysis of Croatian transitology, in the decade after the first multi-party elections, is based on Rancière's concept of (liberal) metapolitics. To explore the second decade of transitology, the authors use Rancièr's concept of 'consensual democracy' which aspires to achieve identity between political form and the state of social relations. Croatian transitology of the second decade holds that the consolidation of democracy should be explained/supported by the introduction of 'non-political factors' such as the rule of law, civil society and democratic political culture. All these factors can be subsumed under Rancière's understanding of consensual democracy because they are intended to achieve the condition of identity. Although at present, transitology may seem obsolete, the article shows that (Croatian) transitology still lives a slightly different life by identifying various deviations and shortcomings in Croatian society. It achieves this by translating any deviation from the normative ideals of transition into a 'non-functional' or 'name of the problem' (Rancière), which then needs some predefined (reform) intervention. In this way we have teleological elements which reaffirm the desire for history to end in a universal formation made up of the unbreakable bond of democracy and capitalism.

Keywords Croatian political science, transitology, metapolitics, consensus democracy, Rancière

KOMPARATIVNA POLITIKA

COMPARATIVE POLITICS

ANTIRODNI POKRETI U 21. STOLJEĆU

Maja Gergorić

Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: maja.gergoric@fpzg.hr

DOI: 10.20901/an.17.07

Pregledni rad
Prihvaćeno: lipanj 2020.

Sažetak Početak 21. stoljeća obilježili su pojava i širenje antirodnih pokreta u Europi i Latinskoj Americi. U ovom radu prikazujem literaturu o tim pokretima. Analizirane radove izabrala sam pregledom akademske tražilice Google Scholar, a temeljni kriterij za uvrštavanje u analizu bila je uporaba izraza "antirodni" u naslovu, sažetku ili sadržaju teksta. U analizu su uvrštena šezdeset dva rada, a pregled je strukturiran prema glavnima analitičkim pristupima u studijama društvenih pokreta: prema kulturnim artefaktima i diskurzivnim okvirima, organizacijskim obilježjima i aktivističkim mrežama te strukturama političkih mogućnosti. U članku analiziram i određuje pojmove, dizajn istraživanja, korištene metode i zemljopisnu pokrivenost istraživanjima. Na temelju analize sadržaja zaključujem kako su antirodni pokreti određeni heterogeno, kako su korištene metode i zemljopisna pokrivenost homogeni te kako u analizi prevladavaju kulturni artefakti i diskurzivni okviri.

ključne riječi društveni pokreti, rodna ideologija, antirodni pokreti politike osporavanja, radikalna desnica

Uvod

Antirodni pokret suvremena je pojava koja se u posljednje vrijeme ne širi samo zemljopisno, nego se iz prosvjedne pomiče u institucionalnu političku arenu. Proširenost, mobilizacijska uspješnost i raznolikost načina djelovanja potaknuli su velik broj istraživanja te pojave. U ovome radu nastojat ću sustavno prikazati dimenzije pokreta koje su dosad istražene i ukazati na dimenzije koje tek treba istražiti.

Antirodni pokret razvijao se u dvije faze. U prvoj fazi stvoreni su strategija i diskurzivni okvir djelovanja te je počela antirodna mobilizacija. Masovna mo-

bilizacija i ubrzano širenje obilježili su drugu fazu. Početak osmišljavanja glavne strategije djelovanja antirodnog pokreta vezuje se za vatikansku konstrukciju pojma "rodna ideologija" (Garbagnoli 2016). "Rodna ideologija", jedan od najrasprostranjenijih i najkorištenijih diskurzivnih okvira za interpretaciju pojma roda kao društvenog konstrukta, suprotna je s vatikanskom shvaćanju spolne različitosti muškaraca i žena. Navedeni okvir nastao je kao reakcija na uvođenje izraza "rod" na Međunarodnoj konferenciji o populaciji i razvoju 1994. u Kairu i Četvrtoj svjetskoj konferenciji o ženama 1995. u Pekingu. U pozadini vatikanske reakcije bila je dvostruka

strategija. Njezin prvi korak bila je nova definicija roda kojom se taj pojam renaturalizira, odnosno poistovjećuje s biološkim odrednicama muškarca i žene. Osmišljena je nova retorička strategija "rodne ideologije" kojom se Vatikan suprotstavio konstruktivističkom poimanju roda (Garbagnoli 2016). Vatikan je tijekom Pekinške konferencije koristio "progresivni jezik" koji je dotad bio svojstven isključivo feminističkoj teoriji i aktivističkom diskursu. Preuzimanje, a potom i subverziju feminističkog narativa, Vatikan je iskoristio kao alat za suprotstavljanje feminističkim zahtjevima tijekom konferencije (Buss 1998).

Iako je strategija djelovanja vidljiva još od 1995, antirodni pokreti počinju se mobilizirati tek 2004. U Španjolskoj se te godine Katolička crkva, zajedno s konzervativnima društvenim skupinama i političkim strankama, aktivirala protiv donošenja zakona o istospolnim brakovima. Nakon Španjolske, prva faza mobilizacije antirodnih pokreta zahvatila je Hrvatsku 2006, a izrazila se u otporu uvođenju spolnog odgoja u škole. Pokret se potom mobilizira u Italiji 2007. u otporu građanskom partnerstvu i u Sloveniji 2009. u otporu legalizaciji istospolnih brakova (Kuhar i Paternotte 2017).

Drugu, aktualnu fazu mobilizacije antirodnih pokreta obilježio je ubrzan rast u prvom desetljeću 21. stoljeća, pri čemu se 2012. može smatrati prekretnicom. Masovno prosvjedno djelovanje najprije se razvilo u Francuskoj 2012. i 2013. kao reakcija na prijedlog zakona o istospolnim brakovima. Iako u konačnici nije ostvarilo svoje ciljeve, služilo je kao primjer drugima koji su u svojim nacionalnim kontekstima preslikavali francusku strategiju i načine djelovanja. Najočitiiji je primjer preslikavanja bio talijanski antirodni pokret. Garbagnoli (2016) zaključuje kako je talijanski antirodni pokret utemeljen na preuzima-

nju logotipova, imena i stilova glavnih francuskih antirodnih aktivnosti. Talijanski se pokret 2013. mobilizirao protiv zakona o suzbijanju diskriminacije na temelju seksualne orijentacije i rodnog identiteta, kao i protiv implementacije obrazovnih alata kojima bi se ostvarila rodna ravnopravnost i spriječilo zlostavljanje LGBTQ-osoba u osnovnim školama (Garbagnoli 2017). Antirodni pokret pojavljuje se 2012. i u Poljskoj, a bio je usmjeren protiv ratifikacije Konvencije Vijeća Europe o sprječavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u obitelji ili, poznatije, protiv Istanbulske konvencije (Graff i Korolczuk 2017). Te godine antirodni pokret intenzivnije se aktivira i u Hrvatskoj oponirajući zdravstvenom odgoju u školama (Hodžić i Štulhofer 2017). U Sloveniji je istodobno iniciran referendum protiv izmjena Zakona o braku i obiteljskim odnosima kojima se planirala uvesti bračna jednakost u slovensko zakonodavstvo (Kuhar 2017). U Mađarskoj se antirodni pokret nije razvio, jer se antirodni diskurs 2014. počeo koristiti u političkoj areni kako bi se oponiralo dvama izvješćima Europskog parlamenta: Izvješću o spolnom i reproduktivnom zdravlju i pravima te Izvješću o planu EU-a protiv homofobije i diskriminacije na temelju spolne orijentacije i rodnog identiteta, koja su poznatija kao izvješća Estrela i Lunacek. (Kováts i Pető 2017). Prva i druga faza pokreta ne razlikuju se samo prema zemljopisnoj rasprostranjenosti i snazi pokreta nego i prema korištenju diskurzivnog okvira "rodna ideologija", koji se uopće nije koristio u prvoj fazi da bi postao dominantnim u kampanjama u drugoj fazi razvoja pokreta (Kuhar i Paternotte 2017).

Unatoč tome što su korijeni početne mobilizacije antirodnih pokreta u zapadnoj Europi, u drugoj fazi djelovanja oni su bili intenzivniji u državama istočne i jugoistočne Europe. Osim toga,

antirodni pokreti nisu ograničeni na Europu nego su se pojavili i u Latinskoj Americi gdje su najčešće bili usmjereni protiv obrazovnih reformi i sadržaja koji se tiču roda ili suzbijanja homofobije. Na tom se potkontinentu antirodni pokret pojavio 2011. u Brazilu, 2016. u Kolumbiji, Meksiku i Peruu, a 2017. u Paragvaju (Miskolci 2018).

Teorijski okvir

Početak razvoja analitičkih pristupa društvenim pokretima i politikama osporavanja vezuje se za model političkog procesa (Goodwin i Jasper 2015). U navedenom je modelu težište analize društvenih pokreta na političkom kontekstu, odnosno na političkim mogućnostima i ograničenjima koja određuju načine na koje pokreti djeluju. Kao jedan od predstavnika modela političkog procesa, McAdam shvaća važnost i subjektivnog značenja koje sudionici pokreta pridaju svojem djelovanju te analitički uzima u obzir i tu dimenziju društvenih pokreta. Kasnije će se to nazvati procesom uokvirivanja, odnosno stvaranjem diskurzivnih okvira i oblikovanjem ključnih poruka kojima pokret pokušava proizvesti mobilizaciju za vlastite ciljeve. Da bi u tome uspjeli, pokreti moraju razviti svoje središnje ideje, okvire, koje će jedan dio javnosti razumjeti i poduprijeti (Kriesi 2013). Analize društvenih pokreta kroz politički kontekst i proces uokvirivanja stvaraju temelje za buduću kategorizaciju analitičkih pristupa društvenim pokretima. McAdam i suradnici (1996) predlažu sintezu različitih analitičkih pristupa društvenim pokretima i politikama osporavanja. Riječ je o tri dimenzijama ili pristupima analizi: strukturi političkih mogućnosti, aktivističkim mrežama te kulturnim artefaktima i uokvirivanju.

Prvi analitički pristup, struktura političkih mogućnosti, prema McAdamu i suradnicima (1996) odnosi se na per-

spektivu društvenih pokreta kao aktera oblikovanih političkim mogućnostima i prijetnjama svojstvenima nacionalnom kontekstu unutar kojega djeluju. Goldstone i Tilly (2001) mogućnosti shvaćaju kao vjerojatnost uspjeha u postizanju željenog ishoda društvenog pokreta. Uspjeh postaje vjerojatniji se u trenutku pomicanja ravnoteže političkih i ekonomskih resursa između države i pokreta, slabljenja sposobnosti države da nagradi svoje sljedbenike te uskraćivanja unutarnje ili vanjske potpore režimu. Tarrow (2011) izlaže niz čimbenika koji neposredno omogućuju uspjeh nekoga društvenog pokreta: pristup sudjelovanju koji se otvara novim akterima, političko prestrojavanje unutar političke zajednice, dostupnost utjecajnih saveznika i sukobe unutar postojećih elita. Osim toga, unutar strukture političkih mogućnosti važno je definirati i prijetnje s kojima se društveni pokreti suočavaju. Goldstone i Tilly (2001) prijetnje vide u obliku troškova ili rizika djelovanja, odnosno nedjelovanja.

Drugi analitički pristup društvenim pokretima čine aktivističke mreže koje podrazumijevaju i formalne organizacije i neformalne mreže. Teoretičari aktivističkih mreža smatraju kako su upravo osobne veze među potencijalnim aktivistima preduvjet nastanka društvenog pokreta. Ostvareni bliski odnosi među potencijalnim i postojećim članovima pokreta, kao i formirane organizacije kojima zainteresirane osobe mogu pristupiti jesu preduvjeti lakše mobilizacije pristasa i konačne izgradnje pokreta (Goodwin i Jasper 2015).

Treći analitički pristup društvenim pokretima i politikama osporavanja čine kulturni artefakti i uokvirivanje. Unutar tog pristupa analiziraju se svjesni i strateški napori određene skupine ljudi da osmisle zajedničko razumijevanje vanjskog svijeta, kao i samih sebe, kako bi legitimirali vlastite kolektivne akcije i

motive članova pokreta da u njima sudjeluju (McAdam i dr. 1996.) Prema Snowu i Benfordu (1992), proces uokvirivanja uključuje izgradnju interpretacijske sheme koja pojednostavnjuje i sažima vanjski svijet. Osmišljeni diskurzivni okviri trebaju naglasiti ozbiljnost društvenog stanja i nepravde u njemu, ali i redefinirati ono što se prije smatralo nepovoljnim, ali podnošljivim, kao nešto što je nepravedno i nepodnošljivo (Tarrow 2011). Pokreti, također, definiraju i grade kolektivni identitet kako bi se iscrtale granice koje određuju tko smo "mi", a tko su "oni". Kao posljednji način stvaranja značenja, pokreti izražavaju, obuhvaćaju i oblikuju emocije kako bi mobilizirali sljedbenike.

Uz tri navedena analitička pristupa, koji čine glavni tipološki okvir za pregled literature, skrećem pozornost i na ostale dimenzije u istraživanjima anti-rodnih pokreta. To se ponajprije odnosi na definicijske probleme, dizajn i metode istraživanja. Posljednja dimenzija tiče se zemljopisne pokrivenosti istraživanjima jer se uobičajeno pretpostavlja da su društvene znanosti eurocentrične (Wallerstein 1997). Navedeni kriteriji analize odabrani su kako bi se što podrobnije prikazalo sadašnje stanje znanja o anti-rodnim pokretima, posebice s obzirom na osnovne postavke analiziranih istraživanja: definiciju fenomena, odabir fokusa unutar tematskog polja anti-rodnih pokreta te dizajn i metode istraživanja.

Odabir istraživanja

U pregledne radove uvršteni su članci o anti-rodnim pokretima do kojih se može doći pomoću tražilice Google Scholar. U pretraživanju je korištena ključna riječ *antirodni* (*anti-gender*), budući da je to najčešća oznaka pokreta, neovisno o tome jesu li autori i autorice suglasne s njegovim pojmovnim određenjem ili ne. Kako je korištena ključna riječ na

engleskom jeziku, pregled je bio ograničen na literaturu objavljenu na engleskom jeziku.

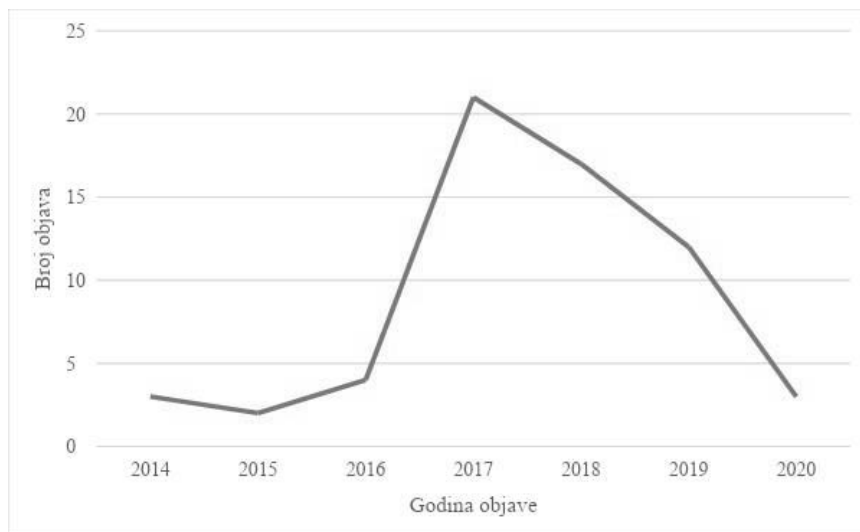
Budući da je riječ o novijem, nedovoljno istraženom pokretu, razdoblje pretrage nije specificirano kako bi se obuhvatili svi radovi o toj temi. Istraživanje je provedeno od prosinca 2019. do veljače 2020. Odabrani su samo znanstveni radovi, odnosno izvorni znanstveni članci, monografije i zbornici.

Kvalitativna analiza sadržaja obuhvatila je šezdeset dva članka i poglavlja u knjigama, koji su odabrani prema opisanoj metodologiji. U analizi je obrađeno pedeset članaka, dok su u zborniku *The Anti-Gender Movement in Comparative Perspective* (Kuhar i Paternotte 2017) zasebno obrađena sva poglavlja. Svaka je jedinica analize potom kategorizirana prema korištenim analitičkim pristupima društvenim pokretima i politikama osporavanja, pojmovnoj usuglašenosti, dizajnu istraživanja i korištenim metodama te zemljopisnoj pokrivenosti istraživanjima.

Iako razdoblje pretrage nije bilo zadano, utvrđeno je kako se radovi koji tematiziraju anti-roodne pokrete mogu naći tek od 2014. Godine 2017. primjetan je nagli porast broja istraživanja o anti-rodnim pokretima pa je te godine objavljeno najviše istraživanja te teme, kao i najopsežnije djelo o anti-rodnim pokretima (Kuhar i Paternotte 2017). Broj objavljenih istraživanja o anti-rodnim pokretima narednih se godina postupno smanjivao, što je vidljivo iz grafikona 1.

Od 62 odabrana rada, 21 objavljen je kao poglavlje u sedam različitih knjiga. No samo je jedna knjiga u cijelosti posvećena anti-rodnim pokretima (Kuhar i Paternotte, 2017). Dvije knjige smještaju anti-roodne pokrete u kontekst širih političkih kretanja kao dio radikalnih

Grafikon 1. Broj radova o antirodnim pokretima 2014-2020.

desnih politika (Köttig, Bitzan i Pető 2017) ili kao dio različitih vrsta opozicije politikama rodne ravnopravnosti (Verlooo 2018b). U ostalim knjigama antirodni su pokreti sporedni fenomeni. Primjerice, u jednoj se knjizi analiziraju globalne kulture osporavanja (Peeren i dr. 2018), u drugoj se istražuje rodno uvjetovano nasilje u Italiji (Bandelli 2017), u trećoj se analiziraju sjecišta globalnoga i lokalnog u književnosti i jeziku (Mehta 2018), dok posljednja služi kao priručnik za interdisciplinarnu rodnu analizu (Kortendiek, Riegraf i Sabisch 2019).

Među odabranim radovima najviše je (42) članaka u časopisima. Odabrani članci nisu objavljeni unutar specifičnog područja, a time ni časopisa koji su specijalizirani za antirodne pokrete. Članci o antirodnim pokretima objavljeni su u 34 časopisa. U samo četiri od tih časopisa objavljeno je više od jednog članka o antirodnim pokretima, i to uvijek u sklopu posebnih izdanja. Riječ je o časopisima *Religion & Gender* (Garbagnoli 2016; Kaoma 2016; Pető 2016), *Signs: Journal of Women in Culture and Society* (Korolczuk i Graff 2018; Corredor

2019; Case 2019), *European Journal of Politics and Gender* (Donà 2020; Korolczuk 2020; Roggeband i Krizsán 2018) i *Politics and Governance* (Krizsán i Roggeband 2018; Verlooo i Paternotte 2018; Verlooo 2018a).

Osim što se tema antirodnih pokreta pokazala važnom i zanimljivom različitim časopisima, vidljivo je da je zainteresirala i velik broj autora i autorica. Antirodne pokrete istraživala su 64 autora i autorica. Među odabranim radovima samo je sedam autora i autorica objavilo više od tri rada o toj temi. Riječ je o Romanu Kuharu i Davidu Paternotteu (Kuhar i Paternotte 2017; Paternotte i Kuhar 2018; Bracke, Dupont i Paternotte 2017; Kuhar 2017; Kuhar i Zobec 2017; Verlooo i Paternotte 2018), Eszter Kováts i Andrei Pető (Kováts i Pető 2017; Kováts 2017, 2018; Pető, 2016, 2019; Grzebalska i Pető 2018), Agnieszki Graff i Elżbieti Korolczuk (Graff 2014; Graff i Korolczuk 2017; Korolczuk i Graff 2018; Korolczuk, 2020) te Conny Roggeband (Krizsán i Roggeband 2018; Roggeband 2018; Roggeband i Krizsán 2018).

Analiza istraživanja antirodnih pokreta

Analizirane su četiri kategorije istraživanja o antirodnim pokretima: (a) analitički pristupi društvenim pokretima i politikama osporavanja, (b) pojmovna usuglašenost, (c) dizajn i metode istraživanja i (d) zemljopisna pokrivenosti istraživanjima.

Analitički pristupi

Novija istraživanja društvenih pokreta koriste jedan od triju analitičkih pristupa. U sljedećim pododjeljcima prikazujem rezultate pregleda literature s obzirom na diskurzivne okvire, oblike organizacije pokreta i strukturu političkih mogućnosti i prijetnji.

Kulturni artefakti i uokvirivanje

Kao što je vidljivo iz tablice 1, u analizi antirodnih pokreta najčešće su korišteni kulturni artefakti i uokvirivanje. U polovici pregledanih radova oni se analiziraju iz perspektive kolektivnih procesa društvenih konstrukcija u kojima društveni pokreti svoje djelovanje objašnjavaju ostalima ili pomoću kojih s pripadnicima vlastitog pokreta izgrađuju zajednički identitet. Unutar istraživanja koja se bave diskurzivnim uokvirivanjem antirodnih pokreta, najviše je analiziran diskurzivni okvir "rodne ideologije". Riječ je o najzastupljenijemu diskurzivnom uokvirivanju, čije izvore Garbagnoli (2016) nalazi u vaticanskim dokumentima. Prije oblikovanja aktualnog oblika i značenja okvira "rodne ideologije", prve naznake "rata protiv roda" pojavljuju se u promišljanjima Josepha Ratzingera o rodu, odnosno u knjizi *Ratzingerovo izvješće* (1985). U njoj Ratzinger iznosi teze o opasnosti suvremenog feminizma i njegova zahtjeva za potpunom ravnopravnošću muškaraca i žena, odnosno onime što antirodni pokret naziva "rodnom ideologijom" (Case

2019). Početkom devedesetih godina 20. stoljeća Vatikan nastavlja osmišljavati antirodni diskurs, reagirajući na percipiranu prijetnju od denaturalizacije spolnog poretka za koju su se zauzimale feminističke teoretičarke i aktivistice. Vatikansko uokvirivanje konstruktivističkog shvaćanja roda kao "rodne ideologije" napravljeno je zato da bi se ta "ideologija" prikazala kao prijetnja vaticanskom shvaćanju roda kao spolne različitosti¹ (Garbagnoli 2016).

Termin "rodna ideologija" služio je antirodnom pokretu da kreira jedinstvena neprijatelja, ujedini religiozne i neregligiozne aktere radi široke mobilizacije, stvara moralnu paniku u javnoj sferi te sprječava pravne i društvene reforme sustava seksualnoga i reproduktivnog zdravlja i prava, kao i prava LGBT osoba. Najvećim uspjehom navedenoga diskurzivnog okvira Garbagnoli (2016) smatra nastanak rodnoga naspram antirodnog rascjepa u javnom prostoru. Uspostavljena je simetrija između dviju dispartatnih strana i diskursa definirana vaticanskim terminima. Postojanje antirodne fronte proizvodi vjerovanje u postojanje prorodne fronte.

Sljedeći je najčešći diskurzivni okvir antikolonijalni okvir. On je specifičan za analizu antirodnih pokreta u istočnoj i jugoistočnoj Europi, ali i u Latinskoj Americi. Poput okvira "rodne ideologije", i antikolonijalni okvir prisutan je u djelovanju antirodnog pokreta od njegovih početaka. Već u prvim raspravama o konceptu roda na Četvrtoj svjetskoj konferenciji UN-a o ženama 1995. u Pekingu, opasnost "rodne ideologije" prikazana je upravo kroz prijetnju od kolonijalizma. S obzirom na to da su u

¹ Spolna različitost, odnosno jednakost u dostojanstvu, ali različitost i komplementarnost u prirodi zamijenile su prethodno vaticansko tumačenje rodnih uloga kroz podređivanje žena muškarcima (Garbagnoli 2016).

Tablica 1. Analitički pristupi antirodним pokretima

Struktura političkih mogućnosti	Kulturni artefakti i uokvirivanje	Aktivističke mreže
23.2 %	50.0 %	26.8 %

fokusu konferencije bili razvojni programi koji pomažu ženama u siromaštvu, konferencijski narativ predstavnice Vatikana Mary Ann Glendon temeljio se upravo na kolonijalističkom pristupu UN-a zemljama u razvoju posredstvom "rodne ideologije". Glendon je kritizirala pekinške dokumente kao oblik "novog kolonijalizma" kojemu je cilj kontrola, a ne oslobođenje žena. "Novi kolonijalizam" vidljiv je u pokušaju povezivanja razvojne pomoći i "programa koji vrše pritisak na siromašne žene kako bi izvršile pobačaj, sterilizaciju i koristile rizične metode kontracepcije" (nav. u: Case 2019: 643). Antikolonijalni okvir koristio je i Jorge Mario Bergoglio, odnosno papa Franjo, nazivajući "rodnu ideologiju" ideološkim kolonizatorom. Ta je usporedba nastala tijekom razdoblja liberalizacije zakonodavstva u Argentini kada su usvojeni zakoni o istospolnom braku (2010) i legalizaciji plaćenoga nadomjestnog majčinstva (2011), a promijenjen je zakon o rodnom identitetu (2012) (Case 2019). Upravo je naglasak pape Franje "na ideološkoj kolonizaciji – bilo pritiskom donatorskih država, nevladinih udruga, multinacionalnih ili nadnacionalnih organizacija poput Ujedinjenih naroda i Europske unije bilo pravilima nacionalnih ministarstava obrazovanja – našao odjeka u navodno koloniziranim državama, od globalnog Juga do istočne Europe" (Case 2019: 650).

Unutar antikolonijalnog okvira Litvi Buschmann (2017) utvrdila je kako je koncept "rodne ideologije" sličan konceptu komunizma. Oba se koncepta

predstavljaju kao ideologije koje žele zavladata politikom i zakonima, izjednačavaju kolonijalno ponašanje Europske unije s opresivnim politikama Sovjetskog Saveza, a konačni je zajednički cilj stvaranje novog društva.

Analizirajući glavne tekstove europskih antirodних teoretičarki, poput Gabriele Kuby i Marguerite Peeters, Korolczuk i Graff (2018) tvrde kako upravo antikolonijalni okvir ima ključnu ulogu u antirodnom ratu protiv roda i u suvremenom oživljavanju neliberalnog populizma. Prema mišljenju tih autorica, antikolonijalni okvir antirodnog pokreta zasniva se na trima elementima koji čine ideološku srž pokreta. Prvi element čini sklop uvjerenja o prirodi čovjeka, prirodnom zakonu i ljudskom dostojanstvu koji su, s jedne strane, u skladu s kršćanskom dogmom, dok su, s druge strane, suprotni društvenom konstruktivizmu. Drugi element uključuje pesimistični i antimoderni narativ o intelektualnoj, kulturnoj i društvenoj povijesti Zapada. Smatra se kako je Zapad degenerirao i kako propada pod utjecajem zapadnjačkih ličnosti i teorija – od Karla Marxa, Friedricha Engelsa, Sigmunda Freuda, frankfurtske škole do feminizma i postmodernizma, te posebice pod utjecajem Margaret Sanger, Margaret Mead i Alfreda Kinseya. Posebna se pozornost posvećuje antiratnom pokretu 1968. i seksualnoj revoluciji kao začecima "rodne ideologije". No autorice misle da su antirodni pokreti u postsocijalističkim državama i državama globalnog Juga otporni na zapadnjačku kulturnu promjenu. Upravo one mogu spasiti Zapad

od duhovne i demografske propasti bra-neći izvorne, univerzalne zapadnjačke vrijednosti koje podrazumijevaju kr-šćanske vrijednosti i civilizaciju. Trećim i najvažnijim elementom antikolonijal-nog okvira autorice smatraju alarman-tno shvaćanje globalne raspodjele moći u antirodnom pokretu, prema kojemu su neomarksistički globalisti preuzeli svijet ucjenama i manipulacijama koje su maskirali dobronamjernim razgovo-rima o javnom zdravlju i ljudskim pra-vima. Transnacionalne institucije, poput Ujedinjenih naroda i Europske unije, antirodne pokrete vide kao ključna mje-sta neokolonijalne moći. Povezanost tih institucija i lokalnoga civilnog društva devedesetih godina antirodni pokret uzima kao ishodište kritike postojeće strukture civilnog društva u postsoci-jalističkoj Europi i zemljama u razvoju. Kao antiteza postojećemu civilnom društvu nastaje konzervativna, nelibe-ralna verzija civilnog društva, koja svo-ju legitimnost temelji na pozivanju na volju naroda, izraženu u prosvjedima i na referendumima koje organizira anti-rodni pokret.

Aktivističke mreže

Nešto više od četvrtine istraživanja razmatra antirodne pokrete analizom njihovih aktivističkih mreža. Analiza mreža najviše se fokusirala na ulogu Ka-toličke crkve, ali i drugih crkava, poput Evangeličke crkve u Latinskoj Americi, kao i na ulogu radikalnih desnih politič-kih stranaka i političara.

Najširu klasifikaciju aktera daju Ku-har i Paternotte (2017) na temelju kom-paracije trinaest nacionalnih antirodnih pokreta. Antirodni pokreti sastavljeni su od kompleksnih konstelacija aktera koji uključuju obiteljske udruge, skupi-ne koje se protive pobačaju, vjerske konzervativce, visoke dužnosnike Katoličke crkve, nacionaliste i populiste te krajnje desničarske skupine. Dijele se na aktere

koji su postojali i djelovali prije nastan-ka antirodnog pokreta (poput skupina koje se protive pobačaju), nove aktere koji su nastali kako bi se borili protiv "rodne ideologije" i na raznovrsne ak-tere koji variraju od akademičara preko političara do medija.

Hennig (2018) analizira savezništvo europskih vjerskih i političkih desnih aktera protiv rodno osjetljivih reformi. Tvrdi kako se taj savez zauzima za borbu protiv pojma roda koji je suprotan nje-govu naturalističkome i hijerarhijskom razumijevanju rodnih odnosa i anti-pluralističkoj koncepciji homogenog društva. Vjerske aktere analizira i Car-nac (2020), koji tvrdi kako je Katolička crkva odigrala ključnu ulogu u fran-cuskome antirodnom pokretu. Prema mišljenju toga autoru, glavni se ishod antirodnog pokreta ne izražava u nje-govim učincima na političke protivnike nego u utjecaju na katoličku zajednicu. Predstavljajući rod kao imaginarnog neprijatelja, francuski antirodni pokret utjecao je na jačanje katoličkog identi-teta i osjećaja zajedništva. No takva je strategija istodobno imala i negativan učinak na katoličku zajednicu tako što je oživjela stare sukobe unutar Katoličke crkve i ubrzala unutarnju podjelu kato-ličke zajednice.

Osim Katoličke crkve, desnih intere-snih skupina i političara, u antirodnom pokretu djeluju i neopentekostalski evangelici. Miskolci (2018) ističe kako se savez tih aktera pokazao korisnim i za religijske i za sekularne aktere. Religijski i politički akteri postali su saveznici u sprječavanju širenja prava i rodne rav-nopravnosti koje smatraju suprotnima njihovim načelima i ograničenjima nji-hovu djelovanju. Taj savez koristi i seku-larne desne, obično populistične i neoli-beralne interesne skupine, pomažući im u provođenju neoliberalnih ekonomskih politika.

Stranke desnice analizirala je Donà (2020), koja tvrdi kako se populistička talijanska stranka Sjeverna liga iz etnoregionalne stranke transformirala u radikalnu desnu populističku stranku.² Liga je, u savezništvu s antirodnom pokretom, dovela do nazadovanja politika rodne ravnopravnosti. Oltenau (2017) je proučavala pristup radikalne desne Slobodarske stranke Austrije (FPÖ) rodnim pitanjima i zaključila kako se antirodni stav stranke očituje i u individualnom djelovanju njezinih političarki, poput Barbare Rosenkranz, ali i u stavovima stranke koja rodnu ravnopravnost smatra suprotnom obiteljskim politikama. O ekstremno desnim populističkim strankama pisala je Verloo (2018a), proučavajući nizozemske stranke i njihov diskurzivni napad na rodnu ravnopravnost. Analizirajući Stranku za slobodu (PVV) i Forum za demokraciju (FvD), autorica zaključuje kako one zastupaju femonacionalistički i homonacionalistički stav o rodnoj i seksualnoj ravnopravnosti. Iako rodnu ravnopravnost smatraju ostvarenom u nizozemskoj naciji, istovremeno je smatraju ugroženom od strane muslimanskih nizozemskih građana, odnosno onih koji, prema njihovom mišljenju, nisu dio nizozemske nacije. Antirodni stav analiziranih stranaka autorica vidi i u njihovu glasovanju protiv rodno ravnopravnih mjera i stalnom poricanju postojanja rodne neravnopravnosti u Nizozemskoj.

Struktura političkih mogućnosti

Uzrocima nastanka antirodних pokreta najčešće se smatraju političke i ekonomske krize. Pišući o uzrocima nastanka antirodnog pokreta, Kováts (2017) tvrdi kako je on istodobno i simptom i posljedica šire socijalno-ekonomske, političke i kulturne krize liberalne demokracije. U jednome kasnijem radu Kováts (2018)

² O ideološkoj i političkoj transformaciji te stranke v. Raos (2018).

taj argument proširuje i pokazuje kako antirodni pokret osporava liberalnu demokraciju i propituje dva temeljna konsenzusa liberalne demokracije. Prvi je neoliberalni konsenzus koji u zapadnoj Europi izgleda kao pakt stranaka desnoga i lijevog centra koje prikazuju neoliberalni oblik globalizacije kao jedinu opciju. Drugi je konsenzus o ljudskim pravima, koji pretpostavlja postojanje određenih prava kao moralnih vrijednosti o kojima se ne može pregovarati. Antirodni pokret kao odgovor na krizu vidi i Szelewa (2014) koja je, analizirajući politike skrbi za djecu u Poljskoj, zaključila kako je ekonomska kriza Katoličkoj crkvi poslužila kao pozadina za napad na kategoriju roda. Za Korolczuk (2020), antirodna retorika zapravo je kritika individualizma i neoliberalne globalizacije. Autorica tvrdi kako je uspon desnih stranaka u Poljskoj povećao mogućnosti za politički uspjeh ultrakonzervativnih organizacija, nakon čega je intenzivirana retorika o kulturnom ratu i povećan broj novih antirodnih inicijativa i aktivista. Dokazuje za to da su se prostori političkih mogućnost antirodnih pokreta proširili, autorica prepoznaje i u činjenici da su predstavnici tih pokreta ušli i u političku arenu te da djeluju i unutar državnih struktura.

S druge strane, Butler (2019b) osporava tvrdnje o povijesnom razvoju neoliberalizma i financijalizacije kao glavnih i jedinih uzroka antirodnog pokreta. Financijalizacija podrazumijeva naglasak na povećanje kapitala koji ugrožava opstank sigurnih oblika zaposlenja. Ona tvrdi kako su neoliberalizam i financijalizacija dijelovi kompleksnije mreže unutar koje se nacionalizam, rasizam i militarizam udružuju s propagandom antirodnih pokreta. Odnosno, što se više smanjuje proračun socijalnih službi u korist privatnih usluga i izdvajanja, to je jača uloga Evangeličke i Katoličke cr-

kve zahvaljujući tome što daju socijalne usluge i smjernice za moralni poredak.

Grzebalska i Pető (2018) ističu važnu ulogu rodnih politika koje su pridobile artikulaciji protuhegemonijskih projekata desnih aktera. Upravo jedan takav program neliberalne demokracije u srednjoj Europi nastao je u kontekstu neuspješnoga liberalno- demokratskog projekta sa slabima i podijeljenim progresivnim strankama i slabima nacionalnim državama koje je značajno oslabjela neoliberalna globalizacija. Neliberalne demokracije temelje se na iskorištavanju i iscrpljivanju postojeće institucionalne strukture liberalne demokratske države, što uključuje prisvajanje jezika i infrastrukture ljudskih prava i rodne ravnopravnosti, izgradnju paralelnoga civilnog društva i zlouporabu demokratskih procedura kako bi poslužile vladajućoj eliti i njezinim saveznicima.

Velmet (2019) tumači uspjeh estonskoga antirodnog pokreta kao posljedicu napetosti između nadnacionalne vladavine i nacionalne suverenosti, odnosno kao izraz problema koji se u Estoniji ponovno pojavio nakon hladnog rata. Mobilizacija antirodnog pokreta u Estoniji, kao i u Češkoj, Slovačkoj i skandinavskim državama, posebno je zanimljiva s obzirom na to da je riječ o državama u kojima je religija povijesno imala marginalnu političku ulogu. U Estoniji osnova mobilizacije nije religija nego strah od nadnacionalnog autoriteta.

Pojmovi i definicije

Pregledom članaka o antirodnim pokretima ustanovljena je izrazita multidisciplinarnost radova. Većina radova nalazi se na područjima teologije, lingvistike, prava, politologije (javnih politika) i sociologije, pri čemu se izrazito mali broj, manje od jedne petine, članaka oslanja na teorije društvenih pokreta. Posljedice disciplinarnosti raznolikosti očituju se u

različitim konceptualizacijama i definicijama antirodnih pokreta.

Neusuglašenost pojmovi vidljiva je u iznimno velikom broju naziva antirodnih pokreta. U uzorku koji sam analizirala koristi se čak trideset jedan termin. Osim naziva *antirodni pokret* (Kuhar i Zobec 2017), najčešće su korišteni termini *antirodna mobilizacija* (Gennero 2017), *antirodna kampanja* (Korolczuk 2020), *antidženderizam* (Buschmann 2017), *antifeministički pokret* (Szelewa 2014), *antirodni aktivizam* (Kovács 2017), *antirodne pozicije* (Kalil 2019) i *nazadovanje politika rodne ravnopravnosti* (Krizsan i Roggeband 2018).

Različita određenja proizlaze iz suprotstavljenih shvaćanja antirodnih pokreta, koja ću kategorizirati na temelju dviju odrednica. Prva odrednica odnosi se na neovisnost fenomena, odnosno na to smatra li se on zasebnom pojavom ili dijelom nekoga šireg fenomena. Druga se odrednica odnosi na shvaćanje same prirode fenomena, to jest na to smatra li se da je on izravna politička opozicija ili nadilazi izravnu opoziciju. Na temelju tako definiranih odrednica, identificirana su četiri pristupa antirodnim pokretima. Prvi i najčešći jest *antirodni* pristup unutar kojega se nalazi čak 41 članak. Slijedi pristup koji antirodni pokreti smatra dijelom *radikalne, populističke, ekstremne ili religijske desnice*, a zastupljen je u sedam radova. Četiri istraživanja antirodne pokrete smatraju *antifeminističkim* fenomenom, a šest ih određuje izvan navedenih kategorija.

Antirodna skupina shvaća antirodni pokret kao neovisan fenomen koji u određenim kontekstima može imati dobitak s drugim pokretima ili ideologijama (poput radikalnoga desnog populizma), ali ga je ipak potrebno proučavati kao zaseban fenomen (Paternotte i Kuhar 2018). Ta skupina nema jedinstveno shvaćanje antirodnog fenomena, bilo

kao pokreta, mobilizacije, kampanje, aktivizma, prosvjeda, demonstracije bilo kao pozicije, diskursa i ideologije.

Szeleweg (2014), Roggeband (2018) i drugi autori koji fenomen shvaćaju *antifeminističkim*, percipiraju ga kao zasebnu pojavu. No antifeministi smatraju kako je fenomen nastao kao direktna opozicija feminističkom pokretu, odnosno feminističkim i seksualnim politikama.

Antirodni pokret često se definira i kao *radikalna, populistička, ekstremna i/ili religijska desnica*. Percipira se kao dio širega političkog kretanja ili ideologije, u ovom slučaju kao dio radikalne, populističke, ekstremne i/ili religijske desnice, koji nadilazi izravnu opoziciju feminističkom pokretu. Fenomen se definira kao desni populistički pokret (Harsin 2018a), ekstremni desni populizam (Verloo 2018a), politički i religijski fundamentalizam (Perintfalvi 2016), antirodna kampanja religijske desnice (Graff 2014) ili radikalni desni kršćanski napad na rod (Butler 2019a).

Naposljetku, antirodni fenomeni određuju se izvan prethodno opisanih kategorija. Harsin (2018b) antirodni pokret shvaća kao pokret obiteljskih vrijednosti, Grzebalska i Pető (2018) kao neliberalnu demokraciju koju definira kao nacionalistički odgovor većine na neuspjehe globalnoga neoliberalnog modela, Browne i Nash (2017) kao heteroaktivizam koji označava novi oblik suprotstavljanja rodnima i seksualnim pravima, a Henning (2018) kao političku rodofobiju koja služi kao pejorativna referencija za feministice, LGBT-zajednicu te institucije i osobe koje podržavaju politike suzbijanja diskriminacije.

Dizajn i metode istraživanja

Početna klasifikacija pokazala je da su analizirani radovi teorijski (46 posto) i empirijski (54 posto) ujednačeni. Dubljim uvidom u metode empirijskih

istraživanja može se ustanoviti i metodološka homogenost.

Većinom su korištene kvalitativne metode, dok je u samo jednome članku korištena kvantitativna metoda. Riječ je o članku u kojemu se kroz dva anketiranja katolika u Poljskoj mjerila povezanost teorija urote o rodu s defenzivnošću prema vlastitoj vjerskoj skupini (Marchlewska i dr. 2019). To je ujedno i jedini članak koji se antirodnim fenomenom bavi iz perspektive potražnje. Istraživanja koja pokrete proučavaju iz perspektive potražnje fokusiraju se na analizu podrške koju stanovništvo daje određenom pokretu, što u slučaju Marchlewske i suradnika (2019) znači da analiziraju stavove podržavatelja antirodnih pokreta. To je istraživanje pokazalo da postoji povezanost urotničkih uvjerenja o rodu i defenzivne identifikacije s vlastitom vjerskom skupinom. Ta povezanost čini članove skupine posebno osjetljivima na vanjske prijetnje, poput teorija urota o rodu. Ostali članci antirodne pokrete analiziraju iz perspektive ponude putem novinskih članaka, priopćenja za javnost, političkih govora članova pokreta, objava na društvenim mrežama (Lavizzari i Prearo 2018; Kuhar i Zobec 2017; Harsin 2018b) ili javnih rasprava i politika (Roggeband i Krizsán 2018; Szeleweg 2014).

U analizama antirodnih pokreta korišteno je 16 kvalitativnih metoda. Prevladava kritička analiza diskursa (Kuhar i Patternotte 2017; Kuhar i Zobec 2017; Harsin 2018b; Spallaccia 2019), a slijedi, mnogo rjeđa, analiza teksta (Korolczuk i Graff 2018; Roggeband i Krizsán 2018; Buschmann 2017; Odrowąż-Coates 2015).

Komparativne analize antirodnih pokreta

Dominantna većina članaka temelji se na studiji slučaja, odnosno na analizi samo jedne države ili pokreta, a ma-

nje od 15 posto članaka zasnovano je na komparativnoj analizi dvaju ili više slučajeva. Antirodni pokreti pogodni su za primjenu komparativne analize s obzirom na to da je riječ o suvremenom fenomenu koji se pojavljuje u različitim dijelovima svijeta (Miskolci 2018, Kaoma 2016). Ipak se najčešće koriste studije slučaja ili deskriptivne komparacije više slučajeva (Miskolci 2018; Case 2019; Perintfalvi 2016; Kaoma 2016; Browne i Nash 2017).

Kada je riječ o komparativnoj analizi antirodnih pokreta, najveći broj slučajeva obuhvatili su Kuhar i Paternotte (2017): deset nacionalnih antirodnih pokreta (austrijski, belgijski, hrvatski, francuski, njemački, talijanski, poljski, ruski, slovenski i španjolski), jednu vladinu antirodnu politiku (Mađarska) i jedan izostanak antirodnih pokreta (Irska). Komparativnom analizom autori su utvrdili ciljeve kojima pokreti teže, glavne vrste aktera i strategije koje su najčešće koristili. Pišući o iznijansiranosti "globalne desnice" i uspoređujući nacionalne antirodne pokrete, Paternotte i Kuhar (2018) tvrde kako se mobilizacija protiv "rodne ideologije" razlikuje od desnog populizma. Riječ je o često međusobno natjecateljskim fenomenima koji se u specifičnoj situaciji ponekad povežu.

Analizirajući iste nacionalne pokrete, Kuhar i Zobec (2017) uspoređuju vrste antirodnih mobilizacija kojima je cilj opstrukcija obrazovnog procesa u javnim školama. Mobilizacije prikazuju na temelju analize roditeljskih skupina koje vrše pritisak na škole, profesore i profesorice kako bi se iz nastavnog programa uklonila tema istospolnih zajednica, rodni uloga i spolnog odgoja. Aktivnosti roditeljskih skupina dijele na opće prosvjede protiv spolnog odgoja, osuđivanje udžbenika koji promiču "rodnu ideologiju" i organiziranje masovnih prosvjeda kako bi djeca mogla izostati s nastave.

Komparativnu analizu koristi i Garbagnoli (2016), koja je proučavala prijenos vatikanske retorike o "rodnoj ideologiji" u antirodne demonstracije u Francuskoj i Italiji. Roggeband i Krizsán (2018) mapiraju obrasce nazadovanja rodno ravnopravnih politika komparativnom analizom hrvatskoga, mađarskog i poljskog slučaja. Glavne uzroke nazadovanja autorice vide u napadima i opoziciji vladinog političara rodne ravnopravnosti, koji su se u respektivnim državama očitovali u propasti politika rodne ravnopravnosti, potkopavanja primjene tih politika i eroziji mehanizama savjetovanja. U proširenoj inačici svoga članka, Krizsán i Roggeband (2018) uspoređuju procese nazadovanja politika rodne ravnopravnosti u Hrvatskoj, Mađarskoj, Poljskoj i Rumunjskoj, kao i feminističke odgovore na ta nazadovanja. Procese nazadovanja dijele na diskurzivnu delegitimaciju ciljeva rodne politike, urušavanje i preoblikovanje postojećih politika, podrivanje implementacije i eroziju odgovornosti, dok feminističke odgovore na nazadovanja klasificiraju kao disruptivne prosvjede, nove obrasce izgradnje koalicije te mirovanje i propast ženskih pokreta.

Grzebalska i Pető (2018) pokazuju svojom komparativnom analizom ideoloških stupova i politika neliberalnih vladajućih stranaka u Mađarskoj i Poljskoj kako je suvremena neliberalna transformacija političkog sustava proces koji se oslanja na politiku roda. Neliberalne demokracije utemeljene su na suprotstavljanju paradigmi liberalne ravnopravnosti, provođenju obiteljski osviještenih i antirodnih politika te na prisvajanju ključnih koncepata, alata i kanala financiranja liberalnih politika ravnopravnosti.

Zemljopisna pokrivenost istraživanjima

Najviše radova (16) bavilo se analizom poljskoga, potom talijanskoga (12), ma-

đarskoga (10) i francuskoga (8) i hrvatskoga (6) antirodnog pokreta. Sljedećim valom istraživanja bili su obuhvaćeni austrijski i njemački (po 5), slovenski, španjolski i slovački (po 4) te belgijski, irski, ruski i brazilski antirodni pokret i diskurs (po 3 rada). U 62 članka analizirano je 29 nacionalnih antirodnih pokreta, što dokazuje proširenost pokreta, ali i raznolikost akademskog interesa za njih.

U 47 slučajeva istraživači su proučavali nacionalne pokrete istočne i jugoistočne Europe. Riječ je o broju analitičkih slučajeva – neki su nacionalni pokreti analizirani češće pa je tako poljski pokret analiziran šesnaest puta – a ne na broj nacionalnih pokreta. U 43 slučaja proučavani su pokreti u zapadnoj Europi, samo u osam slučajeva u Latinskoj Americi, dva u Sjevernoj Americi i jedan u Africi. Grupiranjem antirodnih pokreta po učestalosti i regijama postaje očitim da su analize pokreta u istočnoj, jugoistočnoj i zapadnoj Europi činile gotovo 90 posto svih istraživanja. S obzirom na unaprijed sužen korpus analiziranih radova uzrokovan uporabom engleske sintagme u pretraživanjima, očekivana je premoć članaka o antirodnim pokretima u Europi, kao što je vidljiv nedostatak publikacija na engleskom jeziku o antirodnim pokretima globalnog Juga.

Zaključak

Pregled radova o antirodnim pokretima ukazuje na nekoliko ključnih obilježja istraživanja toga fenomena. Prvo, istraživanja su vrlo heterogena. Tom se temom bave različite akademske discipline, zaokuplja mnogo autora i autorica, a teorijsko je pojmovlje neusuglašeno. Na heterogenost polja istraživanja ukazuje i raznolikost časopisa u kojima su radovi o toj temi objavljeni. Većina časopisa objavila je samo jedan članak, a nekoliko je objavilo više članaka u sklopu poseb-

nih izdanja. S obzirom na disciplinarnu heterogenost, u radovima se koriste vrlo različita određenja istraživanog fenomena, koja se mogu svrstati u četiri široke kategorije: (a) antirodni pokreti, (b) antifeministički pokreti, (c) radikalna, populistička, ekstremna i/ili religijska desnica, (d) heteroaktivizam i neliberalna demokracija.

Drugo, istraživanja su homogena samo prema korištenim metodama i zemljopisnoj pokrivenosti. Prevladavaju kvalitativne metode istraživanja među kojima je najčešća kritička analiza diskursa. Najčešće su analizirane regije istočna, jugoistočna i zapadna Europa, dok nedostaju radovi o antirodnim pokretima globalnog Juga.

Treće, u manje od petine radova antirodni pokreti definirani su kao društveni pokreti. Analitički pristupi društvenim pokretima i politikama osporavanja oslanjali su se najviše na kulturne artefakte i uokvirivanja, među kojima su se najčešće analizirali diskurzivni okvir "rodne ideologije" i antikolonijalni okvir. Drugi najčešći pristup usmjeravao se na analizu aktivističkih mreža, a najviše je bio usredotočen na ulogu Katoličke crkve i radikalnih desnih političkih stranaka. Najmanje je korišten je analitički pristup strukture političkih mogućnosti.

Glavni fokus budućih istraživanja trebao bi biti u primjeni komparativnih istraživanja, kako u određenoj regiji tako i među različitim regijama. Unatoč tome što neka komparativna istraživanja postoje, još uvijek nedostaje komparativnih analiza Latinske Amerike, srednje i jugoistočne Europe. Nedostaju i istraživanja raznih aktera unutar antirodnih pokreta, posebice neformalnih inicijativa i novoosnovanih grupacija. Dosadašnja su istraživanja uvelike bila usredotočena na institucionalne aktere, poput Katoličke crkve i radikalnih desnih stranaka. No, kako su Kuhar i Pa-

ternotte (2017) naveli, antirodne pokrete čine kompleksne konstelacije aktera. Fokusiranje na novonastale skupine koje djeluju izvan institucija, poput inicijativa protiv pobačaja, daje potencijal za objašnjavanje razloga i načina ostvarivanja visoke razine mobilizacije unutar lokalnih zajednica. Buduća istraživanja trebala bi, naposljetku, obuhvatiti potražnju, to jest razloge podrške antirodnim pokretima u općoj populaciji. Osim jednoga istraživanja o stavovima poljskih katolika (Marchlewska i dr.

2019), analizirani radovi bave se ponudom pokreta na temelju analize priopćenja, govora vodećih osoba unutar pokreta ili objava na društvenim mrežama. Analitički fokus potražnje trebao bi biti na prisutnosti i proširenosti antirodnih stavova u stanovništvu, povezanosti s religijskom identifikacijom i izbornim ponašanjem pojedinaca. Navedena bi se analiza mogla provesti korištenjem inovativnih metoda, poput anketa kojima bi se ispitali stavovi sudionika antirodnih prosvjeda.

Literatura

- Bandelli, Daniela. 2017. *Femicide, Gender and Violence: Discourses and Counterdiscourses in Italy*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. DOI: 10.1007/978-3-319-47785-5
- Bracke, Sarah, Dupont, Wannes, Paternotte, David. 2017. "No Prophet is Accepted in His Own Country": Catholic Anti-Gender Activism in Belgium. U: Kuhar, Roman, Paternotte, David. (ur.). *Anti-Gender Campaigns in Europe: Mobilizing against Equality*. London; New York: Rowman & Littlefield Publishers, str. 41-58.
- Browne, Kath, Nash, Catherine J. 2017. Heteroactivism: Beyond Anti-Gay. *ACME: An International Journal for Critical Geographies*. (16) 4: 654-652.
- Buschmann, Dovainė. 2017. Worse than Communism? Discursive Anti-Gender Mobilizations in Lithuania. *In-formacijos mokslai*. (80): 31-49. DOI: 10.15388/Im.2017.80.11670
- Buss, Doris E. 1998. Robes, Relics and Rights: The Vatican and the Beijing Conference On Women. *Social & Legal Studies*. (7) 3: 339-63. DOI: 10.1177/096466399800700302
- Butler, Judith. 2019a. Anti-Gender Ideology and Mahmood's Critique of the Secular Age. *Journal of the American Academy of Religion*. (87) 4: 955-67. DOI: 10.1093/jaarel/lfz083
- Butler, Judith. 2019b. What Threat? The Campaign Against 'Gender Ideology.' *Glocalism: Journal of culture, politics and innovation*. (3): 1-12. DOI: 10.12893/gjcp.2019.3.1
- Carnac, Romain. 2020. Imaginary Enemy, Real Wounds: Counter-Movements, 'Gender Theory', and the French Catholic Church. *Social Movement Studies*. (19) 1: 63-81. DOI: 10.1080/14742837.2019.1708307
- Case, Mary Anne. 2019. Trans Formations in the Vatican's War on 'Gender Ideology.' *Signs: Journal of Women in Culture and Society*. (44) 3: 639-64. DOI: 10.1086/701498
- Corredor, Elizabeth S. 2019. Unpacking 'Gender Ideology' and the Global Right's Antigender Countermovement. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*. (44) 3: 613-38. DOI: 10.1086/701171
- Diani, Mario. 1992. The Concept of Social Movement. *The Sociological Review*. (40) 1: 1-25. DOI: 10.1111/j.1467-954X.1992.tb02943.x
- Donà, Alessia. 2020. The Populist Italian Lega from Ethno-Regionalism to Radical Right-Wing Nationalism: Backsliding Gender-Equality Policies with a Little Help from the Anti-Gender Movement. *European Journal of Politics and Gender*. 3 (1): 161-3. DOI: 10.1332/251510819X15657567135115
- Garbagnoli, Sara. 2016. Against the Heresy of Immanence: Vatican's 'Gender' as a New Rhetorical Device Against the Denaturalization of the Sexual Order. *Religion and Gender*. (6) 2: 187-204. DOI: 10.18352/rg.10156
- Garbagnoli, Sara. 2017. Italy as a Lighthouse: Anti-Gender Protests between the "Anthropological Question" and National Identity. U: Kuhar, Roman, Paternotte, David. (ur.). *Anti-Gender Campaigns in Europe: Mobilizing against Equality*. London; New York: Rowman & Littlefield Publishers, str. 151-74.
- Gennero, Valeria. 2017. 'This Town Is Against Gender': Bending Gender in Italian Culture. *Review of International American Studies*. (10) 2: 105-20.
- Goldstone, Jack A., Tilly, Charles. 2001. Threat (and Opportunity): Popular Action and State Response in the Dynamics of Contentious Action. U: Aminzade, Ronald R., et al. *Silence and Voice in the Study of Contention*

- tious Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 179–94. DOI: 10.1017/CBO9780511815331
- Goodwin, Jeff, Jasper, James M. (ur.). 2015. *The Social Movements Reader: Cases and Concepts*. Chichester, West Sussex: John Wiley & Sons.
- Graff, Agnieszka. 2014. Report from the Gender Trenches: War against 'Genderism' in Poland. *European Journal of Women's Studies*. (21) 4: 431–35. DOI: 10.1177/1350506814546091
- Graff, Agnieszka, Korolczuk, Elżbieta. 2017. "Worse than Communism and Nazism Put Together": War on Gender in Poland. U: Kuhar, Roman, Paternotte, David. (ur.). *Anti-Gender Campaigns in Europe: Mobilizing against Equality*. London; New York: Rowman & Littlefield Publishers, str. 175–94.
- Grzebalska, Weronika, Pető, Andrea. 2018. The Gendered Modus Operandi of the Illiberal Transformation in Hungary and Poland. *Women's Studies International Forum*. (68): 164–72. DOI: 10.1016/j.wsif.2017.12.001
- Harsin, Jayson. 2018a. Post-Truth Populism: The French Anti-Gender Theory Movement and Cross-Cultural Similarities. *Communication, Culture and Critique*. (11) 1: 35–52. DOI: 10.1093/ccc/tcx017
- Harsin, Jayson. 2018b. Tactical Connecting and (Im-)Mobilizing in the French Boycott School Day Campaign and Anti-Gender Theory Movement. U: Peeren, Esther, et al. (ur.). *Global Cultures of Contestation: Mobility, Sustainability, Aesthetics & Connectivity*. Cham: Springer International Publishing, str. 193–214. DOI: 10.1007/978-3-319-63982-6
- Hennig, Anja. 2018. Political Genderphobia in Europe: Accounting for Right-Wing Political-Religious Alliances against Gender-Sensitive Education Reforms since 2012. *Zeitschrift für Religion, Gesellschaft und Politik*. (2) 2: 193–219. DOI: 10.1007/s41682-018-0026-x
- Hodžić, Amir, Štulhofer, Aleksandar. 2017. Embryo, Teddy Bear-Centaur and the Constitution: Mobilizations against "Gender Ideology" and Sexual Permissiveness in Croatia. U: Kuhar, Roman, Paternotte, David. (ur.). *Anti-Gender Campaigns in Europe: Mobilizing against Equality*. London; New York: Rowman & Littlefield Publishers, str. 59–78.
- Kalil, Isabela Oliveira. 2019. 'Gender Ideology' Incursions in Education. *Sur – International Journal on Human Rights*. (16) 29: 115–123.
- Kaoma, Kapyia. 2016. The Vatican Anti-Gender Theory and Sexual Politics: An African Response. *Religion and Gender*. (6) 2: 282–92. DOI: 10.18352/rg.10180
- Korolczuk, Elżbieta. 2020. The Fight against 'Gender' and 'LGBT Ideology': New Developments in Poland. *European Journal of Politics and Gender*. (3) 1: 165–67. DOI: 10.1332/251510819X15744244471843
- Korolczuk, Elżbieta, Graff, Agnieszka. 2018. Gender as 'Ebola from Brussels': The Anticolonial Frame and the Rise of Illiberal Populism. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*. (43) 4: 797–821. DOI: 10.1086/696691
- Kortendiek, Beate, Riegraf, Birgit, Sabisch, Katja. (ur.). 2019. *Handbuch Interdisziplinäre Geschlechterforschung*. Wiesbaden: Springer Fachmedien, DOI: 10.1007/978-3-658-12496-0
- Köttig, Michaela, Bitzan, Renate, Pető, Andrea. (ur.). 2017. *Gender and Far Right Politics in Europe*. Cham: Springer International Publishing. DOI: 10.1007/978-3-319-43533-6
- Kováts, Eszter. 2017. The Emergence of Powerful Anti-Gender Movements

- in Europe and the Crisis of Liberal Democracy. U: Köttig, Michaela, Bitzan, Renate, Petö, Andrea. (ur.). *Gender and Far Right Politics in Europe*. Cham: Springer International Publishing, str. 175–89. DOI: 10.1007/978-3-319-43533-6
- Kováts, Eszter. 2018. Questioning Consensuses: Right-Wing Populism, Anti-Populism, and the Threat of 'Gender Ideology.' *Sociological Research Online*. (23) 2: 528–38. DOI: 10.1177/1360780418764735
- Kováts, Eszter, Petö, Andrea. 2017. Anti-Gender Discourse in Hungary: A Discourse Without a Movement. U: Kuhar, Roman, Paternotte, David. (ur.). *Anti-Gender Campaigns in Europe: Mobilizing against Equality*. London; New York: Rowman & Littlefield Publishers, str. 117-31.
- Kriesi, Hanspeter. 2013. Društveni pokreti. U: Caramani, Daniele. (ur.). *Komparativna politika*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, str. 291–308.
- Krizsan, Andrea, Roggeband, Conny. 2018. Towards a Conceptual Framework for Struggles over Democracy in Backsliding States: Gender Equality Policy in Central Eastern Europe. *Politics and Governance*. (6) 3: 90–100. DOI: 10.17645/pag.v6i3.1414
- Kuhar, Roman. 2017. Changing Gender Several Times a Day: The Anti-Gender Movement in Slovenia. U: Kuhar, Roman, Paternotte, David. (ur.). *Anti-Gender Campaigns in Europe: Mobilizing against Equality*. London; New York: Rowman & Littlefield Publishers, str. 215-32.
- Kuhar, Roman, Paternotte, David. (ur.). 2017. *Anti-Gender Campaigns in Europe: Mobilizing against Equality*. London; New York: Rowman & Littlefield Publishers.
- Kuhar, Roman, Zobec, Aleš. 2017. The Anti-Gender Movement in Europe and the Educational Process in Public Schools. *Center for Educational Policy Studies Journal*. (7) 2: 29–46.
- Lavizzari, Anna, Prearo, Massimo. 2018. The Anti-Gender Movement in Italy: Catholic Participation between Electoral and Protest Politics. *European Societies*. (21) 3: 422–42. DOI: 10.1080/14616696.2018.1536801
- Marchlewska, Marta et al. 2019. In Search of an Imaginary Enemy: Catholic Collective Narcissism and the Endorsement of Gender Conspiracy Beliefs. *The Journal of Social Psychology*. (159) 6: 766–79. DOI: 10.1080/00224545.2019.1586637
- McAdam, Doug, McCarthy, John D., Zald, Mayer N. 1996. *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9780511803987
- Mehta, Sandhya Rao. (ur.). 2018. *Language and Literature in a Glocal World*. Singapore: Springer. DOI: 10.1007/978-981-10-8468-3
- Miskolci, Richard. 2018. The Moral Crusade on 'Gender Ideology': Notes on Conservative Political Alliances in Latin America. *Sociologies in Dialogue*. (4) 2: 44–59. DOI: 10.20336/sid.v4i2.99
- Odrowąż-Coates, Anna. 2015. Gender Crisis in Poland, Catholic Ideology and the Media. *Sociology Mind*. (5) 1: 27–34. DOI: 10.4236/sm.2015.51004
- Olteanu, Tina. 2017. Gender Relations and the Freedom Party of Austria (FPÖ). *Perspectives in Politics / Perspective Politice*. (10) 1: 75–81.
- Paternotte, David, Kuhar, Roman. 2018. Disentangling and Locating the 'Global Right': Anti-Gender Campaigns in Europe. *Politics and Governance*. (6) 3: 6–19. DOI: 10.17645/pag.v6i3.1557

- Peeren, Esther, et al. (ur.). 2018. *Global Cultures of Contestation: Mobility, Sustainability, Aesthetics & Connectivity*. Cham: Springer International Publishing. DOI: 10.1007/978-3-319-63982-6
- Perintfalvi, Rita. 2016. The True Face of the 'Gender Ideology' Discourse: Religious Fundamentalism, or Questioning the Principle of Democracy? *Journal of the European Society of Women in Theological Research*. (24): 47–62. DOI: 10.2143/ESWTR.24.0.3170025
- Pető, Andrea. 2016. How Are Anti-Gender Movements Changing Gender Studies as a Profession? *Religion and Gender*. (6) 2: 297–99. DOI: 10.18352/rg.10182
- Pető, Andrea. 2019. Eastern Europe: Gender Research, Knowledge Production and Institutions. U: Kortendiek, Beate, Riegraf, Birgit, Sabisch, Katja. (ur.). *Handbuch Interdisziplinäre Geschlechterforschung*. Wiesbaden: Springer Fachmedien, str. 1535–45. DOI: 10.1007/978-3-658-12496-0
- Raos, Višeslav. 2018. From Pontida to Brussels: The Nationalization and Europeanization of the Northern League. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, (15) 1: 105-125. DOI: 10.20901/an.15.05
- Roggeband, Conny. 2018. The Good, the Bad, and the Ugly: Making Sense of Opposition to Feminisms from a Social-Movement Perspective. U: Verloo, Mieke. (ur.). *Varieties of Opposition to Gender Equality in Europe*. Routledge, str. 19-37. DOI: 10.4324/9781315625744
- Roggeband, Conny, Krizsán, Andrea. 2018. Reversing Gender Policy Progress: Patterns of Backsliding in Central and Eastern European New Democracies. *European Journal of Gender and Politics*. (1) 3: 367–85. DOI: 10.1332/251510818X15311219732356
- Snow, David, Benford, Robert. 1992. Master Frames and Cycles of Protest. U: Morris, Aldon D., McClurg Mueller, Carol. (ur.). *Frontiers in Social Movement Theory*. London: Yale University Press, str. 133–155.
- Spallaccia, Beatrice. 2019. Ideologia Del Gender: Towards a Transcultural Understanding of the Phenomenon. *Modern Italy*. (25) 2: 1–15. DOI: 10.1017/mit.2019.63
- Szelewa, Dorota. 2014. The Second Wave of Anti-feminism? Post-crisis Maternalist Policies and the Attack on the Concept of Gender in Poland. *Gender rovné příležitosti výzkum*. (15) 2: 33–47. DOI: 10.13060/12130028.2014.15.2.129
- Tarrow, Sidney. 2011. *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge: New York: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9780511973529
- Velmet, Aro. 2019. Sovereignty after Gender Trouble: Language, Reproduction, and Supranationalism in Estonia, 1980–2017. *Journal of the History of Ideas*. (80) 3: 455–78. DOI: 10.1353/jhi.2019.0027
- Verloo, Mieke. 2018a. Gender Knowledge, and Opposition to the Feminist Project: Extreme-Right Populist Parties in the Netherlands. *Politics and Governance*. (6) 3: 20–30. DOI: 10.17645/pag.v6i3.1456
- Verloo, Mieke. (ur.). 2018b. *Varieties of Opposition to Gender Equality in Europe*. Routledge. DOI: 10.4324/9781315625744
- Verloo, Mieke, Paternotte, David. 2018. The Feminist Project under Threat in Europe. *Politics and Governance*. (6) 3: 1–5. DOI: 10.17645/pag.v6i3.1736
- Wallerstein, Immanuel. 1997. Eurocentrism and Its Avatars: The Dilemmas of Social Science. *Sociological Bulletin*. (46) 1: 21–39. DOI: 10.1177/0038022919970102

Anti-Gender Movements in 21st Century

Abstract The beginning of the 21st century was marked by the emergence and geographical spread of anti-gender movements in Europe and Latin America. The analysed research articles were selected through the Google Scholar academic search engine with the basic criterion for inclusion in the analysis being the mention of the term 'anti-gender' in the title, abstract, or the body of the text. Sixty-two papers on the subject of anti-gender movements have been included in the analysis, and the review is structured according to the main analytical approaches in social movements studies: regarding cultural artefacts and discursive frames, organizational characteristics and activist networks, and the structure of political opportunities. The article also analyses the conceptual definitions, the methods used, and the geographical coverage of the research. Based on the content analysis the author concludes the presence of heterogeneity in terms of the conceptual definition, homogeneity when it comes to methods and geographical coverage, and the prevalence of cultural artefacts and discursive frameworks when analysing anti-gender movements.

Key words social movements, gender ideology, anti-gender movements, contentious politics, radical right

Rad doktoranda Maje Gergorić financiran/sufinanciran je iz "Projekta razvoja karijera mladih istraživača – izobrazba novih doktora znanosti" Hrvatske zaklade za znanost

The work of doctoral student Maja Gergorić has been fully supported/supported in part by the "Young researchers' career development project – training of doctoral students" of the Croatian Science Foundation

KOMPARATIVNE STUDIJE BLISKOGA ISTOKA U HRVATSKOJ: STANJE DISCIPLINE

Borna Zgurić

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: borna.zguric@fpzg.hr

DOI: 10.20901/an.17.08
Pregledni rad
Prihvaćeno: listopad 2020.

Sažetak Na temelju kvantitativne analize sadržaja znanstvenih i stručnih časopisa, objavljenih poglavito na portalu znanstvenih časopisa Republike Hrvatske (Hrčak), autor daje uvid u granu regionalne komparativne politike koja se bavi proučavanjem Bliskoga istoka. Utvrdio je kako je objavljeno 75 znanstvenih i stručnih članaka o toj regiji, među kojima je samo 11 članaka o zemljama Sjeverne Afrike. To pokazuje da je ta podregija Bliskoga istoka u hrvatskoj znanstvenoj i stručnoj literaturi vrlo podzastupljena. Nadalje, od 75 članaka, čak su 25 stručni radovi. Najveći broj znanstvenih članaka o Bliskom istoku (13) objavljen je u časopisu *Politička misao*, dok je u drugima znanstvenim časopisima kojima je izdavač ili suizdavač Fakultet političkih znanosti objavljeno samo pet radova. Naposljetku, kvalitativna analiza članaka u četiri časopisa kojima je izdavač ili suizdavač Fakultet političkih znanosti pokazala je da su komparativne regionalne studije znatno zastupljenije od tradicionalnih regionalnih studija.

Ključne riječi hrvatska politička znanost, komparativna politika, regionalne studije, studije Bliskoga istoka

Uvod*

Za regionalne studije može se kazati da "nisu unificirano područje istraživanja" (Basedau i Köllner 2007: 109). Odnose se kako na šire regije ili podregionalne sustave tako i na studije pojedinih zemalja. Tako postoje latinoameričke, bliskoistočne, azijske, zapadnoeuropske i istočnoeuropske studije, a unutar njih, primjerice, studije Argentine ili Brazila, Egipta ili Sirije, Japana ili Kine, Francuske ili Njemačke, Bjelorusije ili Ukrajine. Tim su studijama i istraživačkim

pothvatima zajednički: (a) izučavanje jezika zemalja i regija kojima se bave; (b) terensko istraživanje koje omogućuje upravo poznavanje jezika; (c) izučavanje povijesti, povijesnog konteksta i raznovrsnog gradiva u tim zemljama i regijama; (d) terenska istraživanja koja bi trebala uroditi utemeljenim teorijama koje se mogu empirijski testirati; (5) svojevrsna interdisciplinarnost, budući da se humanističke i društvene znanosti bave istraživanjima različitih regija i zemalja u njima (Basedau i Köllner 2007: 109). Te zajedničke sastavnice u nekima se znanstvenim krugovima smatraju tipičnima za "tradicionalne regionalne studije". Zbog poopćavanja određenih

* Zahvaljujem anonimnim recenzentima koji su konstruktivnim komentarima ovaj članak učinili kvalitetnijim.

fenomena u teorijske modele, društveni znanstvenici razlikuju ih od drugog tipa regionalnih studija koje nazivaju "regionalno utemeljenim znanjem". Ta grana regionalnih studija uzima cijelu regiju kao jedinicu analize i izučava "sve što se o njoj izučiti može" – jezik, povijest, religiju, politiku, kulturu, pravo, gospodarstvo, obrazovanje i dr. Ta grana regionalnih studija ne pretendira na popćavanje i stvaranje teorijskih modela koji nadilaze izučavane regije (Basedau i Köllner 2007: 109).

No kada se regionalne studije oplemene teorijskim modelima i istraživačkim metodama političke znanosti, poglavito komparativne politike, dobije se još jedna grana regionalnih studija – komparativne regionalne studije. Postoje tri vrste komparativnih regionalnih studija: (a) *unutarregionalne* studije u kojima je analitički fokus na jedinicama analize unutar pojedinih regija (primjerice, političke stranke ili politički sustavi Latinske Amerike); (b) *biregionalne* studije kojima su jedinice analize dvije regije (primjerice, komparacija procesa demokratizacije u Latinskoj Americi i Južnoj Europi); (c) *međuregionalne* studije kojima se uspoređuje jedinice analize u više različitih regija (primjerice, komparacija uloga razvojne države u Africi, Aziji i Latinskoj Americi) (Basedau i Köllner 2007: 110-111).

Definiranje i tipologiziranje važno je zato da bi se pokazalo koliko su regionalne studije Bliskoga istoka razvijena disciplina u hrvatskima društvenim i humanističkim znanostima, a posebice koliko su razvijene regionalne komparativne studije Bliskoga istoka u hrvatskoj političkoj znanosti. U nastavku ću najprije ukratko objasniti što su regionalne studije Bliskoga istoka i dati pregled te discipline u hrvatskima društvenim i humanističkim časopisima. Kako bih ostvario taj cilj, u pretraživač na Hrčku upisao sam ključnu riječ "Bliski istok" i

nazive pojedinih država te regije. U analitički uzorak uvršteni su godišta i brojevi časopisa koji su objavljeni od 1990. do 2020. Tako sam ustanovio broj radova u kojima se pisalo o tim temama. Potom analiziram sadržaj znanstvenih radova koji su objavljeni u politološkim časopisima *Politička misao*, *Anali Hrvatskog politološkog društva*, *Političke perspektive* i *Europske studije* o bliskistočnim temama kako bih utvrdio pripadaju li ti radovi tradicionalnima ili komparativnim regionalnim studijama.

Regionalne studije Bliskoga istoka u Hrvatskoj

Regionalne studije nastale su i razvijale se u razdoblju hladnoga rata u Sjedinjenim Državama. Izvorno su bile namijenjene praktičarima američke vanjske politike. Cilj im je bio stvoriti znanja o zemljama ondašnjega Trećeg svijeta koja su bila potrebna tvorcima američke vanjske politike kako bi se Sjedinjene Države mogle učinkovito natjecati sa Sovjetskim Savezom u globalnoj političkoj areni (Tessler 1999: x). Razvojem regionalnih studija iz akumulacije i praktične primjene znanja u akademsku disciplinu došlo je do rascjepa među stručnjacima za pojedine regije i društvenim znanstvenicima koji su se poglavito usredotočili na teorijska poopćavanja i strogo metodološko testiranje hipoteza. Ta podjela i prijemor posebice su bili vidljivi među politolozima (Tessler 1999: vii).

Studije Bliskoga istoka također su se počele razvijati u Sjedinjenim Država u vrijeme hladnog rata. "I u Sjedinjenim Državama, u kojima su nastale i razvile se kao suvremena akademska disciplina, studije te regije obilježene su brojnim teorijskim i metodološkim slabostima i suočene s nizom teškoća" (Kasapović 2016b: xi). Kao i druge regionalne studije, studije Bliskoga istoka nastale su kako bi olakšavale američkim tvorcima vanjske politike oblikovanje stavova

prema toj regiji (Kasapović 2016b: xii). Ne čudi stoga što su znanstvenici koji se bave studijama Bliskoga istoka, zajedno s pripadnicima discipline međunarodnih odnosa, težili što boljemu i dubljem istraživanju te regije (Teti 2007: 118). Tipični su primjeri prvoga pristupa knjige *The New Authoritarianism in the Middle East and North Africa* (2009) i *Ruling But Not Governing: The Military and Political Development in Egypt, Algeria, and Turkey* (2007) Stephena Kinga i Stevena Cooka, dok su tipični primjeri drugog pristupa knjige Arshina Adiba-Moghaddama *The International Politics of the Persian Gulf: A cultural genealogy* (2006) i Josepha Kostinera *Conflict and Cooperation in the Gulf Region* (2009).

Studije Bliskoga istoka na neki su se način oslanjale i gradile na "orijentalističkim" studijama koje su se na američkim sveučilištima pojavile još početkom 20. stoljeća (Teti 2007; Kasapović 2016b). Regionalne studije Bliskoga istoka akademski su institucionalizirane četrdesetih i pedesetih godina prošlog stoljeća, a tu je institucionalizaciju pratila istovjetna podjela na stručnjake za regiju i društvene znanstvenike, koja je karakteristična za sve regionalne studije (Teti 2007: 123-126). Smatralo se da regionalne studije "sustavno prikupljaju znanje", a discipline društvenih znanosti "daju im smisao" (Teti 2007: 122). Ubrzo je institucionalizacija studija Bliskoga istoka uslijedila na europskim sveučilištima, koja su također imala prethodna iskustva s orijentalističkim studijama (Teti 2007; Kasapović 2016b).

Kraj hladnog rata urodio je idejom – posebice izraženom u prijedoru stvarenu pojavom Huntingonova *Sukoba civilizacija* i Fukuyamina *Kraja povijesti* – da su regionalne studije, pa tako i studije Bliskoga istoka, nepotrebne i zastarjele. Da stvar bude gora, nakon 11. rujna 2001. mnogi su kritičari studija Bliskoga istoka doveli u pitanje korisnost cijele

discipline zato što nije uspjela predviđeti napad na Sjedinjene Države. Ipak, kada se pogleda broj knjiga i časopisa koji su posvećeni tim temama i u kojima se objavljuju tekstovi o regiji, disciplina nipošto nije na koljenima (Teti 2007). Štoviše, regionalne studije krase raznovrsnost i interdisciplinarnost (Korany 1999: 151).

U Hrvatskoj su studije Bliskoga istoka, kao i regionalne studije općenito, još u povojima. Ne postoji, primjerice, nijedan specijalizirani časopis za tu regiju. Unatoč tome što je Hrvatska unutar Jugoslavije bila članicom pokreta nesvrstanih te je vrlo usko surađivala s mnogima arapskim zemljama, studije Bliskoga istoka nisu se razvijale u vrijeme Jugoslavije.¹ Nakon stjecanja neovisnosti, Hrvatska je promijenila vanjskopolitički smjer, raskinula veze s pokretom nesvrstanih, pa nije bilo ni posebnoga političkog interesa za razvoj studija Bliskoga istoka. No demokratske promjene ipak su utjecale na razvoj društvenih, pa tako i političke znanosti. Otvorena je cijela lepeza novih istraživačkih područja i interesa. Ivan Grdešić (2007: 129) navodi kako se činilo "da su jedina ograničenja premali broj političkih znanstvenika i premalo vremena za ostvarenje svih novih interesa". I doista, ondašnja mlađa generacija politologa usmjerila se na niz novih istraživačkih područja. Krajem devedesetih godina 20. stoljeća u sklopu hrvatske politologije počele su se razvijati komparativne studije, a posebice regionalne studije. S obzirom na okruženje, prirodno je bilo što su se naj-

¹ Na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu, vodila se rasprava o tome je li politička znanost posebna znanost (Kasapović 2007: 55-57; Grdešić 2007: 124). Nije prevladavala ideja da bi trebalo pratiti trendove u razvoju zapadnih društvenih znanosti, a posebice "građanske" političke znanosti. Sukladno tome, nisu se razvijale ni regionalne studije, pa tako ni studije Bliskoga istoka, koje su na Zapadu upravo u to vrijeme završile proces akademske institucionalizacije.

prije razvile regionalne studije Srednje, Istočne i Jugoistočne Europe (Kasapović 2007: 65-66). No u prvom desetljeću 21. stoljeća mlađi istraživači "izlaze izvan okvira spomenutih regija te se okreću regionalnim studijama Latinske Amerike i Bliskog istoka (Kasapović 2007: 66).

Prvi kolegij iz studija Bliskog istoka pokrenut je u akademskoj godini 2008/2009. na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu (Kasapović 2016b: xiii-xiv). Doduše, na Filozofskom fakultetu tog sveučilišta postojala je i prije Katedra za turkologiju koja organizira i izvodi preddiplomski i diplomski studij turkologije. No glavni je naglasak u tim studijskim programima bio na učenju turskoga i arapskog jezika i književnosti te, nešto manje, na povijesti Osmanskoga Carstva i islamske civilizacije (Ffzg.unizg.hr 2020a). Na istom fakultetu postoji i Katedra za judaistiku, koja također izvodi preddiplomski i diplomski studij. I tu je najveći naglasak na jezicima i književnosti, kao i židovskoj povijesti (Ffzg.unizg.hr 2020b). Nasuprot tome, na Fakultetu političkih znanosti na preddiplomskoj i diplomskoj razini studija izvode se tri posebna kolegija koja zahvaćaju bliskoistočne teme, dok se u sklopu predmeta "Suvremene civilizacije" na preddiplomskom Studiju politologije obrađuje i islamska civilizacija (Fpzg.unizg.hr 2020).

Akademski studiji na kojima se proučavaju druge regije podjednako su deficitarni, ako nisu i deficitarniji. Što se tiče Latinske Amerike, objavljene su samo dvije monografije Lidije Kos-Stanišić (2009, 2010). Afričke i azijske studije gotovo ne postoje. Ni studije Istočne Europe nisu brojne. *Polupredsjednički sustavi Rusije i Poljske* (2011) Davora Bobana, *Politički sustav Rusije* (2017) Davora Bobana i Tihomira Cipeka te *Putinova Rusija – novi uspon stare vojne sile* (2008) Marinka Ogoreca rijetki su primjeri hrvatskih znanstvenih monografija Rusije.

Jedinu politološku studiju o Kini, *Kina na Balkanu* (2013), napisali su Jasna Plevnik, Stjepan Mesić i Ljubo Jurčić, ali riječ je, metodološki gledano, o vrlo slabom djelu koje je zapalo u problem selekcijske pristranosti. U kako je lošem stanju bila regionalna komparatistika pokazali su Kasapović, Dolenc i Nikić Čakar (2014: 93) analizom sadržaja glavnoga hrvatskog politološkog časopisa *Politička misao* u dvama razdobljima, od 1964. do 1989. i od 1990. do 2013, u kojoj su došli do zaključka da je u prvo analiziranom razdoblju objavljeno sedam, a u drugom samo dva znanstvena rada o cjelovitim regijama. Rezultat je nešto bolji ako se u obzir uzmu studije jedne ili više zemalja koje pripadaju pojedinim svjetskim regijama, ali većini tih tekstova nedostaje kompleksniji teorijski i metodološki "aparati" komparativne politike i društvenih znanosti općenito, jer je uglavnom riječ o deskriptivnim studijama.

Što se tiče regionalnih studija Bliskoga istoka, do sada je izveden samo jedan znanstveno-istraživački projekt o njima "Bliski istok: otpornost političkih režima na demokratizaciju i stalnost sukoba", voditeljice Mirjane Kasapović. Iz tog je projekta proizašao zbornik radova *Bliski istok. Politika i povijest* (Kasapović 2016a), pa se taj projekt i zbornik mogu smatrati ishodištima komparativnog istraživanja Bliskoga istoka u Hrvatskoj.²

Boris Havel napisao je monografiju *Pregled povijesti Izraela od Abrahama do moderne države* (2015a), a nikako se

² Prethodno je napisano i obranjeno sedam disertacija iz te poddiscipline na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu (Al Machriki 1987; Sorenson 1989; Havel 2012; Picula 2012; Ištaković 2012; Kelmendi 2012; Lendić 2012), a poslije još jedna (Zgurić 2019). Tome nizu mogu se dodati disertacije koje ne pripadaju toj poddisciplini u strogom smislu, ali su joj bliske (Čustović 2020a; Osrečki 2016; Kalinić 2012; Žanko 2012; Kulenović 2006).

ne smije zaboraviti ni prvijenac kojim su udareni temelji ovoj poddisciplini u hrvatskoj političkoj znanosti, knjiga *Politički sustav i politika Izraela* (2010a) Mirjane Kasapović. Nedavno je objavljena i knjiga Vedrana Obučine (2017) *Politički sustav Islamske Republike Iran*. Taj se niz nastavlja pa je u trenutku pisanja ovoga članka u pripremi bila knjiga Davorke Matić *Bliski istok: religija, ideologija i politika*. Generalni konzul Hrvatske u Turskoj od 2010. do 2013. Amir Muharemi, na temelju svoga diplomatskog iskustva, napisao je knjigu *Turska: uvod u povijest, unutarnju i vanjsku politiku* (2012). Od autora koji su pisali o islamizmu, odnosno političkom islamu treba spomenuti knjige Tarika Filipovića *Politički islam: osnovni pojmovi, autori i skupine jednog modernog političkog pokreta* (2008) i Pavla Kalinića *Sekularni korijeni modernog islamizma: Palestina, Iran, Afganistan* (2015). Iako ne pripada politološkima nego orijentalističkim studijama, treba spomenuti i knjigu Mladena Tomorada *Egipat u Hrvatskoj: hrvatska fascinacija staroegipatskom kulturom* (2020). To je ujedno i glavna monografija hrvatskih autora o Bliskom istoku.³

Pregledom znanstvenih i stručnih časopisa na Hrčku stječe se nešto bolji dojam o stanju poddiscipline. Kasapović (2010b, 2014) u *Političkim analizama* piše o pojmovima Bliski istok i Levant. Vlatko Cvrtila (2011) u tom časopisu piše o politikama izvanrednog stanja na Bliskom istoku, Havel (2015b) o terorističkoj organizaciji Islamska država, dok Vedran Obučina (2015a) piše odgovor na Havelov članak. Havel (2017) je pisao o Islamskoj državi, odnosno njezinoj komunikacijskoj strategiji, i u *Analima hr-*

³ Uzorak je utvrđen pregledom online-kataloga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu tako da su u tražilicu upisane ključne riječi *Bliski istok*, *politički islam* ili *islamizam* te nazivi pojedinih država u regiji.

vatskog politološkog društva. O Islamskoj državi u *Političkoj misli* pisao je i Cody Brown (2015). Borna Zgurić i dr. (2015) u *Europskim studijama* uspoređuju vanjsku politiku Republike Hrvatske prema Latinskoj Americi i Bliskom istoku. Borna Zgurić i Lidija Kos-Stanišić (2018) u *Političkim perspektivama* pišu o transformacijama političkih sustava u Sjevernoj Africi i Srednjoj Americi.⁴ Natali Lulić Grozdanoski (2015) u *Političkim analizama* piše o politikama razvojne pomoći Bliskom istoku. Marko Žilović (2013) u *Političkim perspektivama* piše o narodnim ustancima u arapskom svijetu 2010-2011, dok je Osrečki (2014) u *Političkoj misli* pisala o utjecaju novih medija na demokratizaciju Bliskoga istoka. U istom časopisu Mieczyslaw Boduszynski (2013) uspoređuje utjecaj projekata promicanja demokracije Europske unije u balkanskima i bliskostičnim zemljama. Čustović (2020b) je u *Političkoj misli* objavila članak o smrtnoj kazni za otpadništvo od vjere u islamu. Davorka Matić (2008, 2011, 2018) u *Reviji za sociologiju* piše o uzrocima demokratskog deficita na Bliskom istoku i arapskom nacionalizmu, a u *Socijalnoj ekologiji* o islamskim pokretima u arapskom svijetu. U *Reviji za sociologiju* piše i Mirko Bilandžić (2008) o islamističkim oružanim organizacijama na Bliskom istoku. U časopisu *Europske studije* Havel (2016a) piše o postosmanskom Orijentu. Kalinić (2013), pak, u *Polemosu* piše o ishodištima političkog islama. Časopis *Croatian International Relations Review* objavio je tri članka o Bliskom istoku: o konfliktima i redefiniciji regije Bliskoga istoka (Picula 2008), o Europskoj uniji, NATO-u i Arapskom proljeću (Bebler 2012) i o ulozi Europske unije u

⁴ U rijetke međuregionalne komparativne analize ubraja se studija Danijele Doleneć (2016) u kojoj autorica uspoređuje demokratsku transformaciju u Istočnoj Europi 1989. i na Bliskom istoku 2011.

medijaciji u bliskoistočnome mirovnom procesu (Musladin 2012).

Osim cjelovitih studija regije, na Hrčku se mogu naći i studije pojedinih zemalja i nekoliko zemalja Bliskoga istoka. Zgurić (2012a) u *Političkim analizama* piše o Alžiru. Matić i Bilandžić (2010) u *Polemosu* pišu o političkom islamu i mogućnostima demokratizacije Egipta. Kornelija Ajlec (2014) u *Časopisu za suvremenu povijest* piše o vlasti u Egiptu i rješavanju problema izbjeglica u Drugome svjetskom ratu. Martini i Taylor (2012) u *Političkoj misli* pišu o vojnom nadziranju demokracije u Egiptu, što je zapravo članak koji je prenesen iz *Foreign Affairs*, stručnog časopisa bliskoga američkome političkom establišmentu. Zgurić (2013a) u *Političkim analizama* uspoređuje masovne prosvjede na trgovima Tahrir (Egipat) i Taksim (Turska), a u zborniku *Bliski istok. Politika i povijest i politika* (Kasapović 2016a) napisao je studiju o Egiptu. U *Croatian International Relations Review* objavljen je članak Yumitroa i Estrianija (2017) o procesu demokratizacije Egipta nakon Arapskog proljeća.

Napisano je i nekoliko članaka o Iraku: Zgurić (2013b) piše u *Suvremenim temama* o vojnoj intervenciji SAD-a u Iraku i građanskom ratu koji je uslijedio, Ricchiardi (2007) u *MediAnalima* o smrtnosti novinara u Iraku, Antić (2009) u *Političkoj misli* o moralnoj opravdanosti rata u Iraku, Picula (2016) u *Političkim analizama* o Iraku između demokracije i građanskog rata, Tomanić Trivundžija (2004) u *Medijskim istraživanjima* o fotografskoj prezentaciji američkog napada na Irak 2003. u jednoj slovenskoj tiskovini, Leszek (1994) u časopisu *Studia ethnologica Croatica* o lokalnome, regionalnom i nacionalnom identitetu Kurda. U časopisu *Međunarodne studije Giba* (2017) je usporedila posthladnoratovksu diplomaciju prinude Iraka s Bosnom, Kosovom i Afgani-

stanom. Picula (2016b) je napisao zborničku studiju o Iraku.

Iran je pobudio znatan interes politologa: Jović (2009) piše o Iranu u međunarodnoj politici trideset godina nakon revolucije u *Političkoj misli*, Lucić (2009) o Hezbolahu kao iranskom projektu u časopisu *National security and the future*, o socijalnom populizmu u Iranu pisao je Obućina (2016) u *Političkoj misli*, o iranskome nuklearnom programu u *Croatian International Relations Review* pisao je Lodgaard (2007), o odnosima Irana i Saudijske Arabije u *Političkoj misli* pisali su Tzemprin i dr. (2016), o političkom sustavu Irana i ljudskim pravima u istom časopisu pisao je Jevtić (1990), dok je Picula (2013) pisao u *Političkim analizama* o predsjedničkim izborima u Iranu, a u istom je časopisu Obućina (2010, 2016) pisao o ajatolasima kao stvarnim vladarima Irana i o utjecaju iranske revolucije na Arapsko proljeće.

Izrael je donekle imao "povlašten" status u regionalnim studijama Bliskoga istoka jer je o njemu napisano više znanstvenih studija i članaka nego o ijednoj drugoj zemlji regije. O migracijama i promjenama u židovskoj populaciji te useljavanju Židova u Izrael u *Migracijskim i etničkim temama* pisala je Švob (1995, 1997). Vukas (2013) u *Međunarodnim studijama* bavio se Izraelom kao židovskom i demokratskom državom. Primorac (2000) je u članku u *Političkoj misli* analizirao stavove Izraela prema ratovima na Balkanu devedesetih godina. Kasapović (2008, 2009, 2013) je u *Društvenim istraživanjima* objavila članak o izravnim izborima premijera u Izraelu, u *Međunarodnim studijama* o predizborima u izraelskim strankama, a u *Političkim analizama* o Laburističkoj stranci Izraela. U *Političkoj misli* Havel (2011, 2013b, 2013c, 2016, 2019, 2020) je pisao o kršćanskom cionizmu, a u *Političkim analizama* o Izraelu i palestinskoj državi u previranjima u islam-

skom svijetu te o utjecaju sekularizma na nastanak Države Izrael, u *Obnovljenom životu* objavio je dva rada o odnosu teologije i cionizma.

Iz perspektive političke i srodnih znanosti, o Jemenu je objavljen samo jedan tekst (Blagojević 2016) u *Političkim analizama*. O Libanonu su pisali Picula (2012b) i Zgurić (2013c). Picula se u *Političkim analizama* bavio Hezbolahom, Zgurić u *Političkoj misli* slomom konfesionalne demokracije i građanskim ratom. Kasapović je napisala zborničku studiju o Libanonu (2016c). Emi-na El Majzoub (2016) napisala je pak zasad jedinu studiju o Jordanu.

O Libiji nakon pada Gadafija pisao je Lamont (2016) u *Političkim analizama*, dok je Cvrtila (2012) u istom časopisu usporedio Siriju i Libiju. Cvrtila (2016) je i autor zborničke studije o Siriji. U *Međunarodnim studijama* rad o diplomaciji prinude prema Libiji napisala je Giba (2018). O Siriji, odnosno fenomenu stranih boraca u Siriji, pisao je Andonov i dr. (2014) u *Međunarodnim studijama*. Jedini rad o Tunisu, odnosno tranzicijskoj pravednosti u Tunisu, napisali su Lamont i Boujneh (2012) u *Političkoj misli*. O Palestini, odnosno novom valu priznanja palestinske države u *Političkim analizama* pisao je Picula (2011). Kasapović (2016d) je napisala zborničku studiju o Palestini.

Turska je ipak bila nešto zastupljenija od drugih bliskoistočnih zemalja u hrvatskoj političkoj znanosti. O njoj su pisali Brljavac (2011), koji je u *Zborniku radova Pravnog fakulteta u Splitu* objavio rad o turskoj politici prema Europskoj uniji, a Haddad (2001) je u *Migracijskim i etničkim temama* objavio članak o Kurdima u Turskoj. U časopisu *Političke analize* objavljeno je više članaka o Turskoj: Bekić (2015) je pisao o dubokoj državi u Turskoj, Budimir (2015) i Leupold (2015) o genocidu nad Armen-

cima, Obućina (2015b) o turskoj politici prema Cipru, a Jović (2010) o turskoj politici prema Bosni i Hercegovini. O Turskoj u *Političkoj misli* pisao je Bebler (2016). U *Croatian International Relations Review* publicirana su dva članka o vanjskoj politici Turske: Naumascua (2017) uspoređuje diskurse članica NATO-a na primjerima Turske, Rumunjske i Bugarske, a Rašidagić i Hesova (2020) pisali su o vanjskopolitičkom fokusiranju Turske na Bosnu i Hercegovinu. Jović (2016) je napisao zborničku studiju o Turskoj.

O mnogima zemljama Bliskoga istoka i Sjeverne Afrike – Marokom, Bahreinom, Kuvajtom, Omanom i Ujedinjenima Arapskim Emiratima – nije obavljen nijedan rad iz političke znanosti i srodnih disciplina ni u znanstvenima ni u stručnim časopisima Republike Hrvatske.

O zemljama Bliskoga istoka u hrvatskim časopisima društvenih i humanističkih znanosti objavljeno je ukupno 75 znanstvenih i stručnih članaka. Od toga je u dva časopisa – *Politička misao* i *Političke analize* – objavljeno čak 38 ili neznatno više od 50 posto svih članaka o zemljama te regije. Samo je osam autora u tim časopisima objavilo dva ili više članaka o zemljama Bliskoga istoka. U drugim časopisima kojima je izdavač ili suizdavač Fakultet političkih znanosti – u *Analima Hrvatskog politološkog društva* koji objavljuje Hrvatsko politološko društvo u suizdavaštvu s Fakultetom političkih znanosti – objavljeno je samo pet članaka o Bliskom istoku. U *Analima*, kao i u drugima fakultetskim časopisima, radove su objavili malobrojni autori (Havel 2017; Zgurić i dr. 2015; Zgurić i Kos-Stanišić 2018; Žilović 2013).

Od 75 znanstvenih i stručnih članaka o Bliskom istoku, samo se 11 odnosi na zemlje Sjeverne Afrike. To pokazuje da je ta bliskoistočna podregija u hrvatskoj

Tablica 1. Broj članaka i autori koji su pisali o Bliskom istoku u časopisima *Politička misao* i *Političke analize* (1990-2020)

Autori	Časopisi	
	<i>Politička misao</i>	<i>Političke analize</i>
Antić, Miljenko	1	
Bebler, Anton	1	
Bekić, Janko		1
Blagojević, Jelisaveta		1
Boduszynski, Mieczyslaw	1	
Brown, Cody	1	
Budimir, Zdravko		1
Cvrtila, Vlatko		2
Čustović, Ajla	1	
Havel, Boris	1	2
Jović, Dejan	1	2
Kasapović, Mirjana		3
Lamont, Christopher		1
Lamont, Christopher, Boujneh, HÉla	1	
Leupold, David		1
Lulić Grozdanoski, Natali		1
Obučina, Vedran	1	3
Osrečki, Albina	1	
Picula, Boško		4
Primorac, Igor	1	
Tzemprin, Athina	1	
Zgurić, Borna	1	2
Ukupan broj članaka	13	24

znanstvenoj i stručnoj literaturi uvelike podzastupljena. Takvo stanje stvari ukazuje i na veliku istraživačku prazninu koju je potrebno ispuniti.

Komparativne regionalne studije Bliskoga istoka u Hrvatskoj

Iz prethodnog pregleda literature može se iščitati da je samo nekolicina autora pisala o bliskoistočnim temama i da su ti radovi uglavnom objavljeni u nekoliko časopisa. Iako se broj znanstvenih i stručnih članaka iz te poddiscipline komparativne političke znanosti počeo

povećavati, ona je još uvijek *in statu nascendi*.

U nastavku analizom sadržaja članaka u znanstvenim časopisima koje objavljuje Fakultet političkih znanosti, prethodno uvrštenih u studije Bliskog istoka, želim utvrditi je li riječ o radovima koji se mogu smatrati komparativnima regionalnim ili tradicionalnima regionalnim studijama. Drugim riječima, cilj je utvrditi koliko se autora koristi teorijama i metodama komparativne političke znanosti, ali i drugih društvenih znanosti. I politološka disciplina međunarodnih odnosa pokazuje veliki

istraživački fokus za tu regiju te se i radovi iz te discipline mogu smatrati regionalnima komparativnim studijama. Taj je postupak tim opravdaniji ako se ima na umu da je danas sve teže razlikovati komparativnu od međunarodne politike zbog globalizacije i sve šire i dublje međuovisnosti različitih zemalja (Caramani 2013: 3). U tu analizu nije uključen stručni časopis *Političke analize*, a dodan je znanstveni časopis *Analiza Hrvatskog politološkog društva*. Analitički uzorak čine, dakle, članci objavljeni u četirima časopisima; *Politička misao*, *Analiza Hrvatskog politološkog društva*, *Političke perspektive* i *Europske studije*.

Komparativne regionalne studije Bliskoga istoka u *Političkoj misli*, *Analiza Hrvatskog politološkog društva*, *Političkim perspektivama* i *Europskim studijama*

U časopisu *Politička misao* objavljen je najveći broj članaka (13) koji pripadaju studijama Bliskoga istoka, što je i razumljivo jer je to najstariji politološki časopis u zemlji. U ostalima trima časopisima objavljeno je samo pet članaka. Treba jasno naznačiti da je riječ o člancima koji su objavljeni nakon 1990. To se razumije samo po sebi kada je riječ o *Analizi Hrvatskog politološkog društva*, *Političkim perspektivama* i *Europskim studijama* – časopisima koji su počeli izlaziti 2004, 2011. i 2015. *Politička misao* postoji pak od 1964, ali sam se ograničio samo na brojeve od 1990. Drugim riječima, analitički uzorak čine godišta i brojevi *Političke misli* od 1990, dok su u analitički uzorak uvrštena sva godišta i svi brojevi ostala tri časopisa. Članci su analizirani na temelju dvaju kriterija: jesu li u njima korištene teorije i metode političke znanosti ili nisu (Basedau i Köllner 2007). Ako su u člancima korištene politološke, posebice komparativne, teorije i metode, ubrojani su

u regionalne komparativne studije. Ako članci ne zadovoljava spomenute kriterije, uvršteni su u tradicionalne regionalne studije.

Posljednji uvršteni članak s područja studija Bliskoga istoka jest rad Ajle Čustović "Smrtna kazna za otpadništvo u islamu" (2020b) u kojemu autorica raspravlja o odnosu islama i liberalnog razumijevanja ljudskih prava, odnosno o odnosu između liberalne političke teorije i različitih pravaca islamske filozofske misli (tradicionalista, revivalista, zastupnika progresivne islamske misli). Budući da uspoređuje i praksu smrtno kazne u muslimanskim zemljama, ne bavi se samo regijom Bliskoga istoka nego islamskim svijetom uopće. Nadalje, autorica uspoređuje i dvije deklaracije o ljudskim pravima – Opću deklaraciju o ljudskim pravima i Deklaraciju o ljudskim pravima iz Kaira. Članak donekle zahvaća područje komparativnog prava, ali se u osnovi može uvrstiti u političke teorije, odnosno u povijest političkih ideja. To je osobito opravdano ako se ljudska prava ne shvate samo kao pravne nego i kao političke kategorije. Kako se članak temelji na političkim teorijama i ne služi se empirijskim istraživanjima, ubraja se u tradicionalne regionalne studije u širem smislu.

Havel je autor najviše samostalnih radova u analiziranim časopisima. U *Političkoj misli* objavio je članak "Kršćanski cionizam, nastanak i razvoj neočekivanoga političko-religijskog fenomena" (2013b) u kojemu razmatra ulogu kršćanskog cionizma u osnutku Države Izrael. Odbacuje tezu nekima autora da je to "američka izmišljotina" i daje iscrpan pregled povijesti i razvoja te političke ideje. Havelov članak svojom strukturom, sadržajem i argumentacijom pripada historiografskim studijama, povijesti političkih ideja i religije, odnosno može se uvrstiti u tradicionalne regionalne studije. Havelov (2016)

članak u *Europskim studijama* "Postosmanski Orijent: od fragmentacije do *asabijaha* s osvrtom na arapsko-izraelski sukob" također pripada tradicionalnim regionalnim studijama. Autor se u njemu bavi fragmentacijom arapskih političkih, vojnih i ideoloških aktera, koja je u određenoj mjeri, ali ne i isključivo, bila rezultat arapsko-izraelskih sukoba. Pokazuje i isprepletenost islama i politike kao važno obilježje Bliskoga istoka. Havel tretira Bliski istok kao cjelovitu regiju, bavi se historiografijom i poviješću političkih ideja regije, pa se može zaključiti kako i taj njegov članak pripada tradicionalnima regionalnim studijama. Havelov (2017) članak u *Analima Hrvatskog politološkog društva* "Komunikacijska kampanja Islamske države: *Dabiq* 2014-2015" ubraja se u studije Bliskog istoka, ali i u medijske studije. U njemu se uspoređuje komunikacijska kampanja Islamske države s komunikacijskim kampanjama Hamasa, Hezbolaha i Al Kaide na temelju analize sadržaja službenih glasila tih terorističkih organizacija. Taj je članak po prirodi uistinu komparativna studija u kojoj se autor služi i standardnom kvalitativnom metodom analize političkih tekstova – analizom sadržaja. Kako autor uspoređuje komunikacijske kampanje nekoliko terorističkih organizacija unutar regije Bliskog istoka, članak se ubraja u komparativne unutarregionalne studije Bliskoga istoka.

Zgurić je drugi najzastupljeniji autor u regionalnim studijama Bliskoga istoka u analiziranim časopisima, ali je od triju njegovih tekstova samo jedan samostalan. Zgurićev članak u *Političkoj misli* "Krize, građanski rat i slom konfesionalne demokracije u Libanonu" (2013c) mala je studija slučaja povijesti i razvoja konfesionalne konsocijacije u Libanonu. Studija slučaja tipična je strategija istraživanja kako u tradicionalnima tako i u komparativnima regionalnim

studijama, pri čemu valja imati na umu da je u studijama slučaja komparacija u biti implicitna. Autor koristi i teorijske modele konsocijacijske demokracije, ali empirijski ne testira hipotezu, pa je članak umnogome deskriptivan s naglašenijima historiografskim tonovima, pa se može uvrstiti u tradicionalne regionalne studije. U *Europskim studijama* Zgurić i dr. (2015) u članku *Comparison of Croatian Foreign Policy towards Latin America and the Middle East* uspoređuju vanjsku politiku Hrvatske prema regijama Latinske Amerike i Bliskoga istoka u dvama razdobljima: od 1991. do 2001. i od 2001. do 2012. Iako se autori ne bave, dakle, samo Bliskim istokom, članak je komparativna (kvantitativna) studija s velikim brojem slučajeva. Disciplinarno je najbliži komparativnim analizama vanjske politike, ali kako uspoređuje hrvatske vanjske politike prema dvjema regijama pripada i komparativnima biregionalnim studijama. Zgurić i Kos-Stanišić (2018) u *Političkim perspektivama* objavili su članak *The Transformation of Political Systems in North Africa and Central America: an Inter-Regional Comparison* u kojemu uspoređuju transformacije političkih sustava Sjeverne Afrike i Srednje Amerike. Autori koriste teorije transformacije političkih sustava i istraživački dizajn komparativne analize demokratskih procesa u dvjema regijama kako bi dokazali svoju tezu. Taj članak pripada komparativnima biregionalnim studijama. Ujedno, to je jedan od rijetkih tekstova koji se bavi Sjevernom Afrikom kao podregijom Bliskog istoka.

U istom je časopisu objavljen Žilovićev članak (2013) "Narod hoće da sruši režim: različite sudbine severnoafričkih režima tokom arapskih previranja 2010/2011". Autor u njemu objašnjava različite ishode prosvjeda u Tunisu, Egiptu, Alžiru i Libiji, koristeći se teorijama autoritarnih režima, odnosno

strategijama opstanka autoritarnih režima, te teorijama prosvjednih politika (*contentious politics*). Kako članak komparira ishode prosvjednih politika u četirima sjevernoafričkim zemljama, zasigurno pripada komparativnima unutarregionalnim studijama, budući da ima komparativnu perspektivu, a hipoteze dokazuje pomoću empirijske političke znanosti – studija najslićnijih slučajeva s različitim ishodima na ovisnoj varijabli.

Sve ostale radove u *Političkoj misli* objavili su autori kojima je to bio jedini članak o Bliskom istoku. Osrečki (2014) je publicirala članak "Novi mediji i 'Arapsko proljeće'" u kojemu koristi kritičku teoriju medija i tehnologije kako bi propitala vezu između novih medija i demokratskih ustanaka unutar Arapskog proljeća. Zaključila je kako novi mediji nisu bili uzrokom Arapskog proljeća. Do takva je zaključka došla tako što je u više država zahvaćenih Arapskim proljećem usporedila ulogu i utjecaj novih medija u prosvjednim aktivnostima (interneta, posebice društvenih mreža Facebook i Twitter, te satelitskih televizija poput Al Jazeera, Al Arabyje i Al Hurre). Članak očito pripada kako studijama demokratizacije tako i medijskim studijama, a budući da je pristup komparativan, može se svrstati i u komparativne unutarregionalne studije.

U članku "Trideset godina nakon revolucije: Iran u središtu svjetske politike" (2009) Jović suprotstavlja liberalizam kao univerzalističku ideologiju tradicionalizmu. Autor tvrdi kako je Iran prepreka globalnom širenju liberalne demokracije. Riječ je o studiji slučaja koja utilizira teorije međunarodnih odnosa, ali članak ima i komparativnu perspektivu, budući da uspoređuje politički sustav Irana, koji se zasniva na dualnima temeljima republikanizma i teokracije, s Kinom i četiri azijska tigra – Tajvanom, Singapurom, Južnom Korejom i Hong

Kongom – u kojima su politički sustavi također utemeljeni na dualnim načelima. Autor jasno povezuje unutarnji politički ustroj država s njihovim vanjskopoličkim djelovanjem. Iako je riječ o tekstu iz discipline međunarodnih odnosa, on se može uvrstiti i u komparativne regionalne studije.

Američki autor Mieczyslaw Boduszynski (2013) u članku *Comparing Western Democratic Leverage: From Tirana to Tripoli* analizira ulogu zapadnih vanjskih aktera, odnosno Europske unije, na demokratizaciju balkanskih zemalja i zemalja zahvaćenih Arapskim proljećem (posebice Tunis, Egipat i Libiju). Koristi se teorijama kompetitivnih autoritarnih režima i vanjskog utjecaja na demokratizaciju (politike kondicionalnosti Europske unije) pa rad, zbog komparacije dviju regija, ima jasnu komparativnu perspektivu i može se uvrstiti u komparativne biregionalne studije.

U radu *Transitional Justice in Tunisia: Negotiating Justice during Transition* (2012) američkog autora Christophera Lamonta i tuniske autorice Héle Boujneh primijenjen je teorijski pristup tranzicijske pravde kao jedan od važnih koncepata u literaturi o demokratizaciji, u studiji slučaja Tunisa. Autori pišu o tranzicijskoj pravdi u Tunisu nakon odlaska s vlasti Ben Alija, odnosno tranzicije u demokraciju. U radu je vidljiva i implicitna komparacija sa susjednima, ali i s drugim državama koje je zahvatilo Arapsko proljeće. Kao i u prethodnom slučaju, riječ je o jednome od vrlo rijetkih članaka koji se bave sjevernoafričkom podregijom ili nekom od zemalja u njoj. Članak se također može uvrstiti u komparativne unutarregionalne studije.

Mobilizing the Caliphate: ISIS and the Conflict in Iraq and Siriya (2015) još je jedan članak koji je napisao američki autor Cody Brown, koji živi i radi u Hrvatskoj. Brown (2015) u tekstu tvrdi

kako Islamska država istinski nije dio globalnog džihada nego rezultat sektaških previranja u Iraku i Siriji. On utilizira teorijske postavke "novog terorizma" i koristi se empirijskim podacima o dnevnim događajima, uspoređujući broj dnevnih terorističkih napada koje je počinila Islamska država u Siriji i Iraku kako bi dokazao svoju početnu tezu. I taj se članak zbog uporabe teorijskoga i metodološkog aparata empirijske političke znanosti može uvrstiti u komparativne unutarregionalne studije.

Anton Bebler, slovenski politolog, u radu *Turkey's Imperial Legacy and the Potential for Conflict in the Balkans* (2016) u *Političkoj misli* uspoređuje osmansko imperijalno naslijeđe na Balkanu s naslijeđem europskih kolonijalnih carstava, što radu daje komparativna obilježja. Ujedno, izrijeком pokazuje suvremenu meku moć Turske na Balkanu. Donekle se koristi historiografskim pristupom, ali zbog uporabe teorijskih koncepata iz međunarodnih odnosa (meka moć, imperijalizam, kolonijalizam, postkolonijalizam) te usporedbe više od jedne svjetske regije, rad se može svrstati u komparativne regionalne studije.

Athina Tzemprin i dr. (2015) u članku *The Middle East Cold War: Iran-Saudi Arabia and the Way Ahead* pišu o suparništvu Irana i Saudijske Arabije. Autori "kroz naočale" geopolitike i konstruktivističke teorije međunarodnih odnosa analiziraju uzroke sukoba tih dviju zemalja. Ujedno, analiziraju utjecaj tvrde i meke moći koje obje zemlje projiciraju na Bliski istok. Nadalje, povezuju unutarne političko ustrojstvo dviju zemalja s njihovim vanjskopolitičkim djelovanjem. I za taj članak se može ustvrditi kako pripada komparativnima unutarregionalnim studijama, budući da se uz teorijske pristupe međunarodnih odnosa služe i studijom slučaja kao standardnim dizajnom istraživanja u empirijskim društvenim znanostima, pa

tako i u međunarodnim odnosima i regionalnoj komparativistici.

Vedran Obućina (2015c) u članku *Social Populism and the Future of the Islamic Republic of Iran* povezuje koncepte socijalne pravde i populizma s unutar-njim političkim ustrojem Irana. Rad je studija slučaja socijalnih politika u Iranu, što komparaciju čini implicitnom. Kako je riječ o radu u kojemu su analizirane javne politike u Iranu, koje su "tradicionalan" predmet istraživanja i komparativnih javnih politika, a studije populizma trenutačno su jedan od glavnih trendova u komparativnoj političkoj znanosti, može se uvrstiti u komparativne unutarregionalne studije.

Posljednja dva članka pomalo su problematična iz perspektive njihove kategorizacije. Članak Miljenka Antića (2009) *Iraq War (2003-): Was it Morally Justified?* Pripada, u osnovi, disciplini međunarodnih odnosa. Koristeći teoriju pravednog rata, autor pokušava odgovoriti na pitanje je li rat u Iraku bio moralno opravdan. Piše o izvanjski nametnutoj demokraciji u Iraku na temelju vrlo jasnih argumenata. Iako je rad uglavnom teorijske prirode, autor se često referira na empirijske dokaze, najčešće dobivene anketama, kojima želi potkrijepiti svoju argumentaciju, što rad djelomice čini i empirijskim. On smatra da je prikazani unutar-nji politički ustroj Iraka bio razlogom američke intervencije, što je u skladu s teorijom demokratskog mira. Rad ima i eksplicitnu komparativnu komponentu, budući da autor uspoređuje američku intervenciju u Iraku s američkim vojnim djelovanjem na Balkanu. No u dokazivanju jednog dijela svojih tvrdnji na kraju se nekritički oslanja na djela Noama Chomskoga, čiji su radovi o vanjskoj politici Sjedinjenih Država ponajprije političko publicističko štivo, a ne znanstvena literatura, pa je autor upao u zamku vrijednosne pristranosti. Unatoč nedostacima, članak

Tablica 2. Broj članaka koji pripadaju tradicionalnima i komparativnima regionalnim studijama Bliskog istoka (1990-2020)

Časopisi	Tradicionalne regionalne studije	Komparativne regionalne studije
Politička misao	4	9
Anali Hrvatskog politološkog društva		1
Političke perspektive		2
Europske studije	1	1
Ukupan broj članaka	5	13

se ipak može ubrojiti u komparativne regionalne studije.

Posljednji analizirani članak "Pre-seljenje' i 'etničko čišćenje': Izrael i rat na Balkanu" Igor Primorac (2000: 12) počinje izjavom: "Od početka raspada Jugoslavije, sve su izraelske vlade zauzele prosrpski stav". Tu tvrdnju dokazuje uspoređujući stavove izraelskih medija i vlada od 1991. do 1998. Svoj glavni argument, odnosno ono što bismo mogli nazvati ovisnom varijablom, objašnjava poviješću Države Izrael, odnosno svojevrsnom neovisnom varijablom. No ne uspijeva potpuno povezati ovisnu i neovisnu varijablu. Nadalje, unatoč tome što je autor profesor filozofije, rad je uglavnom neteorijske prirode, a vrlo se uvjetno može svrstati u tradicionalne regionalne studije.

Članak Martinija i Taylor (2011) "Vojno nadziranje demokracije u Egiptu: Nastojanje vojske da kreira egipatsku budućnost" isključio sam iz analize. Iako je to rijedak tekst koji se bavi Egiptom, nije riječ o znanstvenom radu nego o članku preuzetom iz američkoga stručnog časopisa za međunarodnu politiku *Foreign Affairs*.

Zaključak

Mirjana Kasapović (2016b) opravdano je navela kako je, nasuprot političkoj i društvenim znanostima na Zapadu, u hrvatskoj političkoj znanosti izostala rasprava o teorijskima i metodološkim

pretpostavkama i dosezima studija Bliskog istoka. Ovaj rad, makar djelomice, nastoji nadoknaditi taj nedostatak. Analiza časopisa društvenih i humanističkih znanosti Republike Hrvatske pokazala je kako su studije Bliskoga istoka tek u povojima. U hrvatskima znanstvenim i stručnim časopisima, u razmjerno dugom razdoblju od 1990. do 2020, objavljeno je 75 članaka o toj regiji, dok je o podregiji Sjeverne Afrike publicirano samo 11 članaka. Od tih 75 članaka, jednu trećinu čine stručni radovi. Najveći broj znanstvenih članaka o Bliskom istoku (13) objavljen je u *Političkoj misli*, dok je u ostalima analiziranim znanstvenim časopisima, kojima je izdavač ili suizdavač Fakultet političkih znanosti, objavljeno samo pet članaka. Sve radove napisao je uzak krug autora, među kojima ima i "izletnika" koji su napisali samo po jedan rad. Znanstveno izučavanje Sjeverne Afrike gotovo je posve zanemarivo. To navodi na misao da ta regija pobuđuje slab interes hrvatskih političkih i društvenih znanstvenika, što je doista čudno s obzirom na to koliko je važna u međunarodnoj politici i koliko se "povijesti" svaki dan stvara u njoj. To čudi još više ako se ima u vidu koliko na Hrvatsku utječu bliskoistočni problemi, kakva je, primjerice, bila velika izbjeglička kriza 2015. No pomak je svakako napravljen. Ne smije se zaboraviti kako je hrvatska politička znanost velik zaočret napravila devedesetih godina prošlog stoljeća napustivši "marksističku

politologiju", čime je značajno proširen "katalog" istraživačkih tema kojima su se, poglavito mlađi, istraživači počeli baviti. Demokratske promjene pratile su institucionalne promjene na Fakultetu političkih znanosti, a institucionalne promjene ukorak su pratile i promjene u istraživačkim interesima. Tako se počela razvijati i komparativna politička znanost, a s njom i komparativne regionalne studije. Prve komparativne regionalne studije bavile su se proučavanjem Srednje, Istočne i Jugoistočne Europe, dok su regionalne studije Latinske Amerike i Bliskoga istoka slijedile poslije njih (Kasapović 2007; Grdešić 2007).

I studije međunarodnih odnosa doživjele su promjene devedesetih godina prošlog stoljeća. Novi je istraživački fokus na početku bio poglavito na NATO-u i Europskoj uniji, što se opet djelomice može objasniti političkim razlozima – željom Hrvatske da uđe u članstvo tih organizacija i zajednica. Istraživači međunarodnih odnosa u prvome i drugom desetljeću 21. stoljeća širili su svoj interes na sve više istraživačkih tema, tako da se s vremenom može očekivati i veće istraživačko fokusiranje na Bliski istok. Ipak čudi što do toga nije došlo ranije, posebice ako se uzmu u obzir napad Al Kaide na Sjedinjene Države 11. rujna 2001. i ratovi na Bliskom istoku koji su uslijedili kao izravna posljedica tog napada. No da parafraziram Grdešića (2007: 129): možda je najveći problem to što politologa ipak ima malo i što su moraju ograničiti svoje istraživačke interese, pa zapravo ne čudi kako se Bliskim istokom dosad bavio vrlo mali broj politologa, koji su se za tu regiju i specijalizirali.

Kvalitativnom analizom članaka objavljenih u četirima politološkim časopisima ustanovljeno je da su komparativne regionalne studije znatno zastupljenije od tradicionalnih regionalnih studija. Uglavnom je riječ o unutarregionalnim

i biregionalnim studijama, dok su međuregionalne studije iznimke. Time se ne umanjuju značenje i kvaliteta tradicionalnih regionalnih studija. Dapače, neki radovi iz toga korpusa kvalitetom značajno zasjenjuju radove koji su uvršteni u komparativne regionalne studije. Cilj ovoga rada nije dijeliti metodološki i teorijski rafinirane "društvenjake" od neteorijskih "humanista" i "orijentalista",⁵ što se često čini u zapadnima društvenim i humanističkim znanostima, posebice zato što se ovom disciplinom u Hrvatskoj sustavno bavi tako malo znanstvenika. Cilj je ovoga rada dati doprinos analizi stanja jedne znanstvene discipline u Hrvatskoj. Nije nevažno ni to što je od 18 analiziranih radova devet objavljeno na engleskom jeziku,⁶ što uvelike pridonosi boljoj međunarodnoj vidljivosti i internacionalizaciji znanstvene discipline.

⁵ Havel (2010, 2015c) navodi kako je objava poznatog djela *Orijentalizam* Edwarda Saïda na neki način negativno utjecala na studije orijentalistike na Zapadu: "*Orijentalistika* je postala pogrdna, a *orijentalist* uvreda" (Havel 2015c: 74). Navodi i kako je srednjostrujaška orijentalistika, koja je uslijedila nakon objave Saïdove knjige, svojom islamskom apologetikom i kulturom političke korektnosti uspjela istisnuti na znanstvenim metodama temeljenu znanost (76). Prema njegovu mišljenju, tri su temeljna problema s kojima se suočava suvremena srednjostrujaška orijentalistika: (a) izvankontekstna komparacija, (b) apologetska selektivnost i (c) nekritičko prihvaćanje islamske historiografije (Havel 2010). Slične probleme u zapadnoj orijentalistici i bliskoistočnim studijama, makar što se tiče političke korektnosti i islamske apologetike, analizirao je i Bassam Tibi (2009, 2012, 2013). U drugu ruku, kako hrvatska orijentalistika nije pratila znanstvene trendove na Zapadu (Havel 2015: 74-75), nije naslijedila ni njezine probleme.

⁶ Neki su hrvatski autori članke o bliskoistočnim temama objavili u uglednima inozemnim časopisima (Zgurić 2012b; Havel 2014, 2015d).

Treba spomenuti i to da je stanje studija Bliskoga istoka u Hrvatskoj mnogo bolje od stanja studija drugih velikih regija. Latinskom Amerikom sustavno se u Hrvatskoj bavi samo jedna politička znanstvenica. Ruske studije, kao i studije drugih europskih zemalja, bolje su razvijene, što je razumljivo s obzirom na zemljopisni položaj, povijest i politiku Hrvatske. Analizu američkih studija tek treba napraviti, dok je proučavanje Afrike i Azije krajnje deficitarno. To je svakako potrebno promijeniti ako se uzmu u obzir gospodarska snaga i međunarodni utjecaj nekih država iz tih makroregija. Publiciranje radova iz neke discipline nužan je uvjet stvaranja novih nastavnih predmeta/kolegija, čime se širi ponuda

hrvatskih akademskih institucija domaćima i stranim studentima. Naposljetku, regionalne ekspertize mogu pomoći i tvorcima hrvatske vanjske i sigurnosne politike. Kako je ovaj članak fokusiran isključivo na Hrvatsku, tek predstoji istraživanje stanja regionalnih studija, posebice studija Bliskoga istoka, u drugim državama Jugoistočne Europe, poput Bosne i Hercegovine i Srbije, kako bi se u komparativnoj perspektivi mogli donijeti zaključci o tome koliko su regionalne studije Bliskoga istoka u Hrvatskoj napredovale. Također, potrebno je napraviti i opsežniju analizu razvijenosti studija drugih regija u hrvatskoj političkoj znanosti.

Literatura

- Adib-Moghaddam, Arshin. 2006. *The International Politics of the Persian Gulf: A cultural genealogy*. London i New York: Routledge.
- Ajlec, Kornelija. 2014. Egipatska vlada i rješavanje izbjegličke problematike tijekom Drugog svjetskog rata. *Časopis za suvremenu povijest*. (46) 2: 295-318.
- Al Machriki, Ismail. 1987. *Socijalistička arapska BAAS partija – istorija i razvoj: od osnivanja do XI Panarapskog kongresa* (neobjavljena doktorska disertacija). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Andonov, Oliver i dr. 2014. Fenomen stranih boraca u Siriji i možebitne posljedice za Europu. *Međunarodne studije*. (14) 1: 43-62.
- Antić, Miljenko. 2009. Iraq War (2003-): Was it Morally Justified? *Politička misao*. (46) 1: 88-113.
- Basedau, Matthias, Köllner, Patrick. 2007. Area Studies, Comparative Area Studies, and the Study of Politics: Context, Substance, and Methodological Challenges. *Zeitschrift für vergleichende Politikwissenschaft*. (1) 1: 105-124. DOI: 10.1007/s12286-007-0009-3
- Bebler, Anton. 2012. The European Union, NATO, and the "Arab Spring". *Croatian International Relations Review*. (18) 66: 103-114.
- Bebler, Anton. 2016. Turkey's Imperial Legacy and the Potential for Conflict in the Balkans. *Politička misao*. (53) 4: 159-173.
- Bekić, Janko. 2015. Turska duboka država: *stay behind* mreža koja je nadživjela hladni rat. *Političke analize*. (6) 23: 44-47.
- Bilandžić, Mirko. 2008. Islamske oružane organizacije i islamizam na primjeru Bliskog istoka. *Revija za sociologiju*. (39) 4: 307-330.
- Blagojević, Jelisaveta. 2016. Jemen pet godina od početka arapskog proljeća: država ili teritorij siromaštva i konflikta? *Političke analize*. (7) 28: 18-22.
- Boban, Davor. 2011. *Polupredsjednički sustavi Rusije i Poljske*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Boban, Davor, Cipek, Tihomir. 2017. *Politički sustav Rusije*. Zagreb i Sarajevo: Plejada i University Press.
- Brljavac, Bedrudin. 2011. U stilu velikih sila: turski ulazak u Europsku Uniju kroz balkanska vrata. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*. (48) 3: 521-531.
- Brown, Cody M. 2015. Mobilizing the Caliphate: ISIS and the Conflict in Iraq and Siriya. *Politička misao*. (52) 4-5: 203-214.
- Budimir, Zdravko. 2015. Genocid nad Armencima: prvi moderni genocid. *Političke analize*. (6) 21: 22-26.
- Caramani, Daniele. 2013. Uvod u komparativnu politiku. U: Caramani, Daniele (ur.). *Komparativna politika*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, str. 1-19
- Cook, Steven A. 2007. *Ruling but not Governing: The Military and Political Development in Egypt, Algeria, and Turkey*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Cvrtila, Vlatko. 2011. Bliski istok – izvanredno stanje u izvanrednom stanju. *Političke analize*. (2) 6: 42-46.
- Cvrtila, Vlatko. 2012. Sirija i Libija: što ih povezuje, a što dijeli? *Političke analize*. (3) 12: 48-54.
- Cvrtila, Vlatko. 2016. Sirija. U: Kasapović, Mirjana. (ur.). *Bliski istok. Politika i povijest*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, str. 313-352.
- Čustović, Ajla. 2020a. *Islam i ljudska prava: problem kompatibilnosti i teorija otvorene razmjene* (neobjavljena

- doktorska disertacija). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Čustović, Ajla. 2020b. Smrtna kazna za otpadništvo u islamu. *Politička misao*. (57) 1: 127-149. <https://doi.org/10.20901/pm.57.1.06>
- Dolenec, Danijela. 2016. Problemi demokratske transformacije na Bliskom istoku. Usporedba 1989. i 2011. U: Kasapović, Mirjana. (ur.). *Bliski istok. Politika i povijest*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, str. 375-396.
- Ffzg.unizg.hr. 2020a. Katedra za turkologiju. <http://www.ffzg.unizg.hr/turkolog/> (pristupljeno 7. rujna 2020).
- Ffzg.unizg.hr, 2020b. Katedra za judaistiku. <http://www.ffzg.unizg.hr/judaistika/> (pristupljeno 6. listopada 2020).
- Fpzig.unizg.hr. 2020. Studijski programi. <https://www.fpzig.unizg.hr/studiji> (pristupljeno 14. rujna 2020).
- Giba, Marijana. 2017. Posthladnoratovska diplomacija prinude – Balkanski ratovi i "odmetnute države": Bosna, Kosovo, Afganistan i Irak. *Međunarodne studije*. (17) 1-2: 11-36.
- Giba, Marijana. 2018. Diplomacija prinude protiv Libije: od Reganove protuterorističke strategije do savezničkih napora u svrgavanju Gadafijsa. *Međunarodne studije*. (18) 1-2: 33-48.
- Grdešić, Ivan. 2007. Razvoj političke znanosti i demokratska tranzicija u Hrvatskoj. U: Kasapović, Mirjana (ur.). *Izlazak iz množine? Stanje hrvatske političke znanosti*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, str. 121-135.
- Haddad, Simon. 2001. Kurdi u Turskoj: kontekst i sadašnji status. *Migracijske i etničke teme* (17) 1-2: 87-102.
- Havel, Boris. 2010. Zapadna orijentalistika: povijest i teologija s političkom misijom. Uvod u kritičku analizu srednjestrujaške zapadne orijentalistike. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*. (42) 1: 425-443.
- Havel, Boris. 2011. Izrael i palestinska država u previranjima u islamskom svijetu. *Političke analize*. (2) 6: 47-52.
- Havel, Boris. 2012. *Religijski čimbenici Arapsko-izraelskog sukoba* (neobjavljena doktorska disertacija) Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Havel, Boris. 2013a. *Arapsko-izraelski sukob: religija, politika i povijest Svete zemlje*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Havel, Boris. 2013b. Kršćanski cionizam: nastanak i razvoj neočekivanog političko-religijskog fenomena. *Politička misao*. (50) 1 129-154.
- Havel, Boris. 2013c. Sekularizam i nastanak Države Izrael. *Političke analize*. (4) 15: 12-18.
- Havel, Boris. 2014. Haj Amin al-Husseini: Herald of Religious Anti-Judaism in the Contemporary Islamic World. *The Journal of the Middle East and Africa*. (5) 3: 221-243. <http://dx.doi.org/10.1080/21520844.2014.966232>.
- Havel, Boris. 2015a. *Pregled povijesti Izraela od Abrahama do moderne države*. Zagreb: Antibarbarus.
- Havel, Boris. 2015b. Islamska država nije samo "takozvana": političkovjerska propaganda i pitanje autentičnosti kalifata. *Političke analize*. (6) 22: 27-35.
- Havel, Boris. 2015c. *Orijentalistika unplugged*. *Europski glasnik*. (20) 20: 67-77.
- Havel, Boris. 2015d. Hajj Amin Hussein's Anti-Semitic Legacy. *Middle East Journal*. (22) 3: 1-11.
- Havel, Boris. 2016a. Postosmanski orijent: od fragmentacije do *asabijaha* s osvrtom na arapsko-izraelski sukob. *Europske studije*. (2) 3-4: 49-82.
- Havel, Boris. 2016b. Izrael. U: Kasapović, Mirjana. (ur.). *Bliski istok. Politika i povijest*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, str. 109-175.
- Havel, Boris. 2017. Komunikacijska kampanja Islamske države: *Dabiq* 2014-2015. *Analiza Hrvatskog poli-*

- tološkog društva*. (14) 1: 2015-233. DOI: 10.20901/an.14.10
- Havel, Boris. 2019. Bar Kohba i Drugi židovski ustanak – Povijesni izvori: rimski, židovski, kršćanski i materijalni. *Obnovljeni život*. (74) 4: 479-499. <https://doi.org/10.31337/oz.74.4.3>.
- Havel, Boris. 2020. Aspekti razvoja židovske političke mesijanske misli nakon Bar Kohbina ustanka. *Obnovljeni život*. (75) 2: 215-227. <https://doi.org/10.31337/oz.75.2.5>.
- Ištaković, Ana. 2012. *Politika susjedstva Europske unije prema Bliskom istoku* (neobjavljena doktorska disertacija). Fakultet političkih znanosti.
- Jevtić, Miroljub. 1990. Politički sistem Irana i prava čovjeka. *Politička misao*. (27) 4: 84-91.
- Jović, Dejan. 2009. Trideset godina nakon revolucije: Iran u središtu svjetske politike. *Politička misao*. (46) 1: 59-87.
- Jović, Dejan. 2010. Nova turska vanjska politika i pitanje Bosne i Hercegovine. *Političke analize* (1) 1: 30-3.
- Jović, Dejan. 2016. Turska. U: Kasapović, Mirjana. (ur.). *Bliski istok. Politika i povijest*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, str. 353-372.
- Kalinić, Pavle. 2012. *Politika administracije Georga W. Busha i islamski terorizam* (neobjavljena doktorska disertacija). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Kalinić, Pavle. 2013. Ishodišne točke političkog islama. *Polemos*. (16) 31: 97-114.
- Kalinić, Pavle. 2015. *Sekularni korijeni modernog islamizma: Palestina, Irak, Afganistan*. Zagreb: Profil.
- Kasapović, Mirjana. 2007. Izlazak iz množine? Kraj unutarnje institucionalne kolonizacije hrvatske političke znanosti? U: Kasapović, Mirjana (ur.). *Izlazak iz množine? Stanje hrvatske političke znanosti*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, str. 7-95.
- Kasapović, Mirjana. 2008. Izravni izbori premijera: slom izraelskog eksperimenta. *Društvena istraživanja*. (17) 6: 1071-1087.
- Kasapović, Mirjana. 2009. Predizbori u izraelskim strankama. *Međunarodne studije*. (9) 4: 5-17.
- Kasapović, Mirjana. 2010a. *Politički sustav i politika Izraela*. Zagreb: Politička kultura.
- Kasapović, Mirjana. 2010b. Bliski ili Srednji istok? *Političke analize*. (1) 4: 57-58.
- Kasapović, Mirjana. 2014. Što je Levant? *Političke analize*. (5) 19: 54-57.
- Kasapović, Mirjana, Dolenec, Danijela, Nikić Čakar, Dario. 2014. Komparativna politika u *Političkoj misli* od 1964. do 2013. *Politička misao*. (51) 1: 83-108.
- Kasapović, Mirjana. (ur.). 2016a. *Bliski istok. Politika i povijest*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Kasapović, Mirjana. 2016b. Predgovor. U: Kasapović, Mirjana (ur.). *Bliski istok. Politika i povijest*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, str. xi-xv.
- Kasapović, Mirjana. 2016c. Libanon. U: Kasapović, Mirjana. (ur.). *Bliski istok. Politika i povijest*, str. 219-260.
- Kasapović, Mirjana. 2016d. Palestina. U: Kasapović, Mirjana. (ur.). *Bliski istok. Politika i povijest*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, str. 261-311.
- Kelmendi, Sali. 2012. *Ciparsko pitanje: preduvjet stabilnosti grčko-turskih odnosa i odnosa na istočnom Mediteranu* (neobjavljena doktorska disertacija). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- King, Stephen J. 2009. *The New Authoritarianism in the Middle East and North Africa*. Bloomington i Indianapolis: Indiana University Press.

- Kos-Stanišić Lidija. 2009. *Latinska Amerika. Povijest i politika*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Kos-Stanišić, Lidija. 2010. *Latinska Amerika i suvremeni svijet*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Kostiner, Joseph. 2009. *Conflict and Cooperation in the Gulf Region*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Kulenović, Tarik. 2006. *Politički islam i transformacija muslimanskog društva* (neobjavljena doktorska disertacija). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Kulenović, Tarik. 2008. *Politički islam: osnovni pojmovi, autori i skupine jednog modernog političkog poretka*. Zagreb: V.B.Z.
- Lamont, Christopher K. 2016. Libija nakon Gadafija: obnova propale države? *Političke analize* (7) 28: 3-6.
- Lamont, Christopher K., Boujneh, Hélé. 2012. Transitional Justice in Tunisia: Negotiating Justice during Transition. *Politička misao*. (49) 5: 32-49.
- Lendić, Tomislav. 2012. *Komparativna analiza utjecaja geografskoga faktora na vanjskopolitičku strategiju SAD-a prema Turskoj* (neobjavljena doktorska disertacija). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Leszek, Dziegel. 1994. Kurdi danas: između lokalne, regionalne i nacionalne identifikacije. *Studia ethnologica Croatica*. (6) 1: 105-117.
- Leupold, David. 2015. Dekodiranje narativa mržnje: armenski i turski nacionalni mitovi kao putevi prema 1915. godini. *Političke analize*. (6) 21 27-32.
- Lodgaard, Sverre. 2007. Iran's Nuclear Programme. *Croatian International Relations Review*. (12) 42-43: 21-34.
- Lucic, Ante. 2009. Hezbollah: an Iranian project? *National security and the future*. (10) 1: 77-88.
- Lulić Grozdanoski, Natali. 2015. Razvojna suradnja na Bliskom istoku: preduvjeti, izazovi i mogućnosti za izgradnju razvojnog partnerstva. *Političke analize* (6) 23: 36-43.
- Majzoub, Emina El. 2016. Jordan. U: Kasapović, Mirjana. (ur.). *Bliski istok. Politika i povijest*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, str. 177-218.
- Martini, Jeff, Taylor, Julie. 2011. Vojno nadziranje demokracije u Egiptu: Nastojanje vojske da kreira egipatsku budućnost. *Politička misao*. (48) 4: 61-70.
- Matić, Davorka, Bilandžić, Mirko. 2010. Politički islam i mogućnosti demokratizacije arapskog svijeta: slučaj Egipta. *Polemos*. (13) 26: 33-57.
- Matić, Davorka. 2008. Islam i politika: prilog raspravi o uzrocima demokratskog deficita na Bliskom istoku. *Revija za sociologiju*. (39) 4: 283-305.
- Matić, Davorka. 2011. Islamski pokret u arapskom svijetu: uzroci, teme i politički značaj. *Socijalna ekologija*. (20) 1: 31-54.
- Matić, Davorka. 2018. Arapski nacionalizam: uspon, slom i posljedice jedne ideologije. *Revija za sociologiju*. (48) 2: 177-207. DOI: 10.5613/rzs.48.2.3
- Muharemi, Amir. 2012. *Turska: uvod u povijest, unutarnju i vanjsku politiku*. Zagreb: Novi liber.
- Musladin, Marijana. 2012. Mediation of the European Union in the Middle East Peace Process. *Croatian International Relations Review*. (18) 67: 51-73.
- Naumescu, Valentin. 2017. Stability, Ambiguity and Change in the Discourses of NATO allies in the Black Sea Region: The Cases of Romania, Bulgaria and Turkey. *Croatian International Relations Review*. (23) 80: 187-209. DOI: 10.1515/cirr-2017-0025
- Obućina, Vedran. 2010. Pravi vladar Irana pred teškim izazovima. *Političke analize*. (1) 2: 39-42.

- Obućina, Vedran. 2015a. Zašto Islamska država ipak jest takozvana: odgovor na tekst Borisa Havela. *Političke analize*. (6) 23: 48-52.
- Obućina, Vedran. 2015b. Turska politika prema Cipru. *Političke analize*. (6) 22: 22-26.
- Obućina, Vedran. 2015c. Social Populism and the Future of the Islamic Republic of Iran. *Politička misao*. (52) 4-5: 163-186.
- Obućina, Vedran. 2017. *Politički sustav Islamske Republike Iran*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Ogorec, Marinko. 2008. *Putinova Rusija – Novi uspon stare vojne sile*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Osrečki, Albina. 2014. Novi mediji i "Arapsko proljeće". *Politička misao*. (51) 3: 101-122.
- Osrečki, Albina. 2016. *Vanjsko djelovanje Europske unije: nekonzistentnost političkog procesa i nekoherentnost ciljeva na primjeru Mediteranske regije* (neobjavljena doktorska disertacija). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Picula, Boško. 2008. Redefining the Middle East: An Intra-conflict and Inter-continental Region. *Croatian International Relations Review*. (14) 50-51: 7-18.
- Picula, Boško. 2011. Novi val priznanja palestinske države. *Političke analize*. (2) 5: 11-15.
- Picula, Boško. 2012a. *Intrakonfliktni izbori na Bliskom istoku: demokratsko konstituiranje vlasti unutar oružanih sukoba u Afganistanu, Iraku i Palestinskoj samoupravi* (neobjavljena doktorska disertacija). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Picula, Boško. 2012b. Božja stranka na čelu Libanona – od rata do vlasti. *Političke analize*. (3) 11: 30-36.
- Picula, Boško. 2013. Izbor novog predsjednika ili nove politike? *Političke analize*. (4) 16: 49-54.
- Picula, Boško. 2016a. Iračka zima između demokracije i građanskog rata. *Političke analize*. (7) 28: 7-11.
- Picula, Boško. 2016b. Irak. U: Kasapović, Mirjana. (ur.). *Bliski istok. Politika i povijest*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, str. 85-107.
- Plevnik, Jasna i dr. 2013. *Kina na Balkanu*. Zagreb: Plejada.
- Primorac, Igor. 2000. "Preseljenje" i "etničko čišćenje": Izrael i rat na Balkanu. *Politička misao*. (37) 2: 12-23.
- Rašidagić, Ešref K., Hesova, Zora. 2020. Development of Turkish Foreign Policy Towards the Western Balkans with Focus on Bosnia and Herzegovina. *Croatian International Relations Review* (26) 86: 96-129. DOI: 10.37173/cirr.26.86.4
- Ricchiardy, Sherry. 2007. Irak: najsmrtonosniji istraživački zadatak. *MediAnali*. (1) 1: 73-81.
- Sorenson, Kenneth. 1989. *The 1979 Iranian revolution: searching for the primary cause* (neobjavljena doktorska disertacija). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Švob, Melita. 1995. Migracije i promjene u židovskoj populaciji. *Migracijske i etničke teme*. (11) 3-4: 231-289.
- Švob, Melita. 1997. Židovi Hrvatske i Izrael: osvrt. *Migracijske i etničke teme*. (13) 4: 363-392.
- Tessler, Mark i dr. 1999. Introduction: the Area Studies Controversy. U: Tessler, Mark i dr. (ur.). *Area Studies and Social Science: Strategies for Understanding Middle East Politics*. Bloomington i Indianapolis: Indiana University Press, str. vii-xxi.
- Teti, Andrea. 2007. Bridging the Gap: IR, Middle East Studies and the Disciplinary Politics of the Area Studies

- Controversy. *European Journal of International Relations*. (13) 1: 117-145. DOI: 10.1177/1354066107074291
- Tibi, Bassam. 2009. Islamism and Democracy: On the Compatibility of Institutional Islamism and the Political Culture of Democracy. *Totalitarian Movements and Political Religions*. (10) 2: 135-164. <https://doi.org/10.1080/14690760903192073>.
- Tibi, Bassam. 2012. *Islamism and Islam*. New Haven i London: Yale University Press.
- Tibi, Bassam. 2013. *The Shari'a State: Arab Spring and Democratization*. London i New York: Routledge.
- Tomanić Trivundžija, Ilija. 2004. Delov pogled na istok: uokvirene slike Iračkog rata. *Medijska istraživanja*. (10) 2: 83-98.
- Tomorad, Mladen. 2020. *Egipat u Hrvatskoj: hrvatska fascinacija staroegipatskom kulturom*. Zagreb: Fakultet Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu.
- Tzemprin, Athina i dr. 2015 The Middle East Cold War: Iran-Saudi Arabia and the Way Ahead. *Politička misao*. (52) 4-5: 187-202.
- Vukas, Stjepan. 2013. Izrael – židovska i demokratska država. *Međunarodne studije*. (12) 3-4: 77-94.
- Yumitro, Gonda, Estriani, Heavy N. 2017. The Quo Vadis of Democratization in Post-Egypt Arab Spring. *Croatian International Relations Review*. (23) 79: 157-188. DOI: 10.1515/cirr-2017-0018
- Zgurić, Borna. 2012a. Alžirsko proljeće, građanski rat i status quo. *Političke analize*. (3) 12: 55-60.
- Zgurić, Borna. 2012b. Challenges for democracy in countries affected by the 'Arab Spring'. *Islam and Christian-Muslim Relations*. (23) 4: 417-434. <https://doi.org/10.1080/09596410.2012.712455>.
- Zgurić, Borna. 2013a. Taksim nije Tahrir – uzroci masovnih prosvjeda u Turskoj i Egiptu. *Političke analize*. (4) 16: 55-60.
- Zgurić, Borna. 2013b. Teorija "demokratskog mira": put prema građanskom ratu: studija slučaja Iraka. *Suvremene teme*. (6) 1: 28-43.
- Zgurić, Borna. 2013c. Krize, građanski rat i slom konfesionalne demokracije u Libanonu. *Politička misao*. (50) 3: 102-125.
- Zgurić, Borna i dr. 2015. Comparison of Croatian Foreign Policy towards Latin America and the Middle East. *Europske studije*. (1) 1: 5-32.
- Zgurić, Borna. 2016. Egipat. U: Kasapović, Mirjana. (ur.). *Bliski istok. Politika i povijest*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, str. 49-84.
- Zgurić, Borna, Kost-Stanišić, Lidija. 2018. The Transformation of Political Systems in North Africa and Central America: an Inter-Regional Comparison. *Političke perspektive*. (8) 1-2: 7-39. DOI: 10.20901/ pp. 8.1-2.01
- Zgurić, Borna. 2019. *Komparativna analiza transformacija političkih sustava Tunisa, Egipta i Alžira* (neobjavljena doktorska disertacija). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Žanko, Goran. 2012. *Sigurnost i suradnja na Mediteranu nakon hladnog rata* (neobjavljena doktorska disertacija). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Žilović, Marko. 2013. Narod hoće da sruši režim: različite sudbine severnoafričkih režima tokom arapskih previranja 2010/2011. *Političke perspektive*. (3) 2: 77-101.

Comparative Studies of the Middle East in Croatia: State of the Discipline

Summary Based on a quantitative analysis of content of scientific and professional journals on the central portal of scientific journals in the Republic of Croatia (Hrčak), the author provides insight into a branch of regional comparative politics studying the Middle East. He found that 75 scientific and professional papers on the Middle East have been published, only 11 of which dealing with North African countries. This serves to show that the mentioned sub-region of the Middle East is highly underrepresented in Croatian scientific and professional literature. Furthermore, of the 75 articles on the Middle East, 25 are professional papers. The largest number of scientific papers on the Middle East (13) was published in the *Politička misao* journal, while only 5 papers were published in other scientific journals whose publisher or co-publisher is the Faculty of Political Science. Finally, qualitative analysis of articles from four journals published or co-published by the Faculty of Political Science has shown that comparative regional studies are far more common than traditional regional ones.

Key words Croatian political science, comparative politics, regional studies, studies of the Middle East

RECENZIJE
BOOK REVIEWS

SEDAM TIPOVA ATEIZMA

John Gray

TIMpress, Zagreb, 2020.

John Gray, britanski politički mislilac i teoretičar, poznat je hrvatskoj znanstvenoj i strukovnoj javnosti otkako je objavljen hrvatski prijevod njegove knjige *Liberalizam* (Politička kultura, Zagreb, 1999), koja je postala nezaobilaznom u razumijevanju povijesno-filozofskog razvoja liberalizma kao političke teorije utkane u modernitet i teško razdvojive od njega. Nekoliko godina kasnije prevedena je njegova knjiga *Lažna zora: iluzije globalnog kapitalizma* (Masmedia, Zagreb, 2002), sugerirajući već svojim naslovom da Gray želi razoriti narativ o trijumfu liberalizma i kapitalizma, napose popularan nakon Fukuyamine dosjetke o kraju povijesti urušavanjem "Istočnog bloka", odnosno socijalističkih političkih i društvenih poredaka. Nasuprot Fukuyamini trijumfalizmu i s nekoliko godina odmaka, Gray detektira novi postliberalni svijet u kojemu raste politička entropija, opisujući posljedice divljeg kapitalizma u tranzicijskim društvima i nestabilnost globalnog kapitalizma, te gotovo proričući veliku ekonomsku krizu koja se dogodila ni desetljeće poslije.

Sedam tipova ateizma prvi je prijevod neke Grayove knjige na hrvatski jezik nakon gotovo dva desetljeća. Riječ je o posljednjoj u nizu njegovih knjiga koje su se u međuvremenu pojavile i koje su, makar neke od njih, također zaslužile da budu prevedene s obzirom na provokativnost i relevantnost autora. Najnovija knjiga zasigurno je i najsustavniji Grayev pristup jednoj temi u njegovu

recentnom opusu. No može se steći dojam da autor više od četvrt stoljeća piše jednu knjigu! S jedne strane, *Sedam tipova ateizma* izrazito je originalna kratka studija koja problematizira pitanje vjerovanja, a s druge strane ona je zaočružena cjelina Grayeva stalnog napora da rastoči "prosvjetiteljski projekt", ovaj puta kroz filozofsko promišljanje ateizma. U tom smislu, riječ je o knjizi koja će biti nezaobilazan kratak priručnik u promišljanju filozofskih i političkih ideja moderniteta, znanosti i napretku, kao i u teološkima i sekularnim raspravama o ateizmu. Grayeva je temeljna polazišna premisa prokazati "prosvjetiteljski projekt", sekularnu vjeru koja je i nadalje punokrvna vjera u ateističkom ruhu. Nevjerovanje ne počinje više propitivanjem religije, nego propitivanjem modernističke sekularne vjere o moralnom napretku čovječanstva kao sastavnom dijelu prosvjetiteljskoga meliorističkog mita – o kojemu je autor već raspravljao kroz različite prizme u *Liberalisms, Enlightenment's Wake* ili *Heresis: Against Progress and Other Illusions* – te propitivanjem slijepe vjere u mogućnost racionalnog konsenzusa, odnosno prihvaćanjem postliberalnog projekta koji odbacuje liberalni celofan ispod kojega se kriju duhovi judeo-kršćanske vjere u univerzalne vrijednosti (kao što to autor artikulira u *Post-liberalism* i *Two Faces of Liberalism*). Za Graya, revolucionarne moderne političke religije jesu liberalizam i komunizam – dva lica iste prosvjetiteljske vjere u napredak, egalitarizam i univerzalnu civilizaciju. Antiliberalno

razumijevanje svijeta, kao kod komunisti, stoga ne isključuje zajedničku prosvjetiteljsku vjeru u napredak, koju je Schmitt prije gotovo stotinjak godina provokativno naveo kao isti ideal kako američkog poduzetnika tako i Lenjina – ideal elektrificirane zemlje! Prema Grayu, čak i protuprosvjetiteljske ideologije, poput nacizma i islamskog fundamentalizma, preuzimaju prosvjetiteljsku znanost i tehnologiju kao dio pozitivističke grane prosvjetiteljske vjere koju nasljeđuju od Saint-Simona i Comtea, a oni pak od Marquisa de Condorceta (*Al Qaeda and what it means to be modern*).

U *Sedam tipova ateizma* Gray zapravo pravi sintezu najrazličitijih pristupa pitanju vjere u poboljšanje čovjeka i skepticizma prema navedenoj vjeri, proširujući kritiku prosvjetiteljskog projekta i na predmoderne autore. No glavna Grayeva oštrica ostaje uperena na modernu, na načine na koji su moderni autori nastojali konstruirati alternativni ateistički univerzum na Zemlji, koji se zapravo pokazao implicitno teističkim, a ne ateističkim narativom. Gray uvodno izriče tvrdnju da je suvremeni "ateizam bijeg iz bezbožnog svijeta" u kojemu je vjeru "u božansku providnost" zamijenila vjera u napredak čovječanstva (7). Stoga u uvodu definira pojmove, počevši od ateizma, religije i vjerovanja, ocrtavajući sedam tipova ateizma o kojima raspravlja u knjizi. Ateizam je različit skup uvjerenja i teško ga je definirati na jednak način, odnosno teško je podvesti pod jednu definiciju vrlo različiti skup vjerovanja. No neprijeporno je da ateizam isključuje ideju o božanskom stvaranju i božanskom uplivu na svijet. Moderni ateistički svjetonazor krasí pokušaj da se ispuni, pozivajući se na Nietzschea, modernistička praznina nakon "smrti boga", to jest onoga što Nietzsche metafizički označava kao urušavanje svih metafizičkih temelja, s jedne, te pokušaj ostvarenja slobode onkraj monoteistič-

kih uzdi abrahamskih religija, s druge strane. Unatoč tim pokušajima, Gray je ustanovio da je većini onih koji su se htjeli otrgnuti raljama monoteizma ili ispuniti modernističku metafizičku pukotinu, ateizam ipak ostao nedostižnim, budući da su prigrlili neki tip sekularne vjere. U sedam poglavlja što slijede razmatra različite ateističke pravce, klasificirajući ih u sedam različitih tipova ateizma, pri čemu će svoju ateističku poziciju ravnati prema posljednjima dvama tipovima – prema "ateizmima koji sretno žive s bezbožnim svijetom ili Bogom kojega se ne može imenovati" (16), dok će prvih pet tipova kritizirati i odbaciti.

U prvom poglavlju "Novi ateizam: devetnaestostoljetna ortodoksija" Gray ističe da je za novi ateizam bila karakteristična negacija transcendentnog bića/boga. Jedan je od "novih ateista" i Richard Dawkins. Gray pokazuje da takva negacija ne povlači za sobom negaciju religioznosti, budući da još od antike znamo da sve religije nisu bile teističke. Drugim riječima, devetnaestostoljetna vjera u neprijeporan napredak nije drugo do teologija u sekularnom ruhu. Gray je posebice dobro naznačio nastojanje da se razluči vjera od vjerovanja, ujedno razmatrajući Pavlovljeve i Augustinove temelje kršćanstva koje smatra prijelomnima u razvoju onoga što nazivamo kršćanskom religijom kao produktom slučaja: "Da Pavao nije obraćen, pokret koji je Isus osnovao najvjerojatnije nikada ne bi postao svjetskom religijom" (31).

U drugom poglavlju takav tip vjere nastavlja se u kultu znanosti koji – preko sekularnoga humanizma i prosvjetiteljskog racionalizma i univerzalizma, uz neupitnu dozu meliorističke vjere u nužnost unapređivanja svijeta – postaje temeljo stvaranja novih poznanstvenih vjerovanja, pri čemu je Comteov pozitivizam odličan primjer vjere u znanost utemeljene na razumu. Poigrava-

jući se s Nietzscheovom konstatacijom da je kršćanstvo "platonizam za mase", Gray napominje da takav opis odgovara sekularnom humanizmu, odnosno vjera da "povijest ima ugrađenu logiku koja tjera čovječanstvo na višu razinu jest povijesno uokviren platonizam" (str. 50). Riječ je zapravo o već ranije utemeljenome filozofsko-političkom narativu proizvođenja europskog moderniteta koji vidimo kod Humea, Kanta i Volteira, posebice u njihovu rasizmu koji je neodvojiv od navedene prosvjetiteljske vjere u napredak europskog čovjeka i njegovo posebno mjesto u kozmosu. Tu su i ostali lučonoše ateističke "filozofije povijesti", poput Marxa, Milla i njihovih sljedbenika. Gray ističe: "Marksisti su ljudski razvoj shvaćali kao potaknut novim tehnologijama i klasnim sukobom dok su liberali glavni pokretač vidjeli u porastu znanja" (50). Njihova vjera kulminirala je u političkim projektima boljševizma i liberalizma, a uz zloupotrebu Nietzschea u nacizmu. Od onodobnih liberala meta je Grayeve kritike J. St. Mill kao jedan od istaknutijih "vjernika" u napredak koji je utemeljio tu ortodoksiju – "vjerovanje u napredak koji je neosvijesteno uvjerenje onih koji misle da nemaju religije" (54). Gray dodaje: "Millu se činilo bjelodanim da čovječanstvo napreduje. Ali to je daleko od očite istine. Sigurno je da su ljudi promijenili način života i svijet koji ih okružuje. Manje je jasno da su poboljšali sebe i planet koji nastanjuju. U kojem su smislu nacist, komunist ili islamist bolji od antičkog epikurejca, stoika, taoista? Kako su ubilačka politička vjerovanja modernih vremena bolja od tradicionalnih vjera prošlosti? To su pitanja koja suvremeni Millovi sljedbenici ne postavljaju, a još manje na njih odgovaraju" (56-57). Tom popisu ateista Gray dodaje i figure poput Ayn Rand koja je "posuđivala od Nietzschea", propagirajući ultraindividualističku vjeru prema kojoj "jedini cilj bilo

kojeg racionalnog pojedinca mora biti njegovo vlastito blagostanje" (74).

Vjera u znanost tema je trećeg poglavlja u kojemu se Gray nastoji obračunati s mesmerizmom – vjerovanjem Franca Antona Mesmera da znanost omogućava ljudima da uklanjanjem svojih nedostataka postanu viša vrsta. Potom kritizira znanstveni marksizam Trockoga i transhumanizam koji je "suvremena verzija modernog projekta ljudskoga samoobogotvorenja" (101), a što je zapravo tema koja je bila u fokusu njegove prethodne knjige *The Immortalization Commission*. U četvrtom poglavlju detektira među takozvanim ateistima one koji su postali stjegonošama modernih političkih religija, odnosno one čiji je pristup društvenoj stvarnosti zapravo nastavak monoteističke borbe drugim sredstvima. Oni su zapravo monoteističko spasenje u Kristu prebacili u ideju spasenja kroz znanost i vjeru u bezgranično poboljšanje čovjeka i institucija. Neki su bili štovatelji modernih političkih religija. Prva takva religija bilo je jakobinstvo čiji je oblik štovanja bio "sekularni, a budući život imaginaran raj na zemlji", pri čemu Boga zamjenjuje "Razum", pa se 1793. počinje slaviti "festival Razuma" uz pripadajuće klanjanje oltaru i božici Razuma (116). Poput jakobinaca, Lenjinove političke manifestacije ateizma imale su isti teistički predložak iskorjenjivanja neistomišljenika – imale su, poput kršćanstva, usađeno nasilje u srcu vjere, odnosno smatralo su da poboljšanje čovjeka i društva nužno zahtijeva potoke krvi. Gray ne zaboravlja razmotriti i nacizam kao "znanstveni rasizam" (128). Na kraju poglavlja nalazi se omiljena Grayeva iritacija – liberali, to jest "evanđeoski liberalizam", koji pretpostavlja vjeru u univerzalo poslano i nametanje liberalnih "vrijednosti diljem svijeta u nizu evanđeoskih ratova" (135). Gray zaključuje mišlju, koja se u različitim oblicima pojavljivala i u njegovima

prethodnim studija, napose u *Two Faces of Liberalism*: "Liberalna društva nisu predložci za univerzalni politički poredak nego primjeri određenog oblika života. Liberali svejedno uporno zamišljaju da jedino neznanje sprječava cijeli ljudski rod da prihvati njihovo 'propovijedanje' – a to je vizija koju su naslijedili iz kršćanstva" (135).

"Bogomrsci" je peto poglavlje knjige u kojemu se ističe markiz De Sade, koji se nastoji radikalno suprotstaviti transcendentnim autoritetima poput kršćanskog Boga, smatrajući da "ateizam podupire republikansku etiku jednakosti" (148). Riječ je o raspravi koju Gray označava mizoteizmom i u nju uvrštava Dostojevskoga i Empsona. To je jedno o značajnijih poglavlja u znanstvenom razlučivanju ateizma, budući da Gray želi pokazati kako se "bogomrzitelji" nisu mogli odreći permanentne referencije na boga, kolikogod ga odbacivali. Novo društvo Dostojevskoga nalik je na kršćanski raj, ali pretpostavka je ljudskog napretka "odsjeći stotinu milijuna glava", kako kaže u *Bjesovima*, što je, prema Grayu, bila proročka vizija komunizma: "Žrtve sovjetskog eksperimenta broje se u desecima milijuna, dok se procjenjuje da je Maoov režim pobio oko sedamdeset milijuna ljudi" (162).

Posljednja dva poglavlja knjige, "Ateizam bez napretka" i "Ateizam tišine", odaju Grayeve simpatije prema "pravom" ateizmu. Prvo, u raspravu uvodi hrvatskoj javnosti prilično nepoznatnog autora Georgea Santayana, označavajući u pozitivnom smislu njegov ateizam zato što odbacuje iluzije o napretku. U toj su kategoriji i Joseph Conrad i njegovo *Srce tame*, na predlošku kojega je Coppola snimio kulturni film *Apokalipsa danas*. Poput Nietzschea, Conrad vidi "bezbožni svemir" (208) kao mogućnost ostvarenja slobode nasuprot svima promašenim pokušajima poboljšanja čovjeka. Gray je stoga na strani autora koji se

moгу pomiriti sa svijetom ispražnjenim od nekoga višeg smisla i viših univerzalnih vrijednosti, dakle svijetom koji nije zamišljen kao svojevrsna petrijeva zdjelica za promatranje i eksperimentiranje nad čovjekom i društvom. Nažalost, Gray je previše prostora potrošio na biografske crtice, poglavito o Santayani, umjesto da je više istaknuo argumente koji ga vezuju za navedene autore i suprotstavljaju onima o kojima je pisao u prethodnim poglavljima.

U posljednjem poglavlju raspravlja o Schopenhauerovu antignostičkom ateizmu, ali i o Fritzu Mauthneru koji je napisao obuhvatnu povijest ateizma i artikulirao tip ateizma poznat kao "bezbožni misticizam" (216). Ti mistični ateisti, kojima pribraja nezaobilaznog Spinozu, ali i Lava Šestova, čine to poglavlje jednim od najzanimljivijih, budući da se kod navedenih autora primjećuje nastojanje da odbace sve iluzije koje su sa sobom donosile kako prosvjetiteljska vjera u spasenje čovječanstva tako i raznorazne sekularizirane verzije kršćanskog spasenja. Gray ističe Šestova kao svojega pritajenog favorita među mističnim ateistima: "Šestov staje na stranu čovjeka iz podzemlja u njegovoj pobuni protiv 'kristalne palače' razuma. Poput Ivana Karamazova, Šestov je odbacivao bilo kakvu teodiceju. Vjera nije potraga za harmonijom, nego pobuna protiv bilo kojeg sustava mišljenja koji smjera pomirenju ljudskog roda i nužnosti. Rugao se pokušaju pronalaska ikakvog smisla ili logike u povijesti" (227). Tom bi poglavlju dobrodošla još pokoja riječ o Cioranu kojega Gray, nažalost, samo uzgredno spominje.

Sintezom najrazličitijih pristupa i autora, Gray daje metodološki pristup za klasifikaciju ateizama, koji znanstveno potkrepljuje tekstualnim referencijama, te u konačnici nastoji sustavno, a time i manje aforistično nego u nekima prethodnim djelima, teorijski utemeljiti ra-

zličite tipove ateizma. No povremeno se gubi u bibliografskim natuknicama o mnoštvu autora koji su predmet njegova promišljanja te, posljedično, povremeno propušta "pritegnuti" svoju argumentaciju, pa su neka poglavlja napisana temeljitije od drugih. Jedan od tih, možda većih, propusta jest to što se u vrtlogu filozofa i mislilaca ni riječju ne spominje Heidegger koji zasigurno zaslužuje mjesto u ovakvoj studiji s obzirom na njegovo odbacivanje metafizike i naracije o božanskom uplivu na ljudski svijet. Možda ga je Gray nenamjerno ispustio, a možda nije znao što bi s kompleksnošću Heideggerova mišljenja, odnosno kako bi ga uklopio u svoj projekt. Kako god bilo, cilj je Grayeve knjige približiti čitatelju različita razumijevanja ateizma, razbiti iluzije o ateizmu razlikovanjem "pravoga" i "krivog" ateizma, te opetovano udariti po prosvjetiteljskoj tradiciji mišljenja koja je prvotno iznjedrila pobunu protiv kršćanskog svjetonazora, ali i novu vjeru u, paradoksalno, ateističko spasenje. Gray je stalo ponajprije do toga da zaintrigira čitatelja, da mu otkrije nekog autora ili prizmu kroz koju promatra tog autora u kontekstu studije o različitim tipovima ateizma, a ne toli-

ko do toga da sustavno tumači filozofsko-teorijske pojmove tih autora.

Grayovu knjigu na hrvatski jezik vrlo je kvalitetno preveo Krešimir Petković, pa je tekst izrazito prijemčiv, razumljiv i pažljivo stiliziran. Petković se dodatno potrudio da vlastitim primjedbama u bilješkama protumači autora i tekst gdje je to bilo potrebno kako bi bio razumljiviji i da uputi čitatelja u literaturu pomoću koje može produbiti spoznaje o autorima i temama ondje gdje Gray to nije učinio dovoljno iznijansirano. Riječ je o eruditskom uradku koji se čita u dahu i koji je izrazito pristupačan i čitateljima onkraj područja društvenih i humanističkih znanosti. Knjiga je otvorena širem čitateljstvu, odnosno ima i znanstveno-popularnu notu. Ipak, posebice će biti interesantan onima koji promišljaju fenomen ateizma kroz filozofsku, politološku, sociološku i religijsku prizmu, kao i poznavateljima Grayeva ranijeg opusa, budući da je rasprava o ateizmima i nastavak njegova prokazivanja naivne vjere proizašle iz prosvjetiteljskog projekta.

Hrvoje Cvijanović

THE TYRANNY OF MERIT: WHAT'S BECOME OF THE COMMON GOOD?

Michael Sandal

Farrar, Straus i Giroux, New York, 2020.

Za političke teoretičare, predviđanje budućnosti krajnje je nezahvalan posao. Čak i empirijski orijentirani politolozi, sociolozi i ekonomisti često su se znali opeći gledajući u kristalnu kuglu društvenih znanosti kako bi predvidjeli budućí razvoj političkih i društvenih procesa. Utoliko je proročka preciznost s kojom je harvardski politički filozof Michael Sandel prije više od tri desetljeća predvidio današnju krizu razvijenih liberalnih demokracija uistinu dojmljiva. Sandel je upisao svoje ime na mapu ranih osamdesetih godina prošlog stoljeća formulirajući utjecajnu komunitarističku kritiku liberalizma. U posljednjih četrdeset godina proširio je svoj teorijski projekt dovodeći u pitanje sposobnost dominantnog modela liberalnog kapitalizma da odgovori na izazove rastuće nejednakosti, političke polarizacije i populizma. Taj dominantni model, prema Sandelovu razumijevanju, promovirajući tehnokratski pristup politici i vodeći se tržišnom *cost-benefit*-logikom u političkom odlučivanju, žrtvuje važne demokratske ideale općeg dobra, građanske solidarnosti i participacije te socijalne pravednosti. Institucije i prakse liberalnog kapitalizma temelje se na krnjem shvaćanju politike koja osobe tretira kao potrošače, a ne kao građane. Nametanje profita i isplativosti kao jedinih objektivnih kriterija vrednovanja u različitim sferama društvenog djelovanja – obrazovanju, umjetničkom stvaralaštvu, znanosti, itd. – vodi transformaciji tržišne ekonomije u tržišno društvo. Dugoročno, ti procesi dovode u pitanje

pravednost i stabilnost liberalno-demokratskih zajednica.

Knjiga *The Tyranny of Merit* posljednji je Sandelov doprinos širem projektu kritike liberalno-kapitalističkog *ethosa*. Njegova su meta dvije temeljne vrijednosti tog *ethosa*: načelo jednakosti šansi i, s njime usko povezano, načelo individualne zasluge. Upravo je načelo jednakosti šansi, uz ideal jednakih građanskih prava, jedan od dvaju stupova na kojima se temelji teorija političke legitimacije u liberalnoj ideologiji. Riječ je o načelu koje je u srži antidiskriminatorno: u odbacivanju hijerarhijske strukture aristokratskih zajednica te diskriminacije osoba na temelju njihova spola, boje kože, vjere, etničke pripadnosti ili seksualnih preferencija, liberalna zajednica definira temeljnu pravednost kao institucionalnu garanciju svakom građaninu da može ostvariti svoj obrazovni i profesionalni potencijal isključivo na temelju svojih sposobnosti i svoga napora. Liberalna predanost idealu jednakosti šansi odgovor je na nepravednost političkih i društvenih institucija koje se temelje na klasnim privilegijama ili neutemeljenim predrasudama o pripadnicima različitih manjina. Umjesto da naše šanse za uspjeh u životu određuje obitelj u kojoj smo rođeni, naša boja kože, spol ili vjera, jedini kriterij treba biti osobna zasluga određena uložnim radom i sposobnošću. Osim toga antidiskriminatornog aspekta, liberalni koncept zasluge sadržava još dvije važne prednosti. Prvo, poštivanje načela zasluge osigura-

va efikasnost u raspodjeli radnih mjesta: posao rade oni koji su najkvalificiraniji za njega. Nije riječ samo o pravednoj distribuciji na tržištu rada, nego i o činjenici da je interes svih u društvu da suci, liječnici, inženjeri, menadžeri ili profesori budu oni koji su najsposobniji obavljati te poslove. Uzmimo u obzir sav intelektualni, kreativni, inovacijski i profesionalni potencijal koji je izgubljen kroz stoljeća zbog toga što su pripadnici određenih skupina – žene, siromašni, crnci itd. – bili spriječeni da se obrazuju ili obavljaju odgovorne poslove. Drugo, meritokratska logika načela jednakosti šansi daje svakome pojedincu kontrolu nad vlastitim životom i time osigurava slobodu svakog pojedinca. Naš uspjeh u životu određen je našim sposobnostima, uložnim radom i slobodnim odlukama, a ne arbitrarnim i moralno irelevantnim faktorima poput bogatstva obitelji u kojoj smo odrasli ili askriptivnim obilježjima.

Sandel ne negira da su sustavi koji se temelje na meritokratskoj logici antidiskriminatorni, efikasni i da promoviraju individualnu slobodu, ali upozorava čitatelje i na drugu stranu medalje. Naime, ako uistinu živimo u društvu u kojemu je velika većina pojedinaca osobno zaslužna za svoj uspjeh, to neizbježno vodi ka zaključku da su manje uspješni među nama sami odgovorni za svoj neuspjeh. Umanjujući važnost koju puka sreća i okolnosti izvan naše kontrole mogu imati na osobni uspjeh, meritokracija dijeli društvo na dobitnike i gubitnike. Takvu podjelu, prema meritokratskom viđenju, trebamo prihvatiti kao pravednu s obzirom na to da je svatko od nas zaslužan i odgovoran za vlastiti uspjeh ili neuspjeh. Umjesto kukanja i samoopravdavanja, potrebno je zasukati rukave i primiti se posla. Poštovanje sugrađana i financijska sigurnost dostupni su svakome tko je spreman razviti svoje sposobnosti i uložiti potreban napor.

Ta je filozofija zasluge, smatra Sandel, upitna na tri razine. Prvo, iako je meritokracija proklamirani ideal razvijenih kapitalističkih društava, postojeće prakse u visokom obrazovanju i na tržištu radne snage vrlo su često izravno suprotne tom idealu. Riječ je o tezi da su imućni namjestili igru tako da sustav kojim se valorizira zasluga pogoduje njima i njihovim potomcima. Jednostavno rečeno, samoproglašena meritokratska društva nisu uistinu meritokratska. Drugi je prigovor da, čak i kada bi istinski zaživjela, meritokracija ne bi bila moralno opravdana. Iako ideal meritokracije nije još ostvaren, njegovo ostvarenje ne bi značilo da živimo u pravednom društvu. Prema Sandelu, sam koncept zasluge i s njime povezano načelo jednakosti šansi teorijski su krajnje upitni. Naime, akademska uspješnost i uspješnost na tržištu u velikoj su mjeri određene kontingentnim faktorima poput prirodnih talenata, inteligencije i odgoja, ali i puke sreće za koje sami pojedinci nisu ni na koji način zaslužni. Čak i spremnost da ulažemo mnogo nпора u naš rad djelomice je određena genetski i radnim navikama koje su nam usadili roditelji u ranom djetinjstvu. Sama činjenica da su društva i tržišta u određenome povijesnom trenutku spremni honorirati specifične sposobnosti i talente više od drugih – one nogometaša nad onima šahista ili one trgovca dionicama nad onima medicinske sestre – jest puka slučajnost. Meritokrati povezuju uspješnost sa zaslugom i osobnom odgovornošću, ignorirajući pritom niz arbitrarnih elemenata koji pridonose osobnom uspjehu, a koji nemaju nikakve veze s našom zaslugom. Taj uvid baca sjenu na tezu da je pravednost u društvima liberalnog kapitalizma osigurana time što se u njima sposobnosti, rad i odgovorne odluke svakog građanina najdosljednije prevode u osobni ekonomski i društveni uspjeh. Treće, kada bi meritokratsko društvo i bilo pravedno, ono ne bi nikad

bilo istinski stabilno s obzirom na to da se temelji na onome što Sandel naziva meritokratskim *hubrisom*, to jest na uvjerenju uspješnih da su isključivo sami zaslužni za svoj uspjeh i gledanje s prezирom na one koji su neuspješni. To, očekivano, stvara osjećaje poniženja i ogorčenosti gubitnika. Dosljedna meritokracija ne ostavlja prostor za solidarnost, zajedništvo i ideal zajedničkog dobra. U srži je riječ o kompetitivnoj ideologiji čiji cilj nije ostvarenje jednakosti nego upravo suprotno: društvo rastuće socijalne nejednakosti dobitnika i gubitnika. Sandel, kao dosljedan komunitarist, smatra kako je riječ o receptu za produbljivanje polarizacije u društvu, a ne o modelu za stabilnu zajednicu jednakih građana.

Podimo od prve Sandelove tvrdnje prema kojoj suvremene meritokracije osiguravaju jednakost šansi samo na papiru, dok postojeće prakse, posebice u sustavu visokog obrazovanja, ukazuju na to da se šanse za uspjeh velikog broja građana sve više smanjuju. Njegova su glavna meta SAD, iako je argument u manjoj mjeri primjenjiv i na druge razvijene demokracije. Empirijske studije o upisima na vodeća američka sveučilišta od osamdesetih godina do danas jasno pokazuju da imovinski status obitelji izravno utječe na uspjeh pri upisu. Oko dvije trećine studenata na prestižnim fakultetima *Ivy Leaguea* potječe iz 20 posto najimućnijih obitelji. Tako je, primjerice, na sveučilištima Princeton i Yale veći broj upisanih studenata iz jedan posto najbogatijih obitelji u Americi nego iz donjih 60 posto obitelji. Na Sandelovom Harvardu sveukupno je upisano manje studenata iz donjih 50 posto nego iz jedan posto obitelji s vrha dohodovne ljestvice. Uspjeh na SAT-ispitima kao glavni faktor za upis na sveučilišta izravno je povezan s dohotkom obitelji. To nas ne treba čuditi ako uzmemo u obzir znatne prednost koje bogati rodi-

telji mogu osigurati svojoj djeci investirajući u privatne tutore, privatne srednje škole i dodatne aktivnosti koje donose prednosti pri upisu na sveučilište. K tome, djeca alumnija, zbog različitih programa donacija sveučilištima, imaju šest puta veće šanse da budu primljena na elitne fakultete od ostalih. Danas, statistički gledano, djeca iz siromašnih obitelji imaju jednake šanse upisati se na Harvard, Yale ili Princeton kao što su ih imala 1954. Kako pohađanje tih prestižnih sveučilišta otvara mnogo veće šanse za uspješnu i izvrsno plaćenu karijeru, Sandel s pravom govori o novoj aristokraciji, samo ne o aristokraciji plave krvi nego o aristokraciji novca, to jest o oligarhiji.

Ideja da vodeća sveučilišta u SAD-u utjelovljuju istinsku meritokraciju i promoviraju socijalnu mobilnost jest iluzija. To je posebno važno za razumijevanje "američkog sna": ideje prema kojoj je Amerika zemlja u kojoj postoje poštena uvjeta društvene mobilnosti jer svaki pojedinac, čak i onaj koji je odrastao u siromaštvu, može biti uspješan ako je spreman uložiti vlastiti napor. Postojeće ekonomske nejednakosti mogu se tolerirati jer su one odraz meritokratske logike prema kojoj je svatko kovač vlastite sreće. Nažalost, ta se ideja temelji na zanemarivanju činjenice na koju politički ekonomisti upozoravaju desetljećima, a to je da postoji izravna uzročna veza između rastuće ekonomske nejednakosti i smanjene socijalne mobilnosti. U državama poput Kanade ili Danske, gdje je socijalna jednakost građana mnogo veća nego u SAD-u, znatno je veća i društvena mobilnost: šanse djece iz siromašnijih obitelji da steknu dobro obrazovanje i ostvare uspješnu karijeru. U SAD-u je posljednjih četrdeset godina američki san, smatra Sandel, samo san: obećanje društvene mobilnosti više ne može opravdati rastuće nejednakosti.

Time dolazimo do druge Sandelove teze prema kojoj, čak i kada bi meritokratski ideal bio ostvaren, to ne bi rezultiralo pravednom raspodjelom materijalnih dobara, poslova ili društvenog statusa. Iz poglavlja knjige o intelektualnim korijenima meritokracije moguće je iščitati važan detalj: dvije teorijski najutjecajnije struje unutar liberalne tradicije u posljednjih pedesetak godina – libertarijanizam i egalitarni liberalizam – potpuno odbacuju koncept zasluge. Iako su te dvije struje često suprotstavljene u viđenjima ostvarenja socijalne pravednosti, slažu se u tome da osobna zasluga nije i ne treba biti mjerodavan kriterij u određivanju načela pravedne raspodjele privatnih i društvenih dobara. Još dvadesetih godina Frank Knight, jedan od utemeljitelja neoklasične ekonomije i ideološki otac suvremenog libertarijanizma, ustvrdio je da slobodno tržište nije zamišljeno tako da bi nagrađivalo nečije zasluge. Friedrich Hayek se složio s tom tvrdnjom, priznajući da tržište odražava ono što su potrošači spremni platiti, a ne to zaslužuje li netko da bude plaćen ili ne. Hayek je jasno razlikovao zaslugu (moralni sud o onome što zaslužujemo) i ekonomsku vrijednost (mjeru onoga za što su ljudi spremni izdvojiti novce). Tržište kao pravedan mehanizam raspodjele dobara, prema Hayeku, vodi se logikom ekonomske vrijednosti, a ne moralne zasluge. I za sljedeću generaciju utjecajnih libertarijanski teoretičara, poput Robert Nozicka (na kojega se Sandel ne referira u knjizi), koncept zasluge nebitan je za formuliranje načela distributivne pravednosti. Kod utemeljitelja egalitarnog liberalizma Johna Rawlsa nalazimo još eksplicitnije odbacivanje meritokratskog pristupa socijalnoj pravednosti. Rawlsov poznati misaoni eksperiment izvornog položaja primarno je i zamišljen tako da isključi sve moralno arbitrarne elemente iz našeg odlučivanja o načelima pravedne raspodjele: ne samo spol, boju kože, obiteljsko

porijeklo, klasnu pripadnost i etničnost nego i prirodne talente, inteligenciju, kompetitivnosti, pa čak i rad koji smo spremni uložiti u vlastiti uspjeh. Svi ti elementi naše sebnosti stvar su puke sreće – genetike i sretnih ili manje sretnih obiteljskih i društvenih okolnosti – te stoga mogu biti zanemareni kada racionalno odlučujemo o temeljnim vrijednostima kojima bi se trebalo voditi pravedno društvo. Meritokracija, prema Rawlsu, temelji se na pogrešnoj pretpostavci: ako uspjeh u životu primarno ovisi o našim talentima, sposobnostima i zalaganju, time smo osigurali istinsku jednakost šansi. Riječ je o iluziji da smo zaslužni za prirodne talente i sposobnosti koje posjedujemo, kao i na negiranju uloge koju obiteljska socijalizacija, društvo i vrijeme u kojemu smo odrasli te čista sreća imaju u određivanju životnog uspjeha. Rawls zato smatra da bismo u određivanju načela pravedne raspodjele trebali uvažati interese onih kojima je najgore u zajednici, to jest gubitnika prirodne i društvene lutrije.

Sandel je suglasan s tim Hayekovim i Rawlsovim uvidima, ali im zamjera što su u svojim utjecajnim teorijskim modelima ostavili otvorena stražnja vrata kroz koja se meritokracija može ušuljati. Hayek govori o socijalnoj nejednakosti kao o neželjenom ishodu pravednog sustava razmjene, a Rawls o tome da, iako uspješni ne bi smjeli govoriti o svojoj moralnoj zaslugi, mogu zahtijevati ispunjenje legitimnih očekivanja, to jest da njihovi talenti i napor budu adekvatno vrednovani. Dakle, oba autora smatraju da se zbog očuvanja ekonomske efikasnosti opravdano osloniti na meritokratsko vrednovanje pri evaluaciji tržišnoga i društvenog doprinosa svakog pojedinca. Sljedeća generacija liberalnih egalitarista – zagovornici "egalitarizma sreće" – otišla je korak dalje inzistirajući na razlikovanju među onima koji zaslužuju i onima koji ne zaslužuju pomoć

države. Primjerice, osoba rođena s invaliditetom ima opravdan moralni zahtjev da joj šira zajednica osigura posebnu brigu za razliku od osobe koja je postala invalid nakon što je sama skrivila automobilsku nesreću. Pravedno je osigurati socijalnu pomoć onima koji su nezaposleni i aktivno se trude naći posao i steći prekvalifikacije kako bi bili zapošljivi, ali ne i onima koji odbijaju raditi zbog čiste lijenosti. Država ima obvezu pomoći onima na dnu koji nemaju sreće, ali ne i onima koji su se tamo našli zbog vlastitih loših odluka ili nerada. Taj je pravac argumentacije problematičan zato što se, kako je upozorila politička teoretičarka Elizabeth Anderson, temelji na pretpostavci da će državni službenici moći jednostavno ustvrditi koji su građani i u kojoj mjeri sami odgovorni za loše stanje u kojemu su se našli. To je možda i moguće u spomenutim primjerima, ali u velikoj većini slučajeva jednostavno nije moguće uvjerljivo razdvojiti osobnu odgovornost od loše sreće. Nadalje, ponižavajuće je kada zajednica tretira čak i one za koje je potpuno jasno da ni na koji način nisu odgovorni za svoje loše stanje kao žrtve nesretnog spleta prirodnih ili društvenih okolnosti, to jest kao inferiorne građana bez korisnih sposobnosti i talenata, a time i stvarne društvene vrijednosti. Središnji koncept meritokracije – koncept zasluge – uvijek vodi k tome da na dio građana gledamo kao na gubitnike.

Naposljetku, čak i kada bi meritokracija bila pravedna, nejednakost što bi rezultirala iz dosljedne primjene talenta i rada kao jedinih kriterija za uspjeh u životu dovela bi u pitanje stabilnost cijelog društva. To je bila središnja teza romana *Ušpon meritokracije* (1958) britanskog sociologa Michaela Younga. Young je u svojoj satiri prvi uveo pojam meritokracije, ali ne kao pozitivnu ideju: meritokratsko društvo koje roman opisuje jest distopija duboke nejedna-

kosti između gubitnika i dobitnika. To je, naravno, recept za kroničnu nestabilnost. Knjiga završava 2034. pobunom ponižene i omalovažavane mase protiv meritokratskih elita. Sandel preuzima to negativno viđenje meritokracije od Younga: društvo istinske jednakosti šansi u kojemu ekonomski i društveni uspjeh svakog pojedinca ovisi isključivo o njegovim talentima i naporu jest distopija. Štoviše, tiranija zasluge iz naslova knjige funkcionira u oba smjera s obzirom na to da one na vrhu stavlja u patološku situaciju neprekidne potrebe za uspjehom i dokazivanjem, dok su oni na dnu izloženi ponižavajućem osjećaju neuspjeha i omalovažavanja. Načelo jednakost šansi može biti važan korektiv diskriminacije, ali nije dovoljno da osigura dugoročnu stabilnost zajednice. Stabilna politička zajednica mora se, prema Sandelovu komunitarističkom viđenju, temeljiti na određenoj razini građanske solidarnosti, zajedništva i konsenzusa o općem dobru, a to su upravo one vrijednosti koje meritokracija žrtvuje na oltaru efikasnosti i ideala individualne zasluge.

Ta tri teorijska uvida o meritokraciji – nekonzistentna primjena načela zasluge u postojećim društvima, njezina upitna pravednost i rastuća nestabilnost – nisu bila prevedena u političku praksu. Upravo suprotno, u razvijenim liberalnim demokracijama u posljednjih četrdesetak godina meritokracija je postala dominantnom mantrom: uvjerenje da je naš financijski uspjeh odraz naših talenata, sposobnosti i zalaganja, te da su najuspješniji među nama istovremeno i najtalentiraniji te zato zaslužuju uspjeh. Reagan u SAD-u i Thatcher u Velikoj Britaniji tu su ideologiju prigrlili osamdesetih godina kao platformu za duboke reforme socijalne države, radničkih prava, deregulacije tržišta i glorificiranja korporativne efikasnosti. Sljedeća generacija lijevo orijentiranih političara – Clinton, Schröder, Blair i Obama – ne

samo da je prigrllila meritokratsku ideologiju, nego ju je i proširila na opravdavanje globalizacije, neizbježnosti digitalne revolucije i reforme obrazovanja. Kao što je pojasnio politički analitičar Thomas Frank, za novu liberalnu elitu svaki je ekonomski problem u biti obrazovni problem, to jest odgovornost svakoga od nas da stekne vještine i znanja koja će biti potrebna na tržištu. Gubitnici procesa globalizacije sami su krivi što se nisu na vrijeme pripremili i osposobili za neizbježne promjene koje donose nove tehnologije, preseljenje proizvodnje u zemlje s jeftinijom radnom snagom i automatizacija. Ta je meritokratska slika svijeta problematična zato što ne korespondira s interesima velikog broja građana. U prosjeku, samo tridesetak posto punoljetnog stanovništva u najrazvijenijim demokracijama ima fakultetsku diplomu. Znan broj manualnih radnika s pravom osjeća da su ekonomske politike kreirane tako da su njihovi interesi više-manje potpuno zanemareni. Iz njihove perspektive, ekonomski rast nije pretvoren u veće plaće, stabilnija radna mjesta, bolje obrazovne ili ekonomske šanse njihove djece. To je rezultiralo time, kako je u svojoj posljednjoj knjizi upozorio Thomas Piketty, da je od osamdesetih godina do danas u državama poput SAD-a, Velike Britanije i Francuske došlo do radikalne promjene: lijeve progresivne stranke tradicionalno su imale podršku slabije obrazovanih, ali sada ih primarno podupiru visokoobrazovani urbani profesionalci. To se, naravno, održava i na pad podrške tim strankama. Sličan odmak vidljiv je i u sastavu predstavnika u političkim tijelima. Naime, u SAD-u od šezdesetih godina oko 25 posto zastupnika u zakonodavnim tijelima nije imalo fakultetsku diplomu, a danas je nema samo nekolicina zastupnika. U Velikoj Britaniji je krajem sedamdesetih godina oko 37 posto zastupnika u Donjem domu parlamenta imalo samo srednjoškolsko obrazovanje, a danas ih

je manje od 12 posto. Sličan trend vidljiv je i u Njemačkoj, Francuskoj, Nizozemskoj i Belgiji. S jedne strane, možemo biti zadovoljni time što su političke elite u razvijenim demokracijama danas obrazovanije, ali s druge se strane teško oteti dojmu da politički predstavnici sve manje dijele perspektivu i interese većine svojih sugrađana.

Meritokratski *hubris*, tvrdi Sandel, hrani ne samo rastuću socijalnu nejednakost, nego uzrokuje dublju političku polarizaciju i rast populizmu. Prevladavajuće teorije populizma objašnjavaju sve veću podršku populističkim pokretima i političarima u razvijenima liberalnim demokracijama pomoću dvaju glavnih uzroka: rastuće ekonomske nejednakosti i straha od gubitka kulturnog identiteta. Sandel nudi i treći uzrok: promoviranje meritokratske ideologije, prema kojoj je svatko tko nije uspješan sam kriv za to, što rezultira ogorčenošću gubitnika. Riječ je o ogorčenosti koja ne proizlazi samo iz gubitka povlaštene pozicije bijelih muškaraca, netolerancije prema migrantima ili manjinama, gubitka posla ili pristojne plaće, nego i iz gubitka društvenog statusa. Pogled s visoka uspješnih ide ruku pod ruku s gubitkom društvenog priznanja, a time i samopoštovanja onih koji su manje uspješni. Sandel se poziva na istraživanja koja pokazuju da financijski uspješni i obrazovani imaju najviše predrasuda prema niskoobrazovanim, mnogo više nego, primjerice, prema siromašnima, zato što gledaju na nedostatak obrazovanja kao na osobnu pogrešku, a ne kao nešto što je uvjetovano faktorima izvan naše kontrole. Jednaka meritokratska logika vidljiva je i zagovaranju modela odlučivanja gdje bi važne političke i ekonomske odluke trebale biti u rukama eksperata, a ne nepućenog *demosa*. Takvo tehnokratsko poimanje politike isključuje većinu građana iz procesa kolektivnoga političkog

odlučivanja. Neizbježno, meritokratski *ethos* daje vjetar u leđa populističkoj mržnji prema elitama.

Iako je veći dio knjige posvećen dijagnozi problema tiranije zasluge i meritokratskog *hubrisa*, u završnim poglavljima Sandel predlaže i neka konkretna rješenja. Prvo, za razliku of Hayeka ili Rawlsa, on smatra da meritokracija treba imati normativnu ulogu u pravednim društvima. On nema problema sa samim konceptom zasluge nego s načinom na koji je taj koncept definiran u dominantnoj liberalno-kapitalističkoj paradigmi. Problem je u tome što se zasluga mjeri pohađanjem i stjecanjem diplome na elitnim sveučilištima, materijalnim bogatstvom i uspjehom na tržištu. Sandel produbljuje kritiku iz svoje prijašnje knjige *What Money Can't Buy* u kojoj opisuje transformaciju razvijenih demokracija iz tržišne ekonomije (kao efikasnog mehanizma raspodjele i razmjene materijalnih dobara) u tržišno društvo (u kojemu je sve veći broj sfera ljudskog djelovanja određen ekonomskom logikom profita). Zanimarajući povezanost moralnog suda i zasluge, naše je poimanje meritokracije danas vođeno tržišnom logikom materijalnog uspjeha i financijske korisnosti. Sandel želi obnoviti drugačije razumijevanje meritokracije – onakvo kakvo nalazimo kod klasičnih političkih mislilaca poput Platona ili Konfucija – gdje se zasluga temelji na našem doprinosu općem dobru. Pojam općeg dobra pritom je određen kao građansko opće dobro – kroz zasluge vezane za društveni doprinos zajednici i razvoj građanskih vrlina – nasuprot ekonomskome općem dobru koje na zaslugu gleda kroz prizmu zbroja ekonomskih preferencija i interesa potrošača.

Sandel prevodi tu teorijsku poziciju u javne politike na dva područja – visoko obrazovanje i odnos poreznih politika i tržišta rada – gdje dominacija meritokratskih ideja najeksplicitnije prido-

nosi porastu nejednakosti. Primjerice, moguće rješenje koje bi smanjilo porast meritokratskog *hubrisa* odnosi se na upisnu politiku elitnih sveučilišta. Sandel predlaže da se među svim potencijalnih studentima koji zadovoljavaju akademski minimum za upis na ta sveučilišta lutrijom biraju oni koji će se upisati. Tako bi se stalo na kraj nezasluzenoj prednosti koju djeca imućnih roditelja imaju u upisu na vodeća sveučilišta, ali i proširenom uvjerenju među tim studentima da su osobno zaslužni što pohađaju najbolje škole u zemlji. Porezne politike trebale bi u većoj mjeri odražavati zaslugu onih koji pridonose zajednici nasuprot nagrađivanju individualnog uspona. Glavna je Sandelova meta financijski sektor u kojemu postoji jasan nerazmjer između materijalnog uspjeha i doprinosa općem dobru zajednice. Rješenje vidi u promjeni porezne politike koja je na snazi u većini razvijenih demokracija i u povećanju poreza na kapitalnu dobit, to jest na zaradu financijskih spekulanta, i smanjenju poreza na dohodak, to jest na zaradu stvarnih proizvođača. Nije riječ samo o pravednijoj raspodjeli nego se kroz poreznu politiku simbolično ilustrira koje poslove zajednica smatra važnima za ostvarenje općeg dobra. Takve bi se politike odrazile i na rastuću nejednakost. U SAD-u su prije četrdesetak godina oni s fakultetskom diplomom zarađivali prosječno 40 posto više od onih bez diplome, a danas zarađuju 80 posto više. U istom razdoblju plaće menadžera postale su od 30 do 300 puta veće od plaća radnika. U drugim razvijenim demokracijama – Kanadi, Australiji ili državama Europske unije – vidljiv je jednak trend, iako su razlike manje dramatične.

Knjiga *The Tyranny of Merit* impresivan je dokaz zbog čega se Sandela smatra jednim od najvažnijih političkih filozofa današnjice. Velika je Sandelova vrlina što ne ostaje zatvoren u tehnički

i često teško razumljiv vokabular akademске političke teorije. U posljednjih dvadesetak godina on je kroz niz vrlo popularnih *online*-predavanja i bestsellera nastavio svoju filozofsku misiju obrađujući se široj publici od uskog kruga akademskih filozofa i kolega u društvenim znanostima. Sandel je predan ideji da pretjerano tehnički i rigidni akademski žargon onemogućuje velikom broju čitatelja, a time i građana, da se uključe o važne rasprave o pravednosti, jednakosti, općem dobru i drugim normativnim pitanjima, koje su nužne za opstanak istinske demokratske zajednice. Zahvaljujući velikom broju zanimljivih primjera, pozivanju na zanimljive i relevantne studije drugih autor te sposobnošću da objasni kompleksne argumente i ideje, a da ih pritom ne pojednostavnjuje do neprepoznatljivosti, Sandel je ostao vjerran razumijevanju političke teorije kao javne aktivnosti koja treba uključiti što veći broj građana, a ne elitne discipline kojom se bavimo iza zatvorenih vrata sveučilišnih seminara ili konferencija.

The Tyranny of Merit uvelike se oslanja na istraživanja i ideje drugih autora. Početnu ideju o povezanosti meritokracije i rasta nejednakosti preuzeo je od Michaela Younga. Tezu o tome da tiranija zasluge ne utječe samo na gubitnike meritokracije nego i na razinu stresa onih na vrhu nalazimo u izvrsnoj knjizi *The Meritocracy Trap* (2019) profesora prava sa Sveučilišta Yale Daniela Markovitsa. Markovits prijedlog da se ukinu porezne olakšice privatnim sveučilištima ako ne povećaju upis studenata iz obitelji koje se nalaze u donjih 65 posto dohodovne ljestvice sličan je Sandelovoj ideji o upisima putem lutrije. Uvid da osiguranje jednakosti šansi nije rješenje za socijalnu nejednakost potječe od ekonomista Richarda. H. Tawneya. Argument prema kojemu ekonomska nejednakost uzrokuje gubitak društvenog priznanja i poštovanja, a koji je ključan za bolje

razumijevanja uspjeha populističkih pokreta, razvio je filozof Axel Honneth. No to nije nedostatak Sandelove knjige. Individualni filozofski i znanstveni doprinos uvijek je dio šire kolektivne priče koja se razvija kroz rasprave i dijalog različitim mislilaca i istraživača. Sandel je i tu dosljedan te ponosno stoji na ramenima svojih prethodnika i koristi istraživanja kolega iz drugih znanstvenih područja. Naposljetku, mnogi autori na koje se Sandel poziva i sami su se u svojim radovima referirali na ranije Sandelove radove. Najveća odlika knjige nije originalnost ideja koje njezin autor zagovara nego pregledan i uvjerljiv način na koji su te ideje prezentirane. To ne znači da knjiga nema i određenih slabijih točaka.

U poglavlju o idejnim izvorima suvremene meritokracije nalazimo zanimljiva objašnjenja o tome kako su se inicijalno nemeritokratske tradicije mišljenja transformirale u zagovaratelje ideala osobne odgovornosti i zasluge. Sandel je uvjerljiv kada priča o tome kako se Lutherova doktrina preobrazila iz teologije predestinacije koja negira ideju individualne zasluge u protestantsku etiku koja veliča samoostvarenje i samodostatnost koji su postali središnje vrline kapitalističke meritokracije. Zanimljivo je i njegovo objašnjenje zašto ni libertarijanizam ni egalitarizam unutar liberalne tradicije mišljenja nisu bili uspješni u obuzdavanju širenja meritokratskog *ethosa*. No tom narativu nedostaje objašnjenje načina na koji su se ideje američkog sna i individualne zasluge proširile kulturnim životom SAD-a, posebice kroz komercijalnu kulturu filmova, glazbe, književne bestsellere i televizijske serije. Sandel, primjerice, uzima mnogo prostora da objasni zašto se Rawlsov egalitarni projekt pokazao neuspješnim, no upitno je u kojoj je mjeri taj projekt bio utjecajan izvan uskih akademskih krugova. Kako objasniti to da su loše napisani romani Ayn Rand imali mnogo dublji utjecaj na američko druš-

tvo od Rawlsove teorije, iako je Rand u usporedbi s Rawlsom trećerazredna filozofkinja? Vjerojatno time što je njezino beskompromisno zagovaranje brutalne meritokracije samo dodatno pojačalo već široko rasprostranjene ideale osobne zasluge koje je Rawls želio dovesti u pitanje. Pojednostavnjeno, u SAD-u kao modelu liberalnog kapitalizma već je postojalo plodno tlo za ideje kakve je, nasuprot Rawlsu, promovirala Rand. Kako je točno stvoreno to plodno tlo, Sandel je u svojoj knjizi objasnio samo u obrisima.

Ozbiljniji je prigovor knjizi *The Tyranny of Merit* to što je jedna od njezinih središnjih ideja – ideja o zasluži izvedenoj iz doprinosa općem dobru – nedovoljno razrađena. Jedna od glavnih zamjerki liberala komunitaristima jest to da komunitaristički koncept općeg dobra ne uzima dovoljno ozbiljno u obzir pluralistički karakter razvijenih demokratskih društava. Razina konsenzusa o općem dobru koju priželjkuju komunitaristi jednostavno ne postoji. U stabilnim demokracijama treba postojati podrška većine građana nekim općem vrijednostima poput ljudskih prava, tolerancije i minimalne građanske solidarnosti, ali te su vrijednosti mnogo uže od onoga na što komunitaristi misle kada govore o općem dobru, građanskim vrlinama i zajednici. Slobodna društva neizbježno su pluralistička društva, što znači da u njima postoji neslaganje o brojnim vrijednosnim pitanjima koja su vezana za dobrobit zajednice. Nametanje jedne koncepcije općeg dobra, tvrde liberali, vodi ka ograničavanju sloboda svih građana koji ne podržavaju tu koncepciju. Sandelov argument prema kojemu bi se osobne zasluge građana trebale mjeriti njihovim doprinosom općem dobru zahtijeva da se jasno odredi koje je to točno opće dobro o kojemu sve svi slažemo. Kada, primjerice, zagovara veće opozreivanje investitora u financijskom sektoru, s obzirom na to da je njihov

doprinos općem ekonomskom dobru zajednice manji od doprinosa radnika u tvornicama, to nije nešto s čime bi se nužno složili svi ili čak većina građana SAD-a. Naime, čak i ekonomisti raspravljaju o tome jesu li takvi investitori kockari visokog ranga koji potencijalno ugrožavaju stabilnost gospodarskog sustava ili glavni kreatori ekonomskog rasta kroz stvaranje novih radnih mjesta (*job creators*). Nadalje, teško se oteti dojmu da bi postojeće strukture moći u velikom mjeri određivale koji građani i kako pridonose općem dobru zajednice. Karikatura toga je program dobrog građanina u Kini u kojemu građani skupljaju društveni kredit odgovornim ponašanjem – poštivanjem zakona, pravovremenim plaćanjem računa i rata kredita, služenjem vojske, nepušenjem na javnim mjestima ili čišćenjem ulice za svojim psom – koji se kasnije koristi za stjecanje povoljnijih kredita, korištenje javnog prijevoza, interneta ili zdravstvenih usluga, upis na sveučilište, kupnju stana ili zapošljavanje. No, možda manje ciničnu i pozitivniju primjenu Sandelova modela meritokracije možemo naći u projektu Američke akademije znanosti i umjetnosti *Our Common Purpose* pod kormilom harvardske političke teoretičarke Danielle Allen koji teži formuliranju ideala demokratskoga općeg dobra kroz reformu predstavničkih tijela i izbornih zakona, građansko obrazovanje, veću participaciju građana u odlučivanju i otvorene građanske debate o budućnosti političke zajednice. U nekoliko intervjua nakon objavljivanja knjige *The Tyranny of Merit*, Sandel je sugerirao da nas je aktualna globalna pandemija podsjetila na to kako mnogi omalovažavani poslovi – koje obavljaju medicinske sestre, prodavači u dućanima, osnovnoškolski učitelji, dostavljači hrane ili smetlari – pridonose općem dobru.

Enes Kulenović

AMORAL COMMUNITIES: COLLECTIVE CRIMES IN TIME OF WAR

Mila Dragojević

Cornell University Press, Ithaca i London, 2019.

Amoral Communities: Collective Crimes in Time of War studija je dinamike političkog nasilja na lokalnoj razini. Sintagma u naslovu asocira na Banfieldov amoralni familizam i Andersonovu zamišljenu zajednicu te, slično kritikama specifičnih oblika socijalnog kapitala i perenijalističkoga nacionalističkog diskursa koje su ti autori ponudili, nije lišena normativnog naboja. Povezana je s još dvjema jednako zvučnim sintagmama kojima autorica nastoji objasniti razvoj lokalnih uvjeta za ekstremno političko nasilje: isključivanje umjerenjaka i proizvodnja granica. Eksplanatorni mehanizmi na koje te sintagme upućuju nastoje se metodološki utemeljiti u komparativnom dizajnu istraživanja i gustom opisu društvenog diskursa s naglaskom na njegovoj narativnoj komponenti kao empirijskoj istraživačkoj strategiji. Taj je diskurs iz iskustva pojedinaца dobiven autoetnografskim i etnografskim metodama. Jednostavnije rečeno, autorica je povezala vlastitu životnu priču s pričama iz intervjua s osobama čije je životne sudbine zahvatio vrtlog rata u Hrvatskoj devedesetih godina. Instrukтивne paralele za lokalnu političku dinamiku koja pogoduje nasilju nad civilima nastojala je pronaći u još dvjema zemljama čiju je noviju političku povijest obilježio ratni sukob.

Knjiga ima malo manje od dvije stotine stranica: uz uvod i zaključak, sastoji se od šest poglavlja, indeksa pojmova i imena, dvadesetak stranica bilješki,

jedne tablice, dvije karte i sedam fotografija, ponajviše spomenikâ žrtvama nasilnih sukoba u Hrvatskoj. Studiji su pridodani terenski zapisi Helge Paškvan, jedne od pomoćnica u istraživanju, koja je u vrijeme istraživanja bila studentica na Sveučilištu u Rijeci, a koje je autorica prevela s hrvatskog na engleski jezik. Dizajn istraživanja povezuje Hrvatsku, Ugandu i Gvatemalu. On je komparativan, ali asimetričan. Slučajevi sukoba u Gvatemali i Ugandi služe kao ilustrativna točka usporedbe i provjere zaključaka izvedenih na osnovi studije slučaja Hrvatske. Autorica je provela 36 terenskih intervjua u Ugandi 2015. i 18 u Gvatemali 2016. godine, ali studija se ponajviše bavi političkim nasiljem koje je vezano za rat u Hrvatskoj, gdje su autorica i njezini pomoćnici proveli 131 intervju 2014. godine. Autorica je u Hrvatskoj provela prvih šesnaest godina života prije nego što je iz istočne Slavonije izbjegla u Vojvodinu i zatim emigrirala u SAD gdje je nastavila školovanje i izgradila akademsku karijeru. Izvanredna je profesorica političke znanosti na University of the South u gradiću Sewanee u američkoj saveznoj državi Tennessee i autorica studije *The Politics of Social Ties*. Njezinu studiju o amoralnim zajednicama na koricama hvale još dvojica politologa: Stathis Kalyvas, jedan od vodećih istraživača nasilja u građanskim ratovima, dugogodišnji profesor na sveučilištu Yale i trenutačno profesor na Oksfordskom sveučilištu, i V. P. Gagnon,

autor poznate i kontroverzne studije *The Myth of Ethnic War*.

Autoricu zanima formiranje amoralnih zajednica u sukobu. Nastoji "razumjeti kako je moguće da se sigurna i miroljubiva zajednica privremeno transformira u nasilno i okrutno mjesto gdje ljudski život odjednom vrijedi manje od etničke pripadnosti ili rase neke osobe" (xi). Pitanje je kako objasniti podnacionalne razlike u nasilju u kolektivnim sukobima, odnosno što konkretno dovodi do toga da civili na nekim mjestima postaju, a na nekima ne postaju metama nasilja samo zbog njihova "društvenog identiteta, bilo etničkog, bilo klasnog, bilo ideološkog" (14). Nešto grublji prijevod te apstrakcije u hrvatskom kontekstu glasi: zašto se Srbi iz Gorskog kotara nisu oružano pobunili protiv nove demokratske vlasti izabrane 1990, a oni na teritoriju na kojemu je privremeno bila formirana Republika Srpska Krajina jesu? Zašto je na nekim područjima iz bilo politički strukturirano međuetničko nasilje, a na drugima nije?

Istražiti taj problem u slučaju rata u Hrvatskoj i smjestiti ga u širi kontekst, više ili manje usporedivih, nasilnih sukoba nalagalo je podnacionalnu i nadnacionalnu komparativnu analizu. Bogata interdisciplinarna literatura o genocidima i politološka literatura o građanskim ratovima i pobunama autorici su sugerirale da su nedovoljno razrađeni specifično politički mehanizmi sukoba na lokalnoj razini u interakciji s nacionalnom političkom dinamikom. U konceptualizaciji formiranja amoralnih zajednica, Dragojević inzistira na tome da je nasilje nad civilima – u koje ubraja prijetnje, premlaćivanja i ubijanja civila te, danas u Europi i SAD-u tužno aktualno, "uništavanje simbola identiteta rivalske etničke skupine, poput knjiga, groblja, imovine ili mjesta štovanja" (5) – politička strategija. Nasuprot borbenim taktikama uklanjanja neprijateljskih pri-

jetnji, politička strategija podrazumijeva "niz taktika za oblikovanje novih političkih identiteta i osiguranja političke moći nad željenima, teritorijalno definiranim suverenim entitetima" (7). Dok na nacionalnoj razini uporaba nasilja kao političke strategije ima simplificirano podrijetlo u projektima elita i diskursu vođa koji legitimiraju međuetničko nasilje (19), na lokalnoj se razini taj projekt realizira kroz mehanizme isključivanja umjerenjaka i proizvodnju granica koji identitetski složene pojedince svode na jednodimenzionalne političke identitete i tjeraju ih na izbor jedne od sukobljenih strana, a u etničkim sukobima vode ka etničkoj homogenizaciji teritorija.

U tom procesu politizacije etničnosti ili nekoga drugog identiteta, "državni procesi etnicizacije", odnosno "fuzija etničkih ili kulturnih i političkih identiteta" – premda autorica to odviše eksplicitno ne ističe, u slučaju koji istražuje posrijedi je demokratski legitimirana uspostava samostalne hrvatske nacionalne države u procesu raspada Jugoslavije – "koincidiraju s lokalnim procesima etnicizacije" (19). Politički neprijatelji obiju strana u sukobu jesu oni "koji aktivno dovode u pitanje procese etnicizacije u svojim zajednicama" (19), a njihova eliminacija nije povezana s učinkovitim istragama i kaznenim procesom tipičnim za modernu građansku državu u mirnodopskom stanju, nego je prate prikrivanja, prezentiranja ciljanog nasilja kao slučajnih incidenata ili čak eksplicitno opravdavanje nasilja kao "nužne žrtve za viši politički cilj" (19). Zaoštreno konceptualno razdvajanje političkoga i vojnog nasilja autorici omogućuje postavljanje problema: zašto uopće stradavaju oni koji nisu nikakva vojna prijetnja? Nakon prikaza povijesno-političkog konteksta i podataka o metodologiji i strukturi knjige, Dragojević svoje odgovore razrađuje u pet poglavlja o uvjetima stvaranja amoral-

nih zajednica, etnicizaciji svakodnevice, mehanizmima isključivanja umjerenjaka i proizvodnje granica te politikama sjećanja. Na osnovi tako podijeljene analize, u posljednjem poglavlju ističe svoje uvide o nasilju kao političkoj strategiji i u kratkom zaključku izlaže nacrt normativnih implikacija analize, makar na razini sugestije nekoliko rudimentarnih ideja.

Prvo poglavlje bavi se stvaranjem amoralnih zajednica kroz procese političke etnicizacije. Izravno se pozivajući na Benedicta Andersona, autorica ih definira kao "zamišljene zajednice u uvjetima rata" (25). Umjesto etičke refleksije u smislu Hannah Arendt ili deliberacije u "zajednici međuovisnosti" koju normativno zahtijeva habermasovka Seyla Benhabib, te zajednice rješavaju neslaganje isključivanjem i eliminacijom: amoralnost znači odsutnost "bilo koje moralnosti ili pravde u slučajevima u kojima se nasilje protiv nekih ljudskih bića, kakogod da se njihov status definira, ne smatra kaznenim djelom" (27). Obilježava ih ciljano nasilje nad pojedincima na osnovi identitetskog odstupanja, a osnovica je isključivanja "politička etničnost", odnosno nasilje se legitimira "na osnovi novostvorenih identiteta koji stapaju određeni politički identitet s određenom etničnošću" (23). To se nasilje pojavljuje kao politička potreba kada se poredak nađe pred izazovima legitimacije. Iako je naglasak na političkoj etnicizaciji odozgo – "suverena kategorizacija", u autoričinom tumačenju Schmitta, nije slobodna odluka iz ničega, jer ipak "postoji etnički ili rasni aspekt, u primordijalnom smislu", s obzirom na to da nam je ono s čime smo egzistencijalno u političkom sukobu nešto strano – identifikacija i realizacija događaju se "odozdo", u narodnom odzivu: uz djelovanje paravojske "postrance", počinitelji nasilja nerijetko mogu biti susjedi, pa i članovi obitelji (28-29).

Na lokalnoj se razini projekt političke etnicizacije manifestira u etnicizaciji svakodnevnog života. Škole, radna mjesta, javne prostore, lokalne medije i neformalne društvene skupine, kao žarišta tumačenja političkih zbivanja i društvenog života, obilježava isti pomak: etničnost postaje društveni marker, pa se u svakoj komunikaciji etnički identitet pretvara u "prečac kojim se identificira pojedinac" (31). Nadetničke društvene veze i lojalnosti stavljaju se pred ozbiljne kušnje i razbijaju, a nacionalistički diskurs, zahtijevan "odozgo", postaje društvena stvarnost. Isječci iz intervjua služe potvrdi te teze. Oni pokazuju da je u sva tri istraživana slučaja – u Hrvatskoj (osim Podravine i Gorskog kotara), Ugandi i Gvatemali – etnicizacija ili, obuhvatnije gledajući, politizacija određenoga jednodimenzionalnog društvenog identiteta postala stvarnost i prethodila nasilju nad civilima, pa su "kulturalni identitet, etničnost, mjesto podrijetla postali prečaci za identifikaciju političkog neprijatelja" (45). Autorica se tako suočila s paradoksom nasilja nad civilima koje se negdje realizira, a negdje ne, te postavila pitanje: "Što objašnjava regionalne razlike?" (49).

Treće poglavlje prikazuje mehanizam isključivanja umjerenjaka koji homogenizira "političke etnicitete" (75). On djeluje kroz nekoliko "komplementarnih mehanizama ili taktika", koje primjenjuju "lokalni akteri angažiranu u etnicizaciji" svakodnevice (52): ostracizam, prijetnje, ciljano nasilje i uređivanje unutar skupine (*in-group policing*), definirano kao nasilni nadzor i kontrola unutar skupine kojemu je funkcija stvaranje distance prema "onima na koje se gleda bilo kao na prijetnju bilo kao na pripadnike nižih skupina" (66), pa i kažnjavanje ili čak ubojstva onih unutar skupine koji su definirani kao izdajice ili dezerteri, odnosno unutarnji neprijatelji nasuprot onima izvan skupine koji

su, već po političkoj definiciji, vanjski neprijatelji s kojima se treba obračunati. Autorica u ovom poglavlju, možda nedovoljno eksplicitno, ali pažljivom čitatelju prezentno, specificira razliku između amoralnih i moralnih zajednica: za razliku od amoralnih zajednica, moralne zajednice zadržavaju moralno tkivo suživota, opirući se političkim pritisku odozgo i sa strane (51). One ne postaju "nasilno i okrutno" mjesto, uvažavajući sve pripadnike zajednice kao složene osobe i odbijajući se podvrgnuti nacionalnima političkim strategijama politizacije jednodimenzionalnih identiteta.

Gorski kotar još je jednom krunski dokaz uvjetnoga protučinjeničnog iskaza, svojevrsni stvarni *counterfactual conditional* o pretpostavkama i mogućnostima otpora potencijalno nasilnoj politici. Ta je etnički heterogena lokalna zajednica, prema iskazima intervjuiranih, bila dovoljno kohezivna da se ne polarizira i ne ekstremizira te da ne isključi umjerenjake. U njoj se nije stvorila atmosfera u kojoj se nije znalo tko će sljedeći biti napadnut jer nisu bili stvoreni lokalni mehanizmi političke segregacije. Ovo je poglavlje metodološki važno zato što autorica u njemu eksplicitno postavlja tezu da se politički diskurs odozgo, "koji je povezao etničnost i političke ciljeve", ne realizira sam od sebe u svakodnevicu nego potrebuje specifične mehanizme. Lokalna etnicizacija ishod je "konkretnih činova nasilja, uključujući bacanje bombi, ubojstva, nestanke koji nikada nisu istraženi" (62), a koji su u funkciji isključivanja umjerenjaka i proizvodnje granica. Društvena kohezija lokalne zajednice otežava i postranično djelovanje paravojske koja ima implicitan mandat za političko nasilje dan "odozgo". Kako je rekao jedan od ispitanika: "To su bila zlatna vremena za luđake koji nisu bili ništa [prije rata]. Odjenuli su uniforme i uzeli oružje u ruke, pa su odjednom imali moć" (55).

U Ugandi je, čini se, stanje bilo slično ili donekle drastičnije: oni koji su odstupali, mogli su biti ubijeni i bili su ubijani pod sumnjom da su špijuni. U Gvatemali su za likvidaciju služile liste neobjavljene, a autorica na osnovi sekundarne literature povlači paralelu i s El Salvadorom. Od pitoreskni pojedinsti mogu se izdvojiti uvid intervjuiranih da se oni složenog identiteta – jedan je ispitanik kazao da ne voli termin mješoviti brakovi, ali ga ipak koristi jer je društveno razumljiv – dokazuju činovima nasilja prema umjerenjacima, kao i pojava ubojstva koja se, u funkciji zavjeta šutnje, protežu na mirnodopsko razdoblje, o čemu svjedoči slučaj Milana Levara (69).

Poglavlje o proizvodnji granica ukazuje na razmjerno banalnu činjenicu, koju autorica drži važnim političkim mehanizmom. U podijeljenima lokalnim zajednicama u konfliktu, apstraktna suprotstavljanja postaju stvarnost (30), i to "stvarnost barikada" (79), zbog kojih stanovnici ne mogu na posao preko fizičke i vojno kontrolirane granice. Te granice tjeraju na izbor i stvaraju podijeljenu i nadziranu populaciju. Autorica nastoji pokazati kako je etničnost postala važna i počela "služiti kao marker koji dijeli stanovništvo nakon što su podignute prve barikade" (82), jednako na području zahvaćenom pobunom Srba u Hrvatskoj, u Ugandi i Gvatemali, dok u Gorskom kotaru gdje su živjeli Srbi nije bilo barikada.

Peto poglavlje, koje se bavi kolektivnim sjećanjima, ali i "nezgodnim istinama" te uvodi pojam "ušutkanih sjećanja", ostavlja dojam hvatanja ukoštac s posebno važnom i emocijama nabijenom temom za autoricu, koja je istaknula kako je u pogledu na to pitanje pustila da joj ispitanici budu učitelji. U njemu se postavlja još jedan paradoks: ako su sjećanja važna i utječu na nove sukobe, kako to da su "neka multietnička pod-

ručja koja su iskusila značajno nasilje u Drugome svjetskom ratu, poput sjeverozapadne Hrvatske ili regije Istre, bila područja s nižim razinama nasilja 1990-ih" (92-93). Autorici istraživanja materija služi kao dokaz da lokalni mehanizmi isključivanja umjerenjaka i proizvodnje granica imaju primat u oblikovanju dinamike nasilja. Tek nakon što se realiziraju, oni "mogu uzrokovati da sjećanja na prošle valove nasilja postanu moćno sredstvo političke mobilizacije" (93). Tumačenja bivših sukoba variraju unutar i preko granica regija. Autorica je na osnovi uzorka iz Hrvatske, Ugande i Gvatemale izvela zaključak protiv fatalizma političke povijesti nasilja: ne mogu se na osnovi prošlih predviđati budući sukobi, a sadržaj političkih sjećanja nije djelatna sila po sebi (93). "Uzročna veza" između međugeneracijskih priča o Drugome svjetskom ratu i suvremenog nasilja, koja bi se pokrenula na osnovi lokalnih sjećanja, vrlo je tanka i nejasna (99-100). Zaoštrano rečeno, nema veze između sjećanja na nasilje u povijesti i ponavljanja tog nasilja (115). Autorica se u ovom poglavlju posebno bavi spomenicima od kojih je neke obišla i fotografirala, a koji, premda uvijek govore o specifičnim žrtvama, mogu izražavati pijetet prema svim žrtvama ili mogu eksplicitno okrivljavati drugi kolektiv, čime "podstiču narative etnicizacije" (101).

U posljednjem poglavlju autorica ističe važnost izdvajanja nasilja nad civilima kao političke strategije koja, u krajnjim točkama, podrazumijeva niz pojedinačnih taktika u rasponu od različitih oblika ciljanoga fizičkog nasilja poput masakriranja skupina ljudi, ubojstava, mučenja, silovanja, zlostavljanja, preko uništavanja imovine poput paljenja kuća i uništavanja infrastrukture, do destrukcije kulturalnih simbola (117-118). Te taktike nisu usmjerene samo na etničke Druge, nego i na političke Druge,

odnosno na "političke neprijatelje", koji su definirani "ne samo prema njihovoj etničnosti nego prema političkim pogledima" (118). Uz Milana Levara, u knjizi se pojavljuje i ubojstvo Josipa Reihl-Kira u osvit rata. Nasuprot Stathisu Kalyvasu koji ističe da se uspostavljanjem kontrole nad teritorijem nasilje smanjuje, Dragojević izdvaja niz politički motiviranih zločina, najčešće pokolja većih skupina ljudi koji nisu bili nikakva vojna prijetnja. U njezinim primjerima "upotrebe nasilja kao političke strategije" (122) pretežu opisi zločina što ih je počinila srpska strana u ratu: pokolji u Lovasu i na Ovčari, u Glinskome Novom Selu, kod Bačina i u Joševici, Širokoj Kuli i Škabrnji, kojima je bio cilj zastrašiti i kontrolirati stanovništvo (125-126). Točno primjećuje u zaključku da su "većinu nasilja nad civilima u Hrvatskoj počinili pobunjenici, posebno u prvoj godini rata" (143). S hrvatske strane spominje zločin u Gospiću te ratne zločine tijekom i nakon operacije "Oluja" kada su žrtve ubijane izbliza a da nisu bile vojna prijetnja. Na razini destrukcije simbola, koja predstavlja simbolički etnocid, uz srpsku se stranu nešto više vezuje uništavanje crkava, a uz hrvatsku čišćenje knjižnica od nepoćudnih sadržaja te uništavanje spomenika, najčešće onih koji komemoriraju NOB.

No poanta nije, a u tome je Dragojević izričita, uspoređivati kvantitetu nasilja i na etničkoj se osnovi natjecati u viktimizaciji (129), nego – uz zagovor procesuiranja svih počinitelja zločina nad civilima – postići da se osjeti "empatija za sve civilne žrtve" (128). Režimi koji naglašavaju podjele radi moći, uspostavljaju nepovjerenje i nove podjele (138), a njihovo diskurzivno utemeljenje nasilja "pozivanjem na sigurnosni mit da pojedini kulturalno definirani članovi zajednice predstavljaju političku prijetnju" smatra promašenim te, u konačnici, autodestruktivnim, jer se umjesto

inkluzivnih javnih politika traže novi neprijatelji (140-141). U zaključku podcrtava opravdavanje nasilja kao politički mit i artifičijelnost identitetskih podjela, posebice etničkih. "Identiteti stvoreni nasiljem" (145) i s njima povezana nova sjećanja ne vode nužno zatvorenom krugu mržnje, a njezina identifikacija mehanizama nasilja, umjesto postupaka poput premještanja stanovništva u sigurne zone, nalaže sprječavanje segregacije tijekom sukoba te osiguranje slobode povratka nakon njega i mogućnost integracije.

Amoral Communities, općenito gledajući, jest kvalitetno i korisno izdanje za one koji se bave nasiljem nad civilima u ratu u Hrvatskoj i vrijedno je čitanja. Djelo je napisano na osnovi marljivog istraživanja, teorijski je informirano, pojmovno i politički koherentno. Iako se prečesto ponavljaju bitne točke, pisano je jasno, koncizno i kontrolirano. Posebno je pohvalno inzistiranje na opisu procesa na lokalnoj razini u složenoj dinamici raspada multinacionalnih zajednica. Metodološki je korisno fukovsko razdvajanje strategija i taktika te isticanje konkretnih mehanizama moći na lokalnoj razini, načelno uvažavanje razlika u političkim obrascima na različitim mjestima i razinama poretka i odbacivanje automatske veze između nacionalnoga i lokalnoga.

Valja ukazati i na nekoliko međusobno povezanih, ali analitički razlučivih problematičnih dimenzija knjige. Ako se izuzme pretjerano pozivanje na knjigu Ive Goldsteina *Hrvatska 1918-2008*. iz 2008. – iz koje se preuzima i zastarjeli podatak da ubojica Reihl-Kira Antun Gudelj nije služio zatvorsku kaznu (164), dok je precizan pravosudni historijat cijelog slučaja dostupan i na stranicama udruge Documenta (www.documenta.hr) – činjenični supstrat studije uglavnom je korektan. Prvi je relevantan problem teorijske naravi. Autorica

se, među ostalim, u izgradnji teorijskog okvira studije poziva na Foucaulta i biopolitiku (26-27), Schmitta, izvanredno stanje i logiku prijatelj-neprijatelj (28), tumačenja Derride u vezi s isključivanjem i dehumanizacijom Drugih (132) te Agambena – simpatičan je lapsus da se u vezi s potonjim u jednoj bilješci grčka riječ *stasis* (στάσις), koja označava građanski rat, pojavljuje kao *statis* (158), što otprilike odgovara Kalyvasovom imenu. No ostaje dojam da je politickoteorijska osnova studije pomalo tanka. Podrobnije čitanje Foucaulta – ne ponajmanje *Nadzora i kazne*, njegove po mnogočemu najuspjelije genealogijske studije koja opredmećuje Nietzscheove uvide u povijesti kazneno-popravnog kompleksa na Zapadu – dovelo bi do problematiziranja oštrog reza između političkoga i vojnoga, koji autorica kategorički ponavlja, iako je to daleko od toga da bude razumljivo samo po sebi. Konceptualizaciji djela pomoglo bi i ciničnije, a time i realističnije shvaćanje pojave u kojoj su počinitelji nekažnjeni zato što su u određenom sustavu moći ustvari agenti političkog kažnjavanja, kao i dosljednije čitanje Schmitta koji ne prevodi etnički ili rasni sukob u političku teoriju. No bojim se da bi to zatvorilo prostor za naknadnu političku moralizaciju, koju studija Mile Dragojević o amoralnim zajednicama nudi suprotno logici materije kojom se empirijski bavi. Prozivanje za amoralnost i preuzimanje moralističke pozicije zahtijevali bi refleksiju o funkciji vlastite moralnosti u političkoj genealogiji morala i ozbiljnije nošenje s različitim teorijama pravednoga i nepravednog koje su utemeljene u različitim idejama o političkom subjektivitetu.

Metodološki problem očituje se pak u nedostatku ravnoteže među istraživanim slučajevima. Uganda i Gvatemala jesu intrigantni slučajevi koji studiju čine zanimljivom i opravdavaju općeni-

tiji naslov knjige, teorijski i eksplanacijski diskurs koji nadilazi jedan slučaj, ali same po sebi nisu posebno zanimljive globalnoj akademskoj publici. Da bi se postigla kakva-takva ravnoteža među uspoređivanim slučajevima, studije Ugande i Gvatemale valjalo je dodatno razraditi ili ih izostaviti te dati više prostora Hrvatskoj, odnosno odlučiti se za studiju slučaja. Iako su vjerojatno zanimljive onima koji proučavaju te zemlje i nužne da se opravda naslov studije, čitatelj brzo otupi na naknadne crtice iz Ugande i Gvatemale koje slijede nakon bogatije naracije iz Hrvatske. Jednako tako, pomoglo bi da se jasnije naglase razlike među slučajevima i da se one povežu s reflektivnom tipologijom sukoba. Politička polemika u Hrvatskoj i zemljama bivše Jugoslavije nerijetko se vodila o pitanju o tome je li konflikt građanski rat ili međunarodni sukob, a važno je biti precizan o tome na kojoj se osnovi ili osnovama temelji politička formacija sukobljenih identiteta te mijenja li to i na koji način narav sukoba. U vezi s tim metodološkim i tipološkim nedostacima, ima i grubljih politički spornih ulomaka u studiji poput sljedeće rečenice: "U Gvatemali i Hrvatskoj država je ili isključila političke etničnosti povezane s pobunjenicima ili ograničila njihov pristup političkoj vlasti" (143). Valjalo bi ipak, da se izbjegnju suvišni nesporazumi, elaborirati na koji su to točno način nakon izbora 1990. ustavna arhitektura, ali i konkretni pregovori i postupci u Hrvatskoj, Srbima ograničili pristup institucijama nove države ili ih isključili iz njih.

Ipak, dok bi se nešto skromnija razina teorijskog uvida, metodološka neravnoteža i tipološka šutnja, protkani specifičnim političkim timbrom, mogli razmjerno bezbolno otkloniti doradom, diskurs autorice, iako je koherentan i politički konzistentan, boluje od jednoga bitnog problema koji nije tipičan samo za njezi-

nu studiju nego je izraz širih trendova u suvremenima društvenim znanostima. Nazovimo taj problem epistemološkim iako, kao i prethodne razine kritike, ima nedvojbenu političku dimenziju. Najlakše ga je prikazati u dva koraka. Prvi korak čini pretjerano naglašavanje odgovornosti elita, odnosno vođa, koje u vulgarnijoj političkoj izvedbi, lišenoj teorijskog uvijanja, ima dostojnu paralelu možda samo u memoarima posljednjeg američkog veleposlanika u Jugoslaviji Warrena Zimmermanna i drugih diplomata, političkih birokrata i gubernatora koji su djelovali na ovim prostorima, posebno u Bosni i Hercegovini, gdje je sukob zamrznut mirovnim sporazumom u Daytonu. Autorica, naime, opetovano ističe kako se etnicizacija pojavljuje kao projekt elita na državnoj razini. Jezikom predsokratovaca, moglo bi se reći da ona ima gotovo metafizičko ili ontološko "počelo" u diskursu vođa: "To je proces u kojemu politički vođe konceptualiziraju državu kao nacionalno tijelo, identificirajući one koji mu pripadaju i one čija se politička lojalnost percipira dvojbenom" (143). *Top-down* strašilo – "vođe koje se angažiraju u naporima etnicizacije" (116) – višestruko je prisutno u knjizi, pojavljuju se jednako na početku i na kraju studije (str. 20, 143), a ponekad i s prilično ekstremnom ekvidistancom koja je obično povezana s pripisivanjem odgovornosti za sukob elitama, primjerice kada se spominje "diskurs vođa poput Slobodana Miloševića i Vojislava Šešelja koji su zazivali državu u kojoj će svi etnički Srbi biti ujedinjeni, ili onaj Franje Tuđmana, koji je zazvao državu neovisnu o Jugoslaviji za sve etničke Hrvate" (77).

Autorica se u teorijskom okviru poziva i na Renéa Girarda i mimetiku nasilja, no čini se da u potrazi za odgovornošću za političko nasilje ne izmiče naknadnoj logici žirarovskoga žrtvenoga jarca (*le bouc émissaire*) kojega pronalazi u vo-

đama. Paralela toj individualizaciji političke odgovornosti nalazi se, kako možemo vidjeti u drugome koraku prikaza problema, u snažnoj konstruktivističkoj poziciji o kolektivnom identitetu. Kada piše o određenim identitetima, autorica koristi ograde poput *presumed* (pretpostavljeni), *perceived* (percipirani), *seen as* (viđeni kao) i sl. Politički identiteti su konstrukcija, pa autorica govori o "novoprojektiranim identitetima" (*newly engineered identities*) (144), a važno joj je naglasiti da u svim trima slučajevima "nečiji etnicitet nije predodredio koju će stranu u sukobu on ili ona odabrati" (135). Dok je to u slučajevima pojedinaca točno, kao i što je točno da je politička logika režima u nasilnoj situaciji sklona unutaretničkom nasilju u funkciji amoralnog održanja poretka, određene pravilnosti u političkim procesima u vezi s etničkim identitetom koji prethodi sukobu na agregatnoj razini ipak postoje. Identiteti i politički izbori nisu nečija konstrukcija. Oni su sastavni dio društvenoga i političkog života. Kriviti elite kao žrtvene jarce samo je diskurzivna politička strategija koja stavlja u zagrade logiku kolektivnih identiteta u sukobu u kojemu se ne može, kao u pojednostavnjujućim teorijama elita u političkoj sociologiji i politološkim teorijama populizma, jasno razdvojiti polove elita i masa, i zatim jednom od tih polova pripisati odgovornost za sve dobro ili loše.

Zamislimo na kraju ove točke vrijednosni univerzum suprotan od autoričinog koji kritizira etnički nacionalizam. U tom bi se mentalnom eksperimentu "isključivanje umjerenjaka", "proizvodnju granica" i "amoralne zajednice" mogli zamijeniti političkim prijevodima kao što su: "tjeranje neodlučnih na izbor" u uvjetima egzistencijalnog sukoba, "uspostava granica" kao nužna profilaksa i "moralne zajednice" koje se štite u vrijeme rata s drugim zajednicama. Promijenilo bi se vrijednosno stajalište, no iako

bi po svoj prilici postali odbojni šovinisti vrijedni zazora, naši bi eksplanatorni mehanizmi iza tih sintagma mogli ostati jednaki. I bili bi jednako u krivu ako bismo pomislili da pripisujući uzročnost tim mehanizmima možemo nešto promijeniti jer, iako su u određenom smislu relevantni i vrijedi ih opisati, pomoglo bi nam za početak malo elementarnih činjenica. Počnimo od činjenice da je 1991., za razliku od područja gdje je uspostavljena RSK, u Gorskom kotaru, prema službenom popisu u općinama Delnice, Ogulin i Vrbovsko, bilo manje od 25 posto Srba,¹ kao i od činjenice da etničke slike teritorija koji su bili obilježeni nasiljem u jednom trenutku, a u drugom nisu jednake, kao ni specifičan kontekst sukoba. Autoričine usputne reference na Istru, Podravinu i širok pojam "sjeverozapadne Hrvatske" u tom su smislu samo površna mistifikacija za neupućene čitatelje. Podcrtavam na kraju da se ne određujem vrijednosno prema praksama koje vode tim ishodom, nego samo želim istaknuti da je Durkheim u jednome imao pravo: dobra društvena znanost mora se temeljiti na društvenim činjenicama, kolikogod one neugodne bile za vrijednosni univerzum autora. Paradoksi su privlačna retorička figura, ali tek onda kada lažni paradoksi nestanu, može se pristupiti ozbiljnoj analizi koja stvari mora vidjeti jasno da bi barem u nekoj mjeri predvidjela buduće događaje i odgovorno djelovala.

Dakle, moja je poanta sljedeća: specifična kombinacija reduciranoga teorijskog okvira literature o izvanrednom stanju, metodološka neravnoteža u kojoj manje istraženi "egzotični" slučajevi ponajviše služe potvrdi predrasuda o glavnom slučaju i zaoštrenog konstruktivizma lišenog povijesne refleksije o pitanju kolektivnih identiteta koji nala-

¹ Usp. "Nestajanje Srba u Gorskom kotaru", 6. studenoga 2019. *p-portal.net* (pristupljeno 10. srpnja 2020).

zi olaki izlaz u okrivljanju vođa, ipak daje bitno iskrivljenu sliku logike sukoba. Kritizirajući političke mitove, ona uspostavlja novi politički mit o identitetu kao konstrukciji. Zašto, u potrebi za mitovima, ignoriramo neke bitne činjenice ili ih volimo radikalno iskrivljavati u svojim tumačenjima? Ne kaneći ozbiljno odgovarati na to pitanje, mogu na kraju ponuditi psihologizirajući spekulaciju. Osobna trauma koja se pretvara u društvenu znanost, često temeljitu i integriranu u globalističke akademske tokove sa svojim centrima moći i diskurzivnim produkcijama, više je ili manje osviješteno prolongiranje konflikta drugim sredstvima u drugim arenama. Autorica knjigu počinje s referencom na haičanskog antropologa Michel-Rolpha Trouillota koji je tvrdio da nije dovoljno samo osuditi ropstvo da bismo "obnovili autentičnost" nego valja osuditi i "rasiističku sadašnjost u kojoj se proizvode predstavljajući rasizma" (xi). Široko tumačenje tog stava danas dobiva izraz u uklanjanju i rušenju različitih spomenika na Zapadu koje, premda je ponegdje režimski legitimirano ili tolerirano, nema puni karakter brisanja nazadne prošlosti u stilu *fully fledged* kulturne revolucije nego se, zasad, pojavljuje u obliku taktičke subverzije politički korektnih snaga. Iako je analogija koju autorica povlači između poziva na djelovanje protiv rasizma i protiv mehanizama etnicizacije u sadašnjosti nesporetna, ona je znakovita. Ignorirajući stvarnost u potrazi za političkim mitom napretka, takve pozicije osuđene su u krajnjoj

konzekvenci na vlastito političko nasilje nad stvarnošću ili pak na vječno čuđenje o tome odakle je nasilje došlo.

Završno, cijenim marljiv znanstveni rad uložen u knjigu i profiliranje elemenata sukoba u Hrvatskoj u njoj. Ako knjige proizlaze iz trauma ili, šire govoreći, iz iskustva, to je legitiman izvor njihove snage i njihova veza s istinom iza svih njezinih negacija i iskrivljanja. Nadahnuće autora, strast i osjećaj za relevantan problem teško se drukčije mogu dobiti. No kada ima i najbolje namjere, autor mora paziti da razdvoji sklop otkrića i provjere znanstvenih ideja. U protivnom je promašio znanost, pa i onu društvenu, kao žanr. Privatna fantazija ili politička fantazma, razumljiva privatna bol i potraga za smislom, naša politička nadanja i društvena nostalgija za navodno boljom prošlošću mogu postati izmještena i razvodnjena loša politika u akademskom ruhu koja će nalaziti samopotvrde u sukobima s nedostojnom reakcionarnom sadašnjošću koja uvijek iznova naivno pristaje na prevare malicioznih elita. Pa opet, pomalo kao na Arrakis Franka Herberta, s cijelom persifliranom kičastom mesijanskom eshatologijom, suze su valuta koju je teško ignorirati. One imaju svoju istinu. Kako autorica piše, "mnogi od naših razgovora počinjali su i završavali u suzama, i dosta stranica ove knjige napisano je u suzama" (2). U to uopće ne sumnjam, no čini li to knjigu boljom, prosudit će njezini čitatelji.

Krešimir Petković

OBAVIJEST
INFORMATION

HRVATSKI POLITOLOŠKI RAZGOVORI 2020.

Hrvatski politološki razgovori, održani 6. i 7. studenoga 2020, zasigurno su organizacijski novum u izvedbi Hrvatskoga politološkog društva (HPD). Da nije bilo tako, oni bi se pridružili mnogim skupovima i konferencijama koje je pandemija COVID-19 primorala na odgodu ili potpuno otkazivanje. U prilagodbi zlosretnim okolnostima korištena je Zoom-aplikacija čiji je nasumce generiran kod *online* pozivnice zamijenio poznato okruženje prostora Fakulteta. Da je prilagodba bila i više no uspješna, svjedoči više od 160 registriranih sudionika koji su u ulogama izlagača, moderatora, sudionika ili pratitelja dvodnevnu konferenciju učinili izrazito živom.

O krovnoj temi "Politika u doba pandemije" izlagalo je više od 30 izlagača koji su iz politoloških, socioloških, pravnih, historiografskih, ekonomskih i filozofskih vizura nastojali zahvatiti implikacije i utjecaj pandemije na politiku shvaćenu u širem smislu. Na početku skupa predsjednik HPD-a Goran Čular istaknuo je kako Hrvatski politološki razgovori nisu isključivo ni hrvatski ni politološki, nego su mjesto susreta različitih društvenih disciplina i znanstvenika iz Hrvatske i inozemstva. Čularove riječi potvrdilo je izlaganje Dušana Pavlovića, predsjednika Udruženja za političke nauke Srbije, koji je u komparativnoj studiji "Da li vanredno stanje stvara priliku za autokratizaciju? Lekcije iz jugoistočne Evrope" na primjeru osam zemalja analizirao moguće jačanje nedemokratskih praksi u doba izvan-

rednog stanja izazvanoga pandemijom. U tom kontekstu, Pavlović je detektirao kako je u Sloveniji i Srbiji došlo do određene demokratske erozije, dok se stanje u ostalih šest analiziranih zemalja nije značajnije mijenjalo. Pavlović je, među ostalim, ukazao na to da je problematično što ne znamo hoće li eventualno širenje ovlasti u vremenu pandemije ostati i nakon što ona prođe.

O temi "Ustav Republike Hrvatske i 'posebne okolnost' COVID-19 epidemije" izlagao je Đorđe Gardašević (Pravni fakultet u Zagrebu), koji je, suprotno Agambenovoj opasci, pokazao kako pravnici ne šute o stvarima koje ih se tiču. Gardašević se kritički osvrnuo na postupanje hrvatskih institucija u kontekstu upravljanja pandemijom. Osim problematičnog pozivanja na čl. 16. Ustava i zaobilaznja pravne kategorije "velike prirodne nepogode", Gardašević smatra kako je problematičan i reducirani način rada našega zakonodavnog tijela. Armano Srbljinović (neovisni istraživač) i Jasmina Božić (Filozofski fakultet) propitali su "Ima li sustavnosti u hrvatskom sustavu upravljanja koronakrizom?" Primjenjujući Fath-Dean-Katzmairov model društvene rezilijentnosti na hrvatsko iskustvo upravljanja pandemijom, istraživači su pokazali kako je najviše sustavnosti bilo u doba prvog *lockdowna*, iako manom toga razdoblja smatraju izrazitu dominaciju *top-bottom*-modela upravljanja. Nakon toga, sustavnosti je bilo samo u tragovima. Marko Kovačić (Institut za

društvena istraživanja u Zagrebu, IDIZ) premijerno je predstavio nalaze prvog vala višegodišnjega longitudinalnog istraživanja koje ispituje kako iskustvo pandemije utječe na doživljaje društva. Kovačić je iznio niz zanimljivih podataka vezanih za povjerenje u institucije i spremnost na odricanje od vlastitih sloboda te je, kao stručnjak za politiku i mlade, upozorio na to da su se mladi najspremniji odreći vrijednosti demokracije i višestranačkog sustava. Time je završen prvi panel "Političke i pravne posljedice koronakrize" što ga je moderirao Stevo Đurašković.

Drugi panel "Otpornost hrvatskog društva uslijed koronapandemije" moderirao je Višeslav Raos. O toj temi izlagao je Branko Aničić (IDIZ), koji je upozorio na opasnosti što ih može donijeti izostanak valjanoga teorijsko-analitičkog okvira kojim bi se pristupilo pandemiji izvan biološko-medicinskoga i/ili epidemiološkog diskursa. Tim propustom možemo upasti u zamku depolitiziranja važnih društvenih problema, poput siromaštva i društvene nejednakosti. Uslijedilo je izlaganje Adrijane Šuljok (IDIZ) i Dragana Bagića (Filozofski fakultet u Zagrebu) "Stavi masku na nos i udalji se" – determinante percepcije rizika od COVID-a 19 i protektivno ponašanje u RH" u kojemu su autori izložili niz empirijskih nalaza, ponajviše s obzirom na dobne i spolne skupine i povjerenje građana u institucije. Šuljok i Bagić istaknuli su kako je povjerenje aktera u institucije ključno za prihvaćanje mjera, kao i to da se tijekom vremena smanjio broj onih koji negiraju postojanje koronakrize. S druge strane, Branko Aničić (IDIZ) i Dražen Cepić (Sveučilište u Zadru) naglasak su stavili upravo na one koji ne vjeruju u koronakrizu te su postavili pitanje "Tko su antimaskeri?" Antimaskerstvo su prikazali kao tripartitan model. Antimasker je onaj koji se (a) protivni mjerama (b) ne podržava

se mjera i (c) sumnja u opasnost od virusa. Pokazalo se kako antimaskeri čine izrazito mali dio populacije pa su izlagači zaključili da je antimaskerstvo zapravo kratkog daha i da nema velik politički potencijal. Teo Matković (IDIZ) u svom temeljitom kvantitativnom istraživanju naglasak je stavio na sferu rada u pandemiji ("Iskustvo rada tijekom prvog vala pandemije"). Točnije, Matković se zapitao jesu li u svijetu rada pogođeni svi ili samo neki. Tematizirao je usklađivanje radnih i obiteljskih obveza te pokazao kako najviše problema imaju radnici u zdravstvu i obrazovanju, žene i roditelji djece predškolske i osnovnoškolske dobi. S druge strane, Marija Brajdić Vuković (IDIZ) i Karin Doolan (Sveučilište u Zadru) svojim su kvalitativnim istraživanjem "'Očaj' i 'sreća u doba nesreće': raznolikost ženskih doživljaja pandemije i otpornost" eksplorativno propitale osobna iskustva žena, pripadnica elite, u kontekstu pandemije. Tematskom i narativnom analizom došle su do zaključka kako žene, pripadnice elite, izražavaju jasnu kritiku medija i dominantnog narativa stvaranja panike, ali je ta kritika većinom nema aktivan politički izraz.

Treći panel prvog dana "Novi globalni koronaporedak", što ga je moderirala Đana Luša, otvorili su Ivo Josipović (Pravni fakultet u Zagrebu) i Ana Jerković (Ekonomski fakultet u Zagrebu) izlaganjem "Krizе kao poticaj za pozicioniranje Europske unije kao velesile u globalnom kontekstu". Josipović i Jerković analizirali su može li se Europska unija u kontekstu pandemijom inducirane krize uspostaviti kao realna svjetska sila ili će se nastaviti trend devolucije europske kohezije. Uslijedilo je izlaganje Petra Popovića (Fakultet političkih znanosti u Zagrebu) "Konstruktivistički pristup globalnim političkim implikacijama koronakrize". Popović smatra kako je koronakriza ogoljela ograničenja i demete

suvremenog realizma kao teorije međunarodnih odnosa. Iz perspektive vendlavskog konstruktivizma, Popović je pokazao političku neodgovornost država u globalnom upravljanju zdravljem. Panel je zatvoren izlaganjem Marte Zorko i Josipa Lučeva (Fakultet političkih znanosti u Zagrebu) "Geografski uzorci i geoekonomske promišljanje pandemijskih posljedica: stare geopolitičke 'igre' globalnog post-COVID poretka". Zorko i Lučev prikazali su dvorazinsku analizu različitih geopolitičkih igara u međunarodnoj zajednici, na temelju koje su iznijeli moguće scenarije rješavanja koronakrize, odnosno (pre)oblikovanja svjetskoga postkoronskog poretka.

Posljednji panel prvog dana "Simptomi bolesti u demokraciji", koji je moderirala Ana Matan, otvorio je Luka Ribarević izlaganjem "Virus demokratske bjesnoće: prirodno stanje u državi". Ribarevićevo izlaganje se kroz prizmu Hobbesa, odnosno Tukidida i Boccaccia zapravo bavi pitanjem inkompatibilnosti demokracije i države. Autor pokazuje kako kod Hobbesa bolest (u medicinske ili epidemiološke smislu) nije uzrok straha, nego je ponajprije riječ o strahu od epidemije riječi (ili demokratskog širenja ideja) zbog nedostatka središnje regulatorne instance. Ukratko, riječ je o bolesti kvarenja riječi. Uslijedilo je izlaganje Tončija Kursara koji se, nadahnut filmom "Joker" i, među ostalim, Žižekovom interpretacijom tog filma, opravdano zapitao koliko je političan sâm Joker. Kursar, u Rancièreom prožetoj interpretaciji, pokazuje kako je film, suprotno Žižekovoj objekciji, izrazito političan jer obrće način shvaćanja "pravoga ja". Trolist teoriji bliskih izlagača s Fakulteta političkih znanosti u tom panelu završio je Krešimir Petković svojim izlaganjem "Korona i kazna? Protupandemijske mjere i kaznena politika u Hrvatskoj 2020." Pomoću fukoovske analize, Petković tematizira kaznenu

politiku u doba pandemije u Hrvatskoj te pokazuje kako je ponajviše riječ o "nadzoru bez kazne". Točnije, on smatra kako se uloga države u kažnjavanju ljudi za različite prijestupe vezane za pandemiju ponajprije može opisati kao dobrohotan paternalizam. Zaključuje kako je kažnjavanje ponajviše bilo prisutno u samom diskursu, odnosno da je bilo simbolično. Karlo Jurak (Filozofski fakultet u Zagrebu) svojim je izlaganjem "Četvrta kriza neoliberalizma" priveo kraju četvrti panel. Označivši napad na "Blizance" 2001, globalnu ekonomsku krizu 2008-2009. i migrantsku krizu 2015-2016. kao prve tri krize neoliberalizma, Jurak koronakrizu tumači kao svojevrsan nastavak kriza, odnosno kao četvrtu krizu neoliberalizma koja je i najintenzivnija do sada. On se pita može li se liberalni poredak nositi s krizama, to jest transformira li se, prilagođava ili propada u krizama

Prvi dan politoloških razgovora završen je razgovorom o novoizdanoj knjizi *Comparing Post-Socialist Media Systems: The Case of Southeast Europe* Zrinjke Peruško, Dine Vozab i Antonije Čuvalo, koju je objavio cijenjeni britanski izdavač Routledge. Autorice su komparativnom medijskom analizom jugoistočne Europe nastojale pokazati kako se mijenjaju postsocijalistički medijski sustavi. Analizirale su šest zemalja kroz političko, socijalno-ekonomsko i simboličko polje u tri perioda. Analiza je pokazala kako se Hrvatska i Slovenija ubrajaju u zemlje visoke slobode medija, odnosno medijskog tržišta (s tim da je Slovenija, naglašava Peruško, mnogo slobodnija), dok je u ostalim državama niska sloboda medija, odnosno medijskog tržišta. Posebnim se čini slučaj Srbije koja je, unatoč niskoj slobodi medija, uspjela razviti relativno visoku slobodu medijskog tržišta. U razgovorima su, uz moderiranje Zlatana Krajine, sudjelovali i Tihomir Cipek, Dejan Jović i Snježana

Milivojević, koji su i sâmi dali obol nastanku knjige.

Drugi dan politoloških razgovora predstavljena su dva projekta pa su održana i dva panela. Prvi panel, koji je moderirao Borna Zgurić, bio je rezerviran za predstavljanje projekta "Integracija i dezintegracija Europske unije – dinamike europeizma i euroskepticizma". Uvod u prvi panel, odnosno prvi projekt dala je Ana Maskalan (IDIZ) izlaganjem "EU-topija u doba korone: filozofski osvrt na pandemijske (anti)utopijske imaginarije Europske unije". Maskalan je predstavila dihotomiju shvaćanja utemeljenja i moguće budućnosti Unije na relaciji utopija-(anti)utopija naglasivši kako se (anti)utopistički scenarij multipliciraju u kontekstu pandemije. Primjerice, na antiutopističkom polu, među ostalima, nalaze se spomenuti Žižek i Agamben: prvi smatra da je Unija poput malog broda u velikoj oluji, dok drugi misli da je Unija zajednica nastala spajanjem nespojivoga. Marko Mrakovčić i Adrijana Martinović (Pravni fakultet u Rijeci) i Nikola Petrović (IDIZ) imali su izlaganje "Europske krize i izazovi (dez)integracije: od krize eurozone do pandemije koronavirusa". Autori su na primjerima europskih kriza, od krize eurozone 2000. do sadašnje krize izazvane pandemijom, analizirali dinamiku procesa (dez)integracije koji je oblikovan situacijskim društvenopolitičkim kontekstom. Na temelju toga postavljaju pitanje mogu li krize transformirati proeuropske aktere u euroskeptike i obratno. U izlaganju "Povijesna naslijeđa i populizam u strankama Srednje i Istočne Europe: od kritike postkomunističkih elita do otpora briselskim elitama" Višeslav Raos (Fakultet političkih znanosti u Zagrebu), Nikola Petrović i Filip Fila (IDIZ) prikazali su svojevrsan pluralizam populizama na tom prostoru. Na temelju dvorazinske analize izbornih programa relevantnih populističkih

stranaka, autori su istaknuli mađarski Fidesz kao stranku koja je napravila najveći zaokret od proeuropskih vrijednosti k vrijednostima euroskepticizma. Koristili su i *text mining*-metodu pomoću koje su potvrdili standardne politološke nalaze o populizmu u zemljama Višegradske skupine, naglasivši bitne razlike populizma u Češkoj (ANO) i Mađarskoj (Fidesz). Stevo Đurašković (Fakultet političkih znanosti u Zagrebu) naslovio je svoje izlaganje "Nadnacionalno vs. nacionalno umjesto nacionalno i nadnacionalno – usporedba izgradnje jugoslavenskoga i europskog identiteta", a u njemu komparira socijalističku Jugoslaviju i Europsku Uniju prema neuspjehu u izgradnji nadnacionalnog identiteta. Đurašković smatra da su tematizirane državne strukture, iako su bitno različite prema političkom režimu i gospodarskom sustavu, svele svoj nadnacionalni identitet na prometejski mit koji je dominantno utopistički. Đurašković zaključuje kako nijedna od tih formacija nije uspjela izgraditi nadnacionalni identitet jer im, ponajprije, nedostaje ključan koncept zajedničke prošlosti.

Drugi panel, nazvan prema istoimenome istraživačkom projektu "Neposlušne demokracije na europskoj periferiji", koji je moderirao Dario Čepo, počeo je izlaganjem Danijele Dolence (koja je dan prije skupa proglašena dobitnicom *Danubius Mid Carrer Awarda* za istraživačku izvrsnost), Daniele Širinić (Fakultet političkih znanosti u Zagrebu) i Ane Balković (Universitat Autònoma u Barceloni). Autorice dvorazinskom analizom istražuju je li u Hrvatskoj i Srbiji oslabljena mobilizacijska moć sindikata. Zaključuju kako su sindikati oslabjeli tijekom krize, ali još uvijek pokazuju visoku razinu mobilizacijskog kapaciteta u javnom sektoru. Uslijedilo je izlaganje Karla Kralja (Scuola Normale Superiore u Firenci) "Putovi do politike: poja-

va radikalno lijevih pokreta- stranaka u postjugoslavenskom kontekstu" koje se bavilo se poroznošću granice između neizbornoga i izbornog aktivizma u zemljama bivše Jugoslavije na primjeru radikalno lijevih pokreta-stranaka. Kralj naglašava kako je za razumijevanje pojave pokreta-stranaka od krucijalne važnosti uzeti u obzir diskurzivni rad uključen pri ulasku u izbornu natjecanje. U posljednjem izlaganju Ana Balković (Universitat Autònoma u Barceloni) "La barricada cierra la calle, pero abre el camino": prosvjedni repertoar i zahtjevi tijekom vala osporavanja politika štednje u Španjolskoj i Portugalu" uspoređuje nacionalne valove osporavanja mjera štednje u dvjema zemljama koje je smjestila na poluperiferiju Europe. Balković pokazuje kako su se do 2011. pokreti osporavanja zrcalili u tim zemljama. Nakon 2011. dolazi do razilaženja – Španjolska je u pogledu prosvjeda krenula u smjeru remetilačkoga ili inovativnog, često antisistemski usmjerenog faktora,

dok je u Portugal ostao dominantnim konvencionalni faktor.

Politološki razgovori 2020, iako su održani na daljinu, nipošto nisu bili obestrašćeni i distancirani simulakrum onoga što bi trebala biti sadržajna rasprava. Upravo suprotno – politolozi, sociolozi, pravnici i drugi društveni znanstvenici uspostavili su dvostruko plodonosan dijalog: jedan, formalan dio dijaloga tekao je kroz predviđena izlaganja, a drugi, neformalan dio u raspravama nakon panela koje su često prelazile predviđena vremenska ograničenja. Stoga treba zaključiti kako su Hrvatski politološki razgovori 2020. bili pravodoban antipod općeprisutnoj kofoniji informacija koju je pandemija intenzivirala. Oni su pokazali kako politologija ostaje relevantnom, neovisno o tome promatra li se samostalna disciplina ili u suradnji sa srodnim disciplinama, te neovisno o tome je li stanje izvanredno ili normalno.

Bartul Vuksan-Ćusa

Časopis *Anali Hrvatskog politološkog društva* objavljuje ponajprije radove iz političke znanosti, ali i radove iz komunikacijskih znanosti i srodnih disciplina društvenih i humanističkih znanosti, kao što su povijest, sociologija, filozofija, pravo, ekonomija i druge, ako obrađuju teme koju su važne i za političku znanost. Izlazi u prvoj polovici godine koja slijedi godinu na koju se respektivno izdanje odnosi. Radovi se objavljuju na hrvatskome i engleskom jeziku. Pristup časopisu je otvoren (*Open Access Journal*).

U *Analima* se objavljuju isključivo znanstveni radovi koje su pozitivno ocijenila dva recenzenta u anonimnome recenzentskom postupku. Ako se recenzije bitno razlikuju, uredništvo naručuje treću recenziju i donosi konačnu odluku. Objavljuju se samo članci koji prethodno nisu objavljeni ni u jednoj znanstvenoj publikaciji, cijeli ili djelomice, na hrvatskome ili nekome drugom jeziku te koji nisu u postupku razmatranja za objavljivanje u nekoj drugoj znanstvenoj publikaciji.

Radovi se predaju u formatu Word posredstvom elektroničkog sustava OJS (<http://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/analihpd/index>), napisani u formatu *Times New Roman*, veličine 12 točaka, s proredom od 1,5 redaka. Stranice moraju biti označene brojevima. Na prvoj stranici treba napisati naslov rada, ime autora, instituciju u kojoj radi, e-mail i sažetak na hrvatskome i engleskom jeziku s pet do šest ključnih riječi.

Opseg radova, uključujući bilješke, grafičke priloge i bibliografiju, načelno ne bi trebao prelaziti dva autorska arka. U popisu literature treba navesti isključivo radove koji su korišteni u tekstu, i to u sljedećim oblicima:

Fotini, Christia. 2012. *Alliance Formation in Civil Wars*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kesse, Stijn van. 2014. The populist catdog: applying the concept of populism to contemporary European party systems. *Journal of Political Ideologies*. (19) 1: 99-118. DOI: 10.1080/13569317.2013.869457

Mazzoleni, Gianpetro. 2014. Mediatization and Political Populism. U: Esser, Frank, Strömbäcke, Jesper. (ur.). *Mediatization of Politics: Understanding the Transformation of Western Democracies*. New York: Palgrave Macmillan, str. 42-56. DOI: 10.1057/9781137275844

Pozitivno recenzirani radovi kategoriziraju se kao izvorni znanstveni radovi (*original scientific articles*), pregledni članci (*review articles*) i prethodna priopćenja (*research notes*).

Rad ili dio rada koji su objavljeni u *Analima* ne smiju se objaviti u drugima znanstvenim publikacijama bez prethodnog dopuštenja uredništva i informacije o tome da su prvi put objavljeni u *Analima*.

